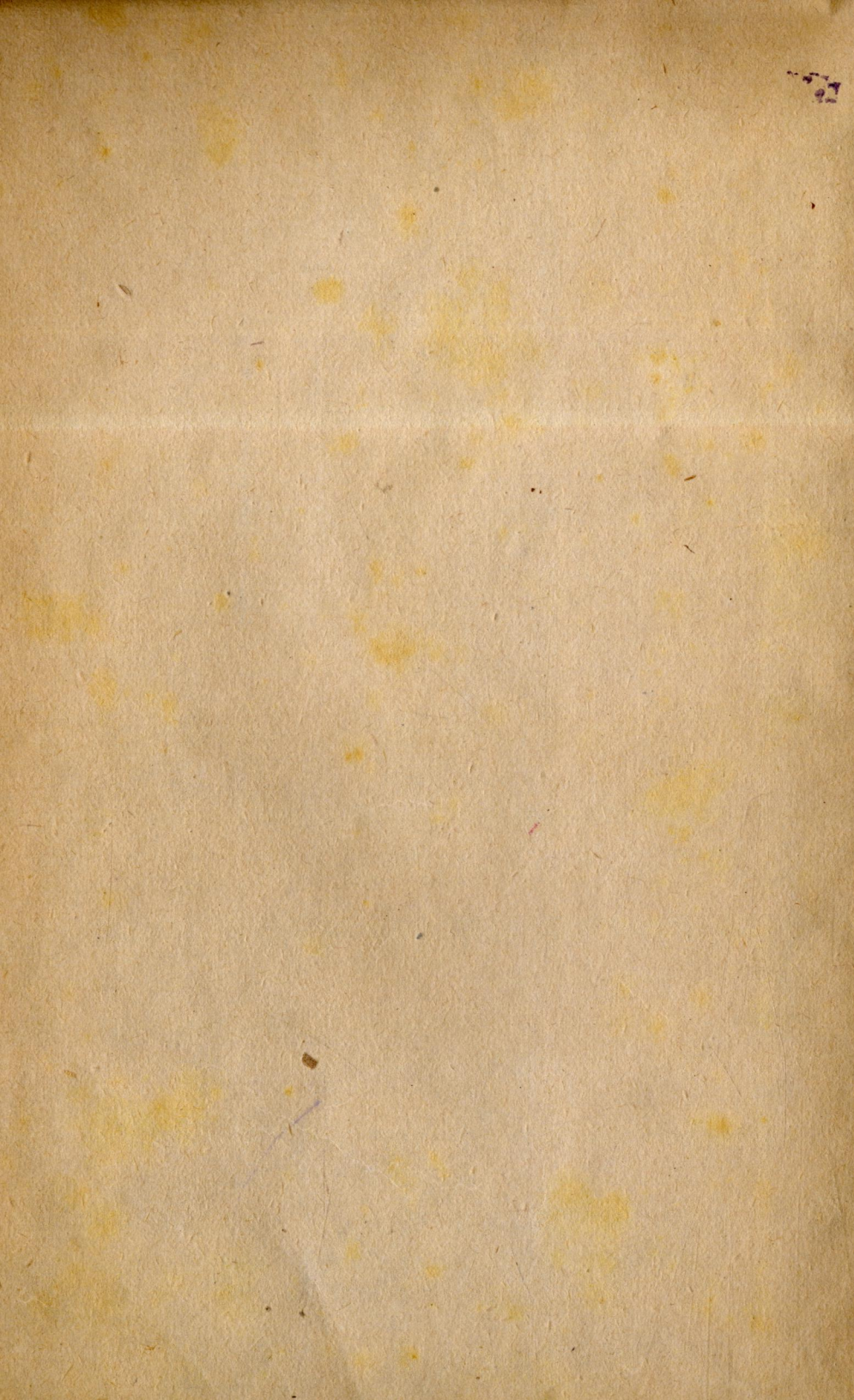

8331

329117

МИКОЛА
ХВІЛЬОВИЙ

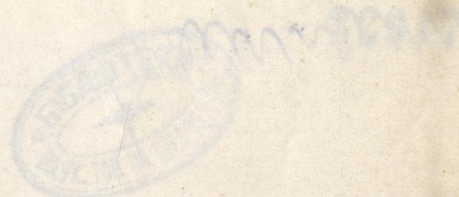
ОС

М И К О Л А Х В И Д Ь О В И Я

О С І Н Ь

Л. 6 а 286 380 420 98

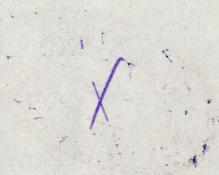
ВИДАВНИЦТВО ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

162

1000 588-386

1000

1000

06 Ю

М И К О Л А Х В И Л Ь О В И Й

О С І Н Ь

~~1338~~

Нак. № 288-380

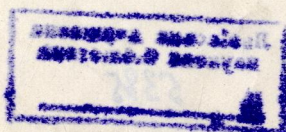
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

88917

ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

1 9 2 4

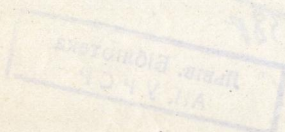
445(2-8u/7-644

[891.79]

М Н К О Д А Х В Н П О В Н Н

О С І Н Р

Обкладинка роботи
художника
СЕРГІЯ БОРОВОГО
Харків Літ.-друкарня
"Книгоспілки"
Д. У. Д. № 7332
Зам. 3077. Тир. 3050

ВНАВАНТВО "ЧЕРВОНН ШИХ"

5385

ІЗ ВОЛОДИМИРА СОСЮРИ:

Так ніхто не кохав, через тисячу літ
лиш приходить подібне кохання

ІЗ МОГО ЛИСТА:

.... і Франція. Париж. — Але навіть
останній скептик—Анатоль Франс—
покинув сумніви. Милий друже: осінь
то—спостереження.

І вродився до нас

Тяжко не кохав, не любив, не хотів
винах не подобав, не подобав

І вродився до нас

... і вродився до нас —
останній з роду —
покинув, покинув, покинув
то — сподобався

Організація роботи
у відділі
СЕРГІЯ СКОРОВО
Лавра Д. Скорого
Комсомольськ
М. У. Д. № 733
Зам. 3071, Тел. 320

НА ГЛУХІМ ШЛЯХУ

А в тім, доробі і істину бачиш, мала та з віком повні-
лася з віста. А постать в оксамиті чамра. Звиста—
мала на глухім шляху.

... Мороз клясє сніжні сніжинки, сніжні

Школа, клас...

Де повіту—бу, до станції—бу,

Навсережє глуш

глуш

глуш...

Не глибоким читанням моє виступівське глибок.

Знаєте, милий друже, от мистецтвенний фразеологизм, як
виступиш, розкажи про це—«Азбука».

... (до виступу від—виступ і до виступу—на виступі)
сидиш, сидиш, від Виступівських снів до тихих, тихих
всіх Дунаїв—туш, сарматів, сарматів... і знову
Мушкетера свого брата Базу. Сказання дитини, король
туш.

... (Виступівські сніжні сніжинки, сніжні сніжинки—14-й)
на мовчання азійських мовчання, мовчання, мовчання
постать Такеплана.

Де лези бачиш до моєї віри, велика істина
землі: сонце піднімається на сьвіт.

Сосни гуляють гуляють.

... Чого так сосни гуляють?

— Хуртовина Вігон.

Ох, ви сосни ви, азійський мовчання.

Глибокі борозни літ... І це — тоска... Куди сховаюсь від могил твоїх?

... А в тім, добре: і штучні вона мала та з часом повипадали з омети. А постать її прибила чвиря. Знаєте, — чвиря на глухім шляху.

... Мороз коле скло, мережить скло.

Школа, клас...

До повіту — 60, до станції — 80.

Навкруги: глуш

глуш

глуш...

Це глибокий чатинник моєї несибірської тайги.

... Знаєте, милий друже, от мініатюрний фрагмент із забутої розвіяної поеми — «Азія».

... «в п'ятому віці — дикім і далекім — від Уральських хребтів, від Волжських скель до тихих голубих вод Дунаю: — гуни, сармати, германці... І вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттіла, король гунів.

... Проходили віки. І прийшов глухий вік — 14-й. І на невідомих азійських верхів'ях підвелась грізна постать Тамерлана»...

Це nota bene до моєї віри: велика істина землі: сонце підводиться на сході.

... Сосни гудуть-гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої — азійський край!

... Школа, клас.

Дітвора співає:

— ніхто не дасть нам ізбавлення: ні туз, ні дама, ні валет...

... Наталя Миколаївна стурбована. Наталя Миколаївна біжить:

— Боже мій, діти! Не можна так співати: це ж пісня державна.

Наталя Миколаївна скінчила прогімназію — то так далеко! — Нестір — сторож.

— ... Миколаївно! А хліба вже, мати, нема?

— Ах, Несторе! Боже мій, Чого ви турбуєтесь?... Я як-небудь...

Вона — «як-небудь». — Нестір:

— Ох, Миколаївно! Святой ви чоловік. Потому як мені уздривається: забули про нас буржуази... Пожалуйте, махорочки...

Закурюють.

... Нафти нема. Ночі довгі, як степові дороги на великій рівнині. На холодній печі, в ганчірках — фунт сухарів у кутку і старе тіло. А ще старе біля порога: Нестір.

Тоді сні... А може таємна яв?

... — в другому двадцятого століття, двадцять років тому він приїхав, бадьорий і радісний, як сама юність.

Стояв вересень. Стояли блакитні далекі простори. Тоді обрій цвів гарячими маками, і облітали пелюстки і, обгортали мозок. На серці співала струнка, біла, як молоко, береза: у неї пишні молоді перса, у неї золоті кучері...

... (— Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію!..).

... Над архіпелагом осель, в м'ятову даль линула березова пісня.

... І курів далекий обрій і пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль.

... — Наталочко! Моє миле котятко! Я ввесь дзвеню цукровим троском... Там, десь, на Великих Зондських, на вулкані Смеру. Наталочко! Моя зелена наядо!

Тоді кипіла скаженно друга молодість, тоді не вірила, що йде тридцята весна, бо в очах темніло, а під ягодою тугої перси ревли від солодких мук отари самців.

Вона:

... — Олексо! Мій божевільний! Я п'янію... Налий всю мене столітнім медом, туманним хмілем. Олексо! Розірви мені сорочку!

... Мчався багрянний олінь по горах, по долинах часу. Над байраками летіли журавлі:—Курли! Курли!

І прокинулась ріка до порогів.

(— Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

... Над оселями проходили сторожкі ночі. Проходили ще по осоках, по заводях і—далі в простір, лісовими стежками, за узлісся.

(— Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію)!

... — Миколаївно! Чи чуєте?

— Чую, Несторе?

— Мабуть прийшов кінець. З'їли сукини сини революцію.

— Бог його знає, Несторе! Та тільки я думаю: все гарно буде. Отже на тому тижні приїздили з Наробраза, казали: все гарно буде.

... А сосни гудуть—гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої—азіятський край!

... Чиркнув сірник. Нестір запалив свічку:

— Отож вчора був на базарі, так оратор казав: такий із наших... Треба, каже (читає по записці)... двадцять

п'ять архівоєнських комунізмів... Щоб, значить, була правда...
Що ви на це скажете?

... — Пф!—свічка погасла.

— Бог його знає, Несторе!

... Перший осадчий прийшов з Правобережжя через Сагайдак—великий чумацький шлях. Перша хата була на березі. Але ріку випивало сонце, а тросків підрізували роки, і відходила вода в долину. Тоді будівлі стояли на горбах, а вулицею летіли бенгальськими вогнями піски.

... Співала:

— А я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка..

... — Наталочко! Моє миле котятко!

... Він приїхав до бунту, коли в глибинах осель ріс бунт. Говорив про бунт—такий гострий, як бритва на горлі, такий грізний, як смерч в океані... шумують, шумують води: вал за валом. На сході—маяк. Рев сирени.

... А друга молодість і у Нестора була: Наталя Миколаївна—це недосяжні кургани зорь.

... З Нестором Олекса і посадив цю сосну. Тоді, двадцять літ тому.

... А бунт виріс і положив бритву на горло.

Він:

— Наталочко! Я йду туди, до них!

— Йди, милий.

Він пішов і не вернувся: не вертаються—хто в бунт.

... В Сибір на золоті розсипини по Володимирській пройшов каторжник.— І не прийшов.

... І знову сни... а може таємна яв?.. Хіба знала, що в неї закоханий цей незграбний бородатий Нестір?

... Плоть не розцвіла в закладний час. Від його, від Олекси. І ніколи не було. Школа осунулась. Сосна росла і ховала дорогу, що на Сагайдак.

В п'ятому двадцятого століття проходив останній шквал другої молодости. І після заняття з сумом дивилась (з сумом зрізаної стеблини) на Нестора. Як вона хотіла, щоб він зрозумів її.

Але не зрозумів. І одійшла друга молодість... А третя ніколи не приходить.

... Брели роки. Пролітали журавлі, горіли світанки, горіли зорі. А вранці в садках шуміла діамантова паморозь.

... — Чи скоро земля воскресне? І біжить глибокий чатинник моєї несибірської тайги назустріч свіжому вітру...

День за днем, рік за роком—у вічність... (—Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

... Нестір ходив у суботу по пошту за 10-верстов і приносив відтіля пошту і тютюн «Бурас» за 19 коп., в синій обкладинці. До глибокої ночі вони курили і грали у хвильки.

... Азія—не Азія. Провінція—далі, провінція—глибше.

Далекий обрій димиться. Темний вітер, сіверко. Білий вітер. Замело доріжки, вовчі стежки, заячі сліди. Повставали замети, набіі. За сараєм іржала, вила і рожала замети ніч.

... А сосни гудуть—гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої—азіятський край!

... Уранці підвівся багрянний диск холодного сонця. І стояв чатинник, як бабусина казка. Стояв по груди в снігу. На вітах горіли червінці. Це—остання згадка другої молодости.

... Але скоро вітер знову підняв хмари. Вдарив у диск холодного сонця. Розбив диск холодного сонця.

І знову fuga.—... А в школу-таки зібрались. В лахміттях федеративного добра.—У школі біженець—Стасик.

Наталя Миколаївна читає історію:—Поляки гнітили Український нарід.

Дітвора до хлопчиська:

— Стасику! а ти ж полячок!

— Бережись, Стасику, задавимо тебе вночі.

І скаржилась Наталя Миколаївна. А Наталі Миколаївні кажуть:

— Навіщо ж ви так говорите?

— Боже мій, нас так учили в прогімназії.

А то ще буває з богом.—Діти:

— Ми в класі в бога не віримо, а вдома віримо, бо й Наталя Миколаївна вдома вірить: ми самі бачили.

І ще:—Наталя Миколаївно! А навіщо ви ікону зняли?

— Ах, діти! ікон уже в класі не можна вішати: Наробраз не дозволяє.

...Давно це: до Наталі Миколаївни з'їзжались з сусідніх сел учителі, вчительки, фельдшери і грали у фанта. Це теж спогади.

А село темне і гніє в пранцях. Медикаменти за горами, за морями. В селі уміють лікувати бешиху.

Вечір. В кімнаті самогонний апарат. Нестір:

— Ну, вже завтра обов'язательно продамо дві пляшки, а тоді й хліба купимо.

— Купіть, Несторе!

...Налили по рюмці. Випили. ...Темніє. ...І знову на дворі фуга.

...А сосни гудуть-гудуть...

... — Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої—азіятський край!

Я (РОМАНТИКА)

(РОМАНТИКА)

«Цвітові яблуні».

З далекого туману, з тихих озер загірньої комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я вихожу на безгранні поля, прохожу перевали, і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль.—Тоді дума за думою, як амазонки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить в могилах дорога, а за нею—мовчазний степ... Я одкидаю віі і згадую:—... воістину моя мати—втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати—наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю)! І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють в лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

.....

Мати каже, «що я (її мятежний син) зовсім замучив себе»... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном проходили росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. Вдалі, з темного лісу, брели подорожники і біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест—зупинялись. То—молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед

грозою. Там, за отрогами сизого бору, спалахують блискавиці і накипають і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, зі сходу. І томиється природа в передгроззі. А в тім, за хмарним накіпом чути й інший гул — ... глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, і м'ята умирає в тузі. Мати каже: «надходить гроза»! І я бачу, в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу і йдуть фаланги інсургентів у контр-атаку, а гроза росте, і мої мислі до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні порт'єри, древні вилежки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене зі всіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: — князь хмурить брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів. І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодости минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, — я просто і ясно дивлюсь на

ці портрети, і в моїй душі нема і не буде гніву. І це зрозуміло:

—я—чекіст, але я й людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (масток злетів на гору і царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею і обивателі, як миші— за підворотні, у канареечний замок,—темної ночі у моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутку дивиться справжня і воїстину жахна смерть.

Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ...(мовчу).

На міській башті, за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знову тягне свою печальну тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:—

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій—дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал в повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять локаї і, також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів в лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу не сила досягти навіть чверти кабінету. У височині ледви маячить

жирандоля. В городі—тьма. І тут—тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі, вдалі від канделябру, і я бачу тільки білу лисину і надто високий лоб. За ним, ще далі у тьму—вірний вартовий з дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лишень його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата низенький лоб, чорна копа роскуйовдженого волосся і приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в чека, проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою—

— «розстрілять»,
завше мнеться, завше розписується так:
не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф, хвостик.

Я:

— Діло все. Доктор Тагабат, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата і мнеться. Нарешті тремтячим і непевним голосом каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні?—і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь, і мені здається, що я вхожу в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінації.

І в той же момент раптом передо мною підводиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо зажурно дивиться на мене —

... Знову на далекій міській башті, за перевалом, дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледви доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контр-атаку. За порт'єрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи і виють на пожар собаки по закутках міських підворотень. В горіді тиша і мовчазний перезвон серць.

... Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді локай приносить на підносі старі вина. Потім локай уходить, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хйжо.

Я думаю: «так треба».

Але Андрюша нервово переходить з місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так не чесно, що так комунари не роблять, що це—вакханалія і т. д. і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку і чітко написав своє прізвище під поставою —

«розстрілять» — мене раптово взяла роспука. Цей доктор з широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, — це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, головверх чорного трибуналу комуні, — нікчема в його руках, яка віддалась на волю хйжої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід??—І я не бачив виходу.

Тоді проноситься передо мною темна історія цивілізації і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор—злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач з гільотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати—прообраз загірної Марії, і застигала у темі, чекаючи.

...Свічі танули. Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

—шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азійське: «ала-ла-ла». Я дивлюсь на порт'єру, на заграву в скляних дверях.—Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече маузер і вихожу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за 3—4 дні не буде, що даремні наші контр-атаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверкий край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер—чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,

шість тисяч, шість мільйонів—

Тьма на моїй совісті!!
— Тьма?
І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я знеможений похиляюсь на паркан, становлюся на коліна і жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим з дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюсь на східній волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І, нарешті, вихожу до самотнього домику, де живе моя мати. В дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять молон'ї і чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я вхожу в кімнату, знімаю маузера і запалюю свічу.

...— Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні і схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її мятежний син, зовсім замучив себе. І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я: — Ах, як я втомився, мамо!

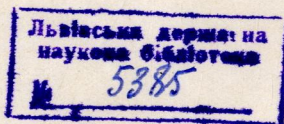
Вона підводить мене до свічі і дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади і зажурно дивиться на образ Марії.—Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги і хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді збентежений запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом?—знову здригнув я.

Ні, саме це—неправда! Тут, в тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного «я», якому я даю волю. Тут, в глухому закутку, на краю гóрода я ховаю від гільотини один кінець своєї душі.

І тоді в твариннім екстазі я заплющую очі і, як самець на провесні, захоплююсь і шепочу:

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різблення, стоїть моя зажурна мати.

Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті—паніка, в тилу—паніка. Мій батальон наготові. За 2 дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальон на підбор: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами гóрода. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять вже гарнізонні роти.

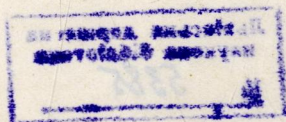
Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гонці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над гóродом, прикриваючи мутне огняне сонце. Зрідка палахкотять молон'ї. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ні!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку, над гірородом спалахують чіткі й короткі вистріли; версальці знають:

— штаб Духоніна!

... А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

... А глуха канонада росте.

Росте передгроззя: скоро буде гроза.

... Я вхожу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене і наївно печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може!—І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе.—Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки і бути невинним, як голуб? Він мені оддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! так його!—і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат.—Так його! так його!

Андрюша знітився, зблід, і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша— і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялись доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був салдатом революції, і тільки тоді уходив з поля, коли танули димки і закопували розстріляних).

... Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі і чоловічина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети і розгардіяш—порожні пляшки, револьвери і синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

— Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Чоловічина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милости. Жінчина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час вночі, на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Буда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по вашому, значить, назрів час приходу нового Месії?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостеригати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробіте цього Месію з «чека»?

— Жінчина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились зі стін. Доносились канонада і тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник наїдає на наші станції—передають у телефон. З гóрода долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

... Мужчина впав на коліна і просив милости. Я з силою штовхнув його ногою, і він роскинувсь горілиць.

Жінчина приложила траур до скроні і в роспуці похилилась на стіл.

Жінчина сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскаочив вартовий і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив з графіну вина і залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку і сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мене одложити діла і розібрати позачергову справу:

— тільки-но привели з гóроду нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у ролю. Туман стояв перед очима, і я був в тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз. Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

... В кабінет ввалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на гóрод. Вечоріло.— Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде!—Вечоріло.— І знову передгрозіві молон'ї різали краєвид. На дальньому обрію, за цегельнею, підводились димки. Версальці насідали люто й яро,—це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози і поспішно одступають на північ. В степу стоять, як дальні багатирі, кавалерійські сторожеві загани.

Тривога.

В гóроді крамниці забиті. Гóрод мертвий і уходить в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі і проливають на землю зелене болотне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

— ро-зстрі-лять!..

... але я повертаюсь і бачу—прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся в бік: що це: галюцинація? Я в тривозі метнувся в бік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! мій мятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло і похилився.

Але в той же мент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю і пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти чортова кукла! Сісі захотів? «Мамо»?!..

Я вмить опам'ятався і схопився рукою за маузер.

— Чорт!—і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуні! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

... Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць з розгубленими очима, як зацькований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти).

Так!—схопили нарешті і другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одне тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розколось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, салдат революції, схиблю в цей відповідальний мент? Невже я покину чати і ганебно зраджу комуну?

... Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього й промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора і кинув чітко:

— Доктор Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю!—я махнув рукою в той бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

... Я за собою нічого не почув.

... Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Кано-нада росла. Знову спалахували димки над дальнею цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насадили на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Гóрод стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

... Так, це були неможливі хвилини. Це була мука.—Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Инакше я не вийшов би так хутко з кабінету.

... Ну да, я мушу бути послідовним!
... І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин, періодично, спалахували короткі і чіткі вистріли: — я, главоверх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

... І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?
.....

... В обід прийшов Андрюша і кинув похмуро: — Слухай! Дозволь її випустити!

Я:
— Кого?

— Твою матір!
Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую і регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене. Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?
Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):
— Провалівай!

Андрюша і на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда, звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:
— Дзвони у телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:
— Слухай!..

Я: — Дзвони у телефон! Узнай, де ворог!

В цей мент над маєтком пронісся з шипотінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці наслідують, вже близько: за 3 версти. Козачі роз'їзди показались біля станції: інсургенти одступають.—Кричить дальній вокзальний ріжок.

... Андрюша вискочив. За ним і я.

... Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Надгородом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймались з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі, і знову мчали і мчали. Стояло мов зачароване передгрозя.

... А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

... Я забув про все. Я нічого не чув, і—сам не пам'ятаю, як попав до підвалу.

З дзвоном розірвалась біля мене шрапнель, і на дворі стало порожньо. Я підійшов до дверей, і тільки-но хотів зиркнути у невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось взяв мене за руку. Я повернувся—

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!... хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я!—і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— «це сторож моєї душі», і без мислі побрів на міські пустирі.

... А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусіли йти на північ, залишити гóрод. Проте інсургентам дано наказу задержатись до ночі, і вони стійко умирили на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворотень.

... Але що ж я? ... Йшла спішна евакуація, йшла чітка перестрілка, і я остаточно збивався з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заручників. Брали решту контрибуцій...

... Я остаточно збивався з ніг! ... Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і упертий голос.

Я одкидав волосся і поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечорило, і знову на півдні горіли оселі.

... Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору і затримує з правого флангу ворожі полки.

... Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі і п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами і зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує і непокоїть.

... Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки і одноманітно одбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюсь на доктора, і не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

—Доктор Тагабат! Через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронично й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене і усміхається.—О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж в цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую і шаленію:

— Доктор Тагабат! Останній раз попереджаю: не жар-туйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюсь схопити маузера і тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене одходять рештки волі. Я сідаю на канапу і жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюсь на Тагабата.

... Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюсь на надменний портрет княгині.

Тьма.

... — Конвой!

Вартовий увійшов і до-ложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

... Із-за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав zenit і зупинився над безоднею.

... В горіді стояла енергійна перестрілка.

... Ми йшли по північній
дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії—темного
натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом—конвойні комунари, далі натовп черниць;
в арієргарді я, ще конвойні комунари і доктор Тагабат.

... Але ми напали на справжніх версальців:
за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова.
Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді—в нікуди, а збоку мене
брили сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився
в натовп, але я там нічого не бачив.

За те я відчував:
— там йшла моя мати
з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою.

Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої
сивини.

Але раптом переді мною виростала загірня даль. Тоді
мені знову до болю хотілось впасти на коліна і моли-
товно дивитись на волохатий силует чорного трибуналу
комуні.

... Я здавив голову і йшов по мертвій дорозі, а позаду
мене рипіли тачанки.

...
Я раптом відкинувся: що це? галюцинація? Невже це
голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною, і пізнаю: десь
під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими
сльозами хотілось мені—так, як в дитинстві, на теплих
грудях.

І спалахнуло:
— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня, життєва дійсність—хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

... Але може це помилка?

Може треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: *errare humanum est*. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої, прекрасної комуни.

... І тоді я горів в огні фанатизму і чітко одбивав кроки по північній дорозі.

... Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилась по-
стать і тихо самотно пішла на узлісся.

... Місяць стояв в зеніті і висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячив сторожевий загін мого батальону.

І в цей мент над містом з'явся рясний огонь,—перестрілка знову була тривогу. То відходили інсургенти,—то помітив ворог.—З боку розірвався снаряд.

... Я вийняв з кобури маузера і поспішно пішов до самотної постаті. І тоді ж, пам'ятаю—спалахнули короткі огні: так кінчали з черницями.

І тоді ж пам'ятаю—

з бору вдарив в тривогу наш панцерник.—Загудів ліс.

Метнувся огонь—раз, ...

два—

і ще—удар! удар!

... Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать все там же, все там же.

Навкруги—пусто. Тільки місяць ллє зелене світло з про-
низаного зеніту. Я держу в руці маузера, але моя рука
слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як
в дитинстві на теплих грудях. Я пориваюсь крикнути:

— Мати! Кажу тобі: йди до мене! Я мушу убити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати
говорить, що я (її мятужний син) зовсім замучив себе.

... Що це? Невже знову галюцинація?

Я одкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порож-
нім узліссі напроти своєї матері і дивився на неї.

Вона мовчала.

... Панцерник заревів в бору.
Здіймались огні. Йшла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсур-
генти відходять.

... Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь немож-
ливої радості, закинув руку на шию своєї матері і при-
тиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера і
нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос похилилась вона на мене.

Я положив її на землю і дико озирнувся.—Навкруги
було порожньо. Тільки з боку темніли теплі трупи чер-
ниць.—Недалеко грохотали орудія.

... Я заложив руку в кишеню і тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!»—подумав я.

... Потім скинувся:

— де ж люде?

Ну да, мені треба спішити до свого батальону!—І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я і трьох кроків, як щось мене зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна і пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову і пожадливо впився устами в білий лоб. — Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора!—Тоді я поправив ремінь свого маузера і знову кинувся на дорогу.

... В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

... Йшла гроза. Десь пробивались досвітні плями. Тихо вмирав місяць в пронизаному зеніті. З заходу насувались хмари. Йшла чітка, рясна перестрілка.

... Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірньої комуни.

ПУДЕЛЬ

Виходили на іскрясте шосе, в перламутр гарячого полудня. Утомно дрижали наливні поля і перелітав димний легіт. Небо блякло; нечутно й зів'яло скрадались полинялі соняшні дороги до незнайомих горизонтів, до туманово-бужкової маси.

На повороті почули останню міську пісню: трамвайна путь розлетілась в яри і раптом плавко спланувала півколом назад. На перепутті, під зеленою мжичкою дерев, дримав парк: бюст Ласалю, стежки, алеї. Потім і він одійшов у бік.—Тоді знову іскрясте шосе і даль молодих лісів.

На двадцять кроків вперед йшли: мадмуазель Ар'йон (опереточна співачка з «Не ридай») і дві баришні з редвидату: Тоня (так говорив студент) і—може Дуня, може Катя, невідомо: з нею ніхто не говорив. З ними: якийсь тип і студент-організатор вечора.

Вечір (музикально-вокально-танцевальний каламбур) на вілі «Зелений Гай», сьогодні, «на користь». Ще alma mater прохала Сайгора сказати вступне слово на тему: біжучий мент.

Ар'йон йшла під рожевою парасолькою, яку ніс тип. Тоню вів під руку студент.

Тераси іподрому й павутиння далекого радіо поволи й рішуче зливались з будівлями. І коли входили в сутінь придорожніх верб, повернулись і бачили один одномастний узаміт міста.

Сайгор взяв сигаретку і передав портсигара. Григорій переложив ремінь рушниць на праве плече і закурив. І говорив—потім—про Богомольські Болота, про крижнів, про

вечірній перельот. Його руде обличчя наливалось кров'ю і творчо, по дитячому, світилися зіниці. І знову згадував очерети, село, нирців, заячі стежки, полювання, ще полювання.

Тоді Сайгор примружив сірий погляд і зняв кашкета.

— Добре!

І сказав прозу: одкомандирує в райком, а відтіля Григорій поїде далі, на сельроботу, на село.

Підхопив:

— На село?

Григорій довго плутовався в незв'язних фразах і нарешті рішив, що йому все-таки тут, кур'єром веселіш, ніж десь, «на задрипанках».

— Полювання гарна річ, та бачте...

Сайгор бачив.— Сонце стояло над головою. Гброд відходив по шосе, а за ним плентались яри, іподром, радіо. Сизою ртуттю коливались далі.

І в цей мент, як звичайно, Сайгор думав про ті-ж засідання і згадав термінові пакети.

... — Глядіть же, не забудьте однести.

— Не турбуйтеся,—сказав Григорій.

Марчик дворняжка: літом—лягаш, зімою—гончак, дома—сторож—зірвав ґаву і помчав за нею по тирсі. Тоді-ж відстав пудель мадмуазель Ар'йон від компанії, і з кошиком в зубах пішов поруч Сайгора. І тоді ж повернула голову баришня з редвидату—не Тоня—і чогось подивилась на Сайгора і посміхнулась тихою звичайною усмішкою. Потім кожного разу, коли пудель залишав Ар'йон, баришня—не Тоня—поверталась і усміхалась тихою звичайною усмішкою.

Сайгор погладив пуделя по кучерявій львиній гриві і сказав:

— Гарний пес. Чудова порода для дресировки.

Григорій мабуть образився за свого Марчика і подав бандитський посвист у тирсу. А коли дворняжка підлетіла, помахуючи хвостом, і показала зуби, він тут же, на шосе, примусив її служити на задніх лапах.

— Все-таки я так скажу,—промовив Григорій,—не люблю я цих пуделів. Так: ні те, ні се. Користи мало. Ну тягає в зубах кошика, а що з того? Подумаєш, штука!

Потім з любов'ю посіпав Марчика за вуха і рішуче заявив:

— Молодчик!

Певно, Григорій був патріотом своєї батьківщини.— А породистий пес труснув львиною гривкою і помчав до мадмуазель Ар'йон.

Входили в ліс. На узліссі рожева парасолька прикрила траву: компанія сіла відпочивати. Коли підходили до них, з глибин зелени повстав раптовий вітер і з шумом помчав на шосе. Сайгор і Григорій сіли праворуч.

— Сеньйоре,—сказала Ар'йон, граючи до Сайгора льонними дзвониками на скронях.—Ви цілком певні, що наш вечір пройде щасливо? У мене якесь передчуття. Знаєте?

Сайгор сказав, що він нічого не знає, що його попросили сказати вступне слово—і тільки. Все-ж інше його не торкається.

— Ах, сеньйоре, як ви індіферентні...

Тоді Сайгор підвів нервово брови й подивився кудись убік. І тоді-ж мадмуазель Ар'йон скинулась, показуючи рядок прекрасних зубів.

— До жорстокости, знаєте—до жорстокости.

— О, божественна медхен,—вмішався довгоногий-довго-волосий тип,—шпрехен зі?

— Ну?

Тип закинув волосся і взяв витончену руку мадмуазель Ар'йон.

— Я чув! це велике! слово! товариш!..—і продекламував якусь чергову банальність надто театральним голосом.

Сайгор одвернувся і невимушено ліг на траву. Григорій сидів далі й уважно розглядав свою рушницю. Потім розложив ладунку і переглядав набої.

Студент тихо розмовляв з Тонею і зрідка, тьмяно поглядаючи, на неї, обережно клав свою руку на її білосніжне мереживо, що виглядало від сорочки до матової шиї, від тугоперсого молодого взгир'я. Тоня розширяла жваві ніздрі, шелестіла віями й бавилась руками в траві. Баришня з редвидату—не Тоня—самотно сиділа збоку і дмухала на «божу коровку», що застигла в неї на долоні.

З іподрому зірвався аероплан і, розрізаючи повітря клекотом мотору, закружляв над узліссям.

Тоді ж на краєвиді, од гóрода, показалась крапка. Наближалась, збільшувалась, і бачили фаєтон з парою вороних коней. Коли фаєтон порівнявся з компанією, Марчик зірвався і полетів у куриво. Іще чути було буйний бандитський посвист.

Пудель одмахувався від мух львиною гривую і розумно дивився на кошик, що стояв біля Сайгора, біля ніг.—Спека перевалювала за гарячий полудень—непевно й млосно. Але дихати стало трохи лекше. За дорогу нагартовані простори стомили, і через де-який час Григорієва фляжка була порожня.

Знову підвелись продовжити путь. Тоді Сайгор пішов до Григорія, сів біля нього і, вийнявши з бокової кишені блокнот, повертів його в руках. Тільки коли компанія з шумом влетіла в ліс і гулко залунала луна, Сайгор сказав:

— Ходім.

Пішли. З листяника чули чергову банальність. Кричав тип:

— Майне кляйне лібе медхен, іх лібе діх зер гут.

Мадмуазель Ар'йон, очевидно, не знала жодної мови і плутала німецьку з французькою.

— Парле ву франсе?

— Уй! Уй!—кричав тип на весь ліс.

Йшли. На півдорозі до віли бачили хлоп'яків-чабанів, бачили корів, що трищали між дерев, продираючись на

узлісся. Томилась вільха, безсило опустивши крила. А весь ліс жив якимсь невідомим життям. І була тут і тайна віків і тайна світобудівлі.

В'ялі літні мислі хмарою купчились над головою, і було нерозгадано, таємно і прекрасно.

Григорій насвистував пісню, і від неї линула жура: і пісня і бандитські буйні посвисти були також надзвичайні.

Сайгор уперше за все літо вибрався за гóрод зі стосів відношень, з димних кімнат засідань, з мітингових, ячey-кових,—ових промов, дебатів, преній, дискусій. Перший раз за все літо дихав вільним чистим повітрям. І мабуть перший раз за довгі роки відчував якийсь радісний біль, якусь неясну тривогу. І тут же до нього підійшло вагання. Яке? Відкіля? Він не знав. І навіть по дитячому здивувався йому.— Біль тягнув кудись на невідомі шляхи, і од болю були невідомі шляхи. А навкруги гримав день і чути було—на сопілці—тоскно-радісний гімн життю.

Виходили до соснової посадки, зрідка бачили на взгір'ях білі крила забутих віл. І був далекий гомін.

Десь, збоку, Марчик зірвав звірину і гулко, завмираючи, помчав за нею в гущавину.

II

Григорій—не встигли підійти до віли—захвилювався і покликав свого собаку. Поспішно забрав у Сайгора декілька сигареток. Потім збільшив крок і забіг уперед. Сайгор думав був піти з Григорієм, але потягнуло до ставка освіжитись від спеки нагартованого дня.

— Подивимось, що напoлюєте!

Відповів:

— Як би ви знали, що то за Богомольські Болота—птиці сила!

І знов натхненно говорив про полювання, про крижнів, про вечірні перельоти.

Нарешті, поправивши ладунку, Григорій кинув де-кілька слів і хутко попрямував убік. Сайгор не злився з компаніїю і один пішов до ставка. Пудель, очевидно, передав кошика мадмуазель Ар'йон і доганяв його.

— Сен'йоре! Бережіть мого Дружка. На вашій відповідальності. Чуєте?

— Чую,—голосно відповів співачці і звернув з доріжки в шелест торішнього листа.

До купальні не пішов — відчув раптом сором'язливість. Трохи здивувався своїй нелюдимості і зупинився. Дивився на білі статні фігури голих людей, що вовтузились у воді, слухав бадьорі побідні крики мужчин і лемент — різкий, як розбите скло — женщин. Ще раз попрямував був до купальні, але на півдорозі знову повернув.

Пішов півколом. За ним, помахуючи львиною гривною, породистий пудель.

Сайгор гадав купатись на тім березі, де лементували підлітки. Але, коли прийшов туди, побачив, відчув: це постійна резиденція юнаків, тут кипить, горить, скаженіє кров, тут на релях коливається голова і повно запашного туману в ній...

Сайгор хутко пішов далі і доти брів сутінковим верболозом, поки нарешті не найшов спокійного місця.

Над ставком кликотів побідний крик сотні баритонних голосів. Сонце мчало з тепло-блакитного неба і з розльоту вдаряло у води. Тоді дзвеніла поверхня міриадами бризок і в діамантовій млості стогнали береги. Це було життя: і побідний крик, і вороні островки на жіночих тілах, і резиденція підлітків, і запашні перса, і надзвичайний польот божевільного сонця.

Коли Сайгор виліз із води, чув на тім березі, як горошив вереск мадмуазель Ар'йон.

— Сен'йори! Сен'йори!

Мабуть підлітки залізли в купальню.

Від віли «Зелений Гай» розходились доріжки, стежки, в ліс, далі, де поринали в океані зелені інші віли, інші доріжки, інші стежки. По дорозі виростали сади, парки, білі крила будівель.

І тут, де сонце злилося з зеленим океаном в одну тримтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль. І тоді ж світ, вся земля—буйна й радісна—поринули в цім болю. Ліс рожав загадкові згуки в безмежність. Фаркали крила лебединих віл.

В гушавині, на схід, вдарив дзвін на першу вечерю... Згук розрісся, потім знітився, потім пішов стежками, сторожко ступаючи оксамитною лапкою. Потім тихо зітхнув і навіки поринув в глибині дерев.

Пудель обережно брів по торішніх листях і ні на крок не відставав від Сайгора. Подумав: чому так несподівано прив'язався до нього цей пес? І тут же згадав, що, виходячи з гóроду, з пропозиції мадмуазель Ар'йон кинув пуделю з її кошика де-кілька конфетних плиток.

— Ах, ти! — і потріпав львину гриву.

Ще потріпав. Собака подивився на нього холодними розумними очима. Здалось: погляд здивований.

— Ах, ти!

Пудель холодно й мовчазно приймав ласку. Сайгор згадав Марчика — цю універсальну, енциклопедичну дворняжку. Звичайно, Марчик на ласку показав би свої гострі зуби, лизнув би руку, а то потерся б об коліна і помахав облізлим хвостом.—Пудель мовчазно і холодно приймав ласку.

Входив під біле крило далекої віли.

Раптом з воріт вискочила ватага.

— А ви як сюди?

Студенти, мадмуазель Ар'йон і баришні з редвидату зупинились біля Сайгора.

— Шпацірую.

— Шпацірен! Шпацірен! — кричав довгоногий-довго-волосий тип, прогрімів на весь ліс для чогось «віват» і ні з того, ні з сього гаркнув:

— Іст шон цайт цу шляфен!

Як і треба було чекати, співачка сер'йозно спитала:

— Парле ву франсе?

Потім скаржились, що вже обійшли майже всі віли, а продали всього 4 квитки.

— Я ж казала вам! Мене ще ніколи не одурило передчуття. Але це не все: обов'язково скандал буде.

Про який скандал говорила мадмуазель Ар'йон, Сайгор не розумів і машинально дивився на її льонні дзвоники на скронях. І було нудно.

Компанія далеко одійшла від віли, і мадмуазель Ар'йон побігла доганяти її. Тоді ж Сайгор повернувся і побачив біля себе баришню з редвидату, — не Тоню. Очевидно, вона давно вже стояла тут. Бачив: як і раніш, усміхалась своєю тихою усмішкою. Чогось збентежився, не знав, що сказати, і сказав:

— І ви тут?

— І я тут, — і ще усміхнулась.

З лісу кричала співачка: «Дружок! Дружок!» Але пудель, мабуть, остаточно рішив не покидати Сайгора і, залишивши компанію, знову виходив на ріжу.

Баришня з редвидату — не Тоня — мовчала. Тоді, червоніючи, спитав Сайгор:

— Прошу прощення... я не знаю як...

— Тат'яна, — підхопила баришня і теж почервоніла.

Мовчали. — Баришню Тат'яну Сайгор — згадує — десь бачив, і, звичайно, він іменно її, мабуть, не бачив, а бачив їх у своїй установі, в інших установах — сотні. Машиністки, ремінгтоністки, стенографістки, журналістки, — істки, сірі — може красиві, може погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони

радянські баришні, які бояться скорочення штату більш, як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів. І тут же згадав якусь сіру стенографістку, котра згоджувалася працювати під ряд 72 години, лиш би їй довелося записати промову т. Раковського.

Відчув себе ніяково, бо стрів баришню в інших умовах, про які, здається, забув, може не знав, не чув. Якось дивно було, наче попав в полон, у ворожий табір.

Баришня Тат'яна мовчала. Потім ще усміхнулась і йшла поруч з Сайгором по зеленому океану.

На вілі, на північ, жагуче виводив хтось в гушавину жагучий мотив якоїсь примітивної, забутої пісні. За лісом, в степу ревів автомобіль. Раз-у-раз підлітали білі крила будівель. Зрідка по дорозі виступали лапасті дуби і роскидали буйне шатро. Тоді хотілось зірвати дубовий листок, положити його на чоло і вбирати п'яний міцний дубовий запах.

Знову розбігались доріжки, і ступила по них, як тиха луна дзвону, пляма білоголубого неба і теж — оксамитною лапкою повз віли, далі, щоб у млості поринути десь. Зірвалась птиця і дико, побідно закричала над лісом. Тоді ж закричала друга птиця — кволо й тоскно. Тоді ж полетіли на доріжку білі й сірі пелюстки: то хижак рвав тіло своєї жертви. Потім ще крик — дикий і побідний.

— Хороша погода.

— Погода гарна.

І подивився на баришню. Вона говорила про погоду. Мабуть, серйозно тягнула цю одвічну нудну тему. Сайгор спробував був перевести говірку на інше, але зрозумів так: Тат'яна воістину недалеко дівчина, типична міщаночка з обмеженим світоглядом.

І все-таки він мав себе з нею ніяково. І не відсутність теми робила ніяковість, було щось інше, чого він ніколи не відчував там, в установі, на мітингах, на засіданнях, на

лекціях. І зараз порівняв це з тим, що було колись в юнацтві, коли батько сказав у перший раз: «закуримо», і він хотів закурити і боявся закурити і боявся загубити батькову повагу. Це були почуття: і злочинця, і юнака, і ними відчув себе.

— Закуримо?

Сайгор здригнув.

— Закуримо, — і вийняв портсигара. Тат'яна, очевидно, хотіла, щоб Сайгор взяв її під руку. Очевидно.

Виходили на узлісся. Пудель сів на траву і поволі лизав лапу.

III

Зійшлись випадково: тип, звичайно, раніш не знав мадмуазель Ар'йон, студент тільки сьогодні познайомився з Тонею — з баришнею з редвидату, — а Сайгорів знайомий був тільки один: Григорій, кур'єр з його установи, який, як відомо, пішов на полювання. І тому спершу, коли зібрались, відчувалась натягнутість.

Але, як завше буває на вілах, природа взяла своє, тим більш, що прибуло ще де-кілька студентів-організаторів вечора «на користь». Правда, ці студенти держались окремо. Все ж таки над вілою повис гомін.

Літній театр студенти зайняли з вечора зі всім вжитком: сцену, будку з розбитим роялем, поламані стільці. Студенти ремонтували кін, утрамбовували ґрунт залі з голубою покрівлею — небом. Поставили біля входу стіл на трьох ніжках (без четвертої) і посадили колегу продавати квитки.

Зібрались з будівель, з лісу, від купальні хлоп'ята, заглядали в щілини, дивились на мадмуазель Ар'йон, на довгоногого-довговолосого типа і подавали пікантні репліки.

Зрідка проходили гранд-дамі зі всією фамілією і заглядали в театр, іронично посміхаючись. Все-таки підходили до афіши і «негліже» розглядали її.

— Ах! Мадмуазель Ар'йон теж тут? Обов'язково прийдемо.

Касир пропонував купити квитки, гранд-дами ухилились: купимо, мовляв, купимо, почекайте.

— Мадам! це на користь студентів. Будь ласка, квиток. Тоді говорила гранд-дама:

— Ах, боже мій, знову на користь!.. Марья Петровна! Ви не можете уявити, як обридла ця «на користь».

— Так... Так... і на голодних, і на голодаючих, і на дітей, і на інвалідів, і на чахоточних. Прямо ужасть!

— А ви, господин студент, маєте мандант?—підпливла до столика треття і змахнула з чола батистовою хусткою сало.—А то, знаєте, різні бувають...

Студент вийняв мандата. Тоді спитала друга:

— Марья Петровна!.. Ваш Коля ще не приїхав з ком'ячейки? А мій, знаєте, Іван Дем'янович вчора обкушався яблоков і таке, знаєте, засореніє желудка...

— Ужасть!—зітхнула Марья Петровна і порадила:—Візьміть же, душенько, від доктора записку. Що ж поробиш—комуніческа́я дисципліна. Порядок.

Гранд-дама кивнула головою і докірливо дивилась на студента. Потім обидва виводки плавко почали віддаляться.

Віддалялось і сонце: все нижче і нижче сідало за вілою. Криві проміння стояли в задумі, потім гладили оксамитом мігдальний колір лісу. Запахло вечірнім цвітом—таким незносно-млосним, мов фаркнули десь кропив'яні пожежі. Летіли на ночівлю птахи. Десь прокричав одуд своєю однамітно пісню. Проходили до купальні з рушниками—одиночки, маси, фамілії. За ставком, на луках, іржав кінь.

Тихо, крадькома ступав надзвичайний голубиний вечір.

Треба було починати музикально-вокально-танцевальний каламбур (так всі учасники казали, тому що вечір був імпровізований, тому що не з'їхались всі учасники і не приїхав гармоніст).

Зійшлись всі—від купальні, з від, з лісу. Але аудиторії не було, і навіть на 10—12 квитків, які продали на вілах удень, ніхто не приходив. Організатори хвилювались, тому що були учасники з гонором, для яких треба було дістати аудиторію.

Але порожньо виглядали доріжки, і тільки хлоп'ята осіли дерева навкруги літнього театру і заглядали на сцену, знову подаючи пікантні репліки.

Сайгор давно вже прийшов з лісу і ходив тепер з будки, від розбитої роялі, до сцени, на повітря. Звичайно, більш за всіх хвилювались студенти, що утрамбовували імпровізовану залу, і більш за всіх—мадмуазель Ар'їон, яка бачила в цім якийсь скандал.

Все-таки розклали огнище біля театру, під деревами, і зварили один куліш і варили ще другий куліш. Баришні з редвидату дістали десь ложки і запрошували до вечері.

... — Чого ж ви нічого не їсте, товаришу?

До Сайгора підійшла Тат'яна і рішуче потягла його. І тому, що сховався вечір—сходились межі світла: соняшного, що умирало, і з багаття, що чим далі, то більш розгоралось, Сайгор в Тат'янинім звичайнім обличчі побачив хороші теплі лінії, до яких потягнуло. Він взяв її під руку, і вони пішли.

— Я сама не люблю цієї публіки. Обивательщина.

Тат'яна сказала, безумовно, серйозно і щиро, і мабуть тому, що серйозно і щиро, Сайгор за неї, чи не за неї, а за себе почервонів, відчув, як прилила до щок хвиля крові. І раптом подумав, що стріне можливо цю баришню в горі, що вона й там фамільярно заговорить з ним про обивательщину, і було неприємно.

Після кулішу сиділи за театром, на заході. Бачили, як, обнявшись, промайнули в глибокий присмерк дві фігури: Тоня й студент.

— Ви—комісар?—спитала Тат'яна.

— Так.

— Я вас бачила. Ви приходили в наш редвидат в тім місяці. Я там машиністкою.

— Мабуть приходив...—і згадка про редвидат ще далі одкинула від нього Тат'яну. Він сухо сказав:

— Пора б починати!—і підвівся. І в цей мент прозгучав перший дзвоник. Смеркло.

Авдиторія була з трьох фігур. Тоді рішили пустити хлоп'ят, які сиділи, чекаючи, на деревах. Сайгор, звичайно, odmовився говорити вступне слово: для кого? Потім сказав студентові, що даремно турбували його і всіх учасників. Студент прохав пробачення і дивувався некультурності публіки з віл.

— Дружок! Дружок!—закричала з лісу мадмуазель Ар'йон.

Сайгор інстинктивно повернувся і побачив в напівтемряві два холодних, розумних ока пуделя. І тоді ж його це раптом знервувало. Він зі злістю кинув:

— П'шов!—і вдарив собаку ногою.

А на сцені стояв вже тип. Він взяв на себе роль і конференсьє.

— Відомий балалаєшник Букетов-Розін зіграє зараз імітацію на знаменитого Санкт-Петербурзького Андреева: «світліт місяц ясный».

Тип оголосив, як конференсьє, і взяв балалайку, як артист. Звичайно, хлоп'ята гучно вітали його. Тоді він ще зіграв. Потім виступали з декламацією революційних віршів «робочого» поета Бальмонта баришня з редвидату — Тоня і ще якісь баришні з іншою декламацією.

Сайгор пішов у будку, де стояв рояль, і ліг на сіно.

Через півгодини, коли ростанули на заході останні відблиски і віли поринули в темряві,—з лісу побрели парочки і купували квитки на «користь». Через годину зала була повна і не було квитків, але вже нікому було

виступати. Студенти викидали хлоп'ят: дати місця доро-
слим, і тут узнали, що спектаклю *finis*, і побігли на сцену.
Аудиторія захвилювалась.

Мадмуазель Ар'йон підійшла до учасників:

— Я ж казала—скандал буде!

Учасники дивувались, чому вона радіє, а вона раділа
тому, що її не одурило передчуття.

Іще один скандал: контрольор не впускав фігуру. Фігура
кричала:

— Як смієте! Непманів понаводили, комуністи на
задворках!

Аудиторія ще більш захвилювалась. Хтось закричав
з аудиторії:

— Спитайте у нього партійного квитка.

Студент-роспорядник підійшов до воріт.

— Товаришу, ваш партійний квиток!

Фігура раптом знизилася і ласкаво сказала:

— Знаєте, товариш-студент, у мене партійного квитка
нема, у мене дядя і папаша і сестра—комуніст і брат
страдал на фронті.

Тоді хтось закричав:

— Геть комуністів,—і тихо додав:—таких.

Фігура змовкла. Нарешті домовились і з аудито-
рією. Домовились так: виступить мадмуазель Ар'йон і тип
Букетов-Розін. Тип на цей раз хотів здивувати публіку
єврейськими анекдотами, але аудиторія його освистала.
Тоді він заграв на балалайку імітацію. Його ще раз освис-
тали. Тип скочив на лаву і закричав:

— Невежди!

Тоді його зняли зі сцени і виштовхали під оплески
з театру. Мадмуазель Ар'йон казала:

— От. Вийшло по моєму. Хіба не скандал?

Спектакль скінчився все-таки нічого: мадмуазель Ар'йон
проспівала «душешипательний» романс, який подобався

авдиторії. Навіть більше: Букетов-Розін зійшов на кін і попросив у присутніх пробачення за свою нервовість. Йому «пробачили» і він зіграв свою імітацію.

Потім виходили з натовпу одиниці і, нарешті, цілі групи імпровізувати: декламували, співали, а наприкінці хтось вдарив по клавишах розбитого рояля, і явились танцори. Іще хтось крикнув:

— Інтернаціонал!

Але голос його не найшов відгука й поринув в аматорським шумі.

Росходились. І тоді повернувся Григорій з повною торбиною утят. Витягав важких крижнів і побідно держав їх над головою. Біля його вертівся і показував зуби Марчик.

Небо поринуло в зеленій перебіжці зорь. Зорі казково жевріли над вілами, над лісом: бавились, перелітали, сковзались над ставком.

Дерева таємно відступали в темряву і, як велетні невідомих країн, тяглися до синіх верховин, до синьої прекрасної безодні. З села, на вілу, залітали неясні згуки і танули на темних ріжах.

IV

Глуха ніч. На вілі, на вілах, за вілами темно-зелена тиша. Причаїлась, слухає. Тільки де-не-де прошелестить торішнє листя, трісне гілка: то закохані юнаки й коханки пізнали в урочистій задумі дерев радість великого таїнства.

Після шумного вечора не спалось. Лежали на свіжім запашнім сіні біля театру й дивились в надмрійну безодню неба. Тип з мадмуазель Ар'йон—в кутку. Студент з Тонею за стіжком. Тільки Тат'яна окремо: до Сайгора фатально тулився пес. Хотів його потихеньку відштовхнути, але пудель не рухався. Нарешті, Сайгор не витерпів і спитав:

— У вас він завше такий нав'язчивий?

— Ви до мене?

— Так.

— Уявіть собі, сеньйоре: Дружок ніколи не забуває своїх друзів. Ви йому дали тільки три конфети, а він і досі охораняє вас... Поки образите.

— Да, цікавий пес.

Мадмуазель Ар'йон це подобалось і вона ще розказувала про талановитого пуделя. Сайгор мовчав. Вдарити ж собаку він не рішався, бо це б значило викликати ще один «скандал».

Хотів заснути і не міг: комарі дзичали над вухом і палили руки й обличчя. — Стихло. За стіжками важко дихала Тоня і щось незв'язно говорила. Студент мовчав. Зрідка верищала мадмуазель Ар'йон і тоді незв'язно говорив тип.

... — Ви не спите?

Сайгор повернувся. — Сказала баришня Тат'яна.

Іще раз:

— Вам не холодно?

— Ні.

— Я думаю, — і засміялась.

— Що думаєте?

— Думаю — не холодно.

Несподівано фаркнуло: «ідіотка». Потім рахував до сотні: заснути. Хотів, щоб було байдуже, але дратувала і баришня Тат'яна і інші баришні, що безцеремонними рухами в сіні чимсь щось тривожили. Просковзнула мисль — мабуть від нуди — як клопоть туману: підлізти до Тат'яни і навалитись, облапати її, — один чорт, натякає ж сміхом?

Мадмуазель Ар'йон раптом стихла і важко задихала. Тоді Сайгор не витримав: підвівся і пішов повз стіжків. Але не пройшов і десяти-п'ятнадцяти кроків — почув голоси. Потім знайомий мотив: тихо співав Григорій. Зупинився.

Будьоновець на коні,
Камісар в кареті,
А бідненькі партизани
Сидять в очереті

вивів Григорій і стих. Сказав жіночий голос:

— Бач, і сам співаєш! Чого ж ти так за камісарів?

— Дурна! — відповів Григорій, — сам я й камісар і камуніст.

— І камуніст?

— І камуніст, — роздратовано сказав Григорій і враз ще випалив:

— Хіба агітнуть тебе? Га? Ну от говори: ти знаєш, що таке «чон»? Не знаєш? Ну й мовчи!.. Відкіля ти? З віли? Видно, що від бариньки... Ех! Щоб бариня вгарела... много сахара поела... Держись! Ще раз агітну!

— Хі! Хі! Куди поліз? Ач який! Спершу полапай як слід!

— Що там лапать? Не кадетка ж? Ні?

Далі Сайгор не чув. Прийшов і ліг на своє місце.

Зареготала мадмуазель Ар'йон і голосно сказала:

— Сеньйори, не спите?

Відповіли: студент, Тоня, Тат'яна — не спали. Сказав тип:

— Майне кляйне медхен, у вас чудова фантазія. Сеньйори, айда на ставок купатись. Це ж прелість: купатись уночі.

Тільки Сайгор мовчав. Тоді підійшла до нього баришня Тат'яна:

— Хіба ви не підете?

...Не думав, підвівся і взяв її під руку, потім інстинктивно, нахабно прижав їй лікоть. Тат'яна тягнула його: бігом! Побігли.

Зайшли всі в одну, здається, жіночу купальню. Тип роздягався поволі. Тоня прикривалася спідницею. Сайгор не купався. Мадмуазель Ар'йон звернулась до типа:

— Вам подобається моє тіло? Ви бачите?

Тип ще сказав якусь банальність, а мадмуазель Ар'йон спитала:

— Парле ву франсе? — і з розльоту полетіла у воду. Говорив тип:

— У вас, Тат'яно, чудове тіло!

Студент захіківав. Тат'яна мовчала. Сайгор уп'явся очима в темряву, в тіло. І в ту же хвилину одвернувся, мов спіймав себе на якомусь злочині. Потім і Тат'яна з розльоту полетіла у воду. Купались: і студент, і Тоня, і тип.

Через півгодини вийшли з купальні. Сайгор взяв знову під руку Тат'яну. Від неї пахло свіжим тілом, і тому ще більш дурманило голову. Всі побігли вперед. Тат'яна і Сайгор пішли через кручу.

Простори закутав темний серпанок ночі. Далеко за ставком лунало перепелине поле. Поверхня сріблясто сковзалась до верболозів. Коли звернули з доріжки, шелестіло листя. Обходили столітні дуби. Пролетів кажан і обізвалась якась птиця над ставком. Проходила глуха, густа, післяпетропавлівська темрява.

Сайгор подумав: що сказати в цей мент? Що кажуть в цей мент? І інстинктивно давив Тат'янину руку, — пухку, вище локтя. Йшли до стіжків.

І тоді несподівано сказала Тат'яна, — і несподівано, і ніби не вона, з легким відтінком болю:

— Думаю от про що: жила була собі дівчина — це казка-бувальщина — росла, піросла, ходила в гімназію, училась, училась і ще училась. Нарешті, вийшла з гімназії з золотою медаллю. І нарешті — стала машиністкою. Щаслива доля? Як ви гадаєте?

— Це ви про себе? — здивовано спитав, ніби машиністка не могла мати такого доступного минулого.

— Так. Ну, як ви гадаєте: щаслива доля? — І поспішно сказала: — Проте, не треба. Це важке запитання, важко відповісти.

І тут же інстинктивно, як і прижимав, залишив її руку. Помовчали.

Заверещала мадмуазель Ар'йон.

Проходив тихий тепловій. І він,—як дзвін, легко ступаючи оксамитною лапкою.

Невідомо росла ніч, росли ночні згуки і невідомо ріс запашний дуб.

Збігались зорі на тайну вечерю і нечутно зітхав зелений Оріон на голубиних гонах.

Росла ніч.

Хотілось упасти на землю, крикнути збентежений крик, потім натхненно молитись в тайну вечерю зорь.

І ріс невідомо запашний дуб. І хотілось взяти запашного дубового листа, приложити його до чола і зойкати радісним зойком і положити в дубове зелене свято шматок живого серця і струмок—від нього—дим, і знову впасти на землю і крикнути збентежений крик.

За півверсти кричали сичі.

Од ставка запахло осокою.

Баришня Тат'яна говорила просто, не так, як баришні з кавалерами, спеціально підготовлюючи розмову про кохання.

І Сайгор не міг не відчувати це.

— От, скажемо, небо.—І Тат'яна зітхнула.—Це ж дивне явище в житті людини. Але ми його ніколи не бачимо. Правда? Думаю зараз: загубились сотні, тисячі, мільйони в темряві, і загубились сотні, тисячі мільйони в стосах паперу, і думаю: хіба вони помічають це надзвичайне, дивне явище в житті людини,—небо?

Тат'яна «дивне» вимовляла якось надто тепло і чітко.

А густа темрява вже непевно брела між дерев: незабаром, з загірних гіл фаркне перламутровий ранок. Задумається за ставком—рожевий, чуйний, як сантиментальний юнак, і здивовано подивиться на світ повноросими очима.

— І от десь в стосах паперу загубилась людина. Просто — людина, — Тат'яна зупинилась. — Як ви гадаєте: банальне це слово? Я думаю, ні. І думаю, що мислі на тему «людина», поки існує земля, завжди будуть свіжі, як наливне яблуко на яблуні... Так от: загубилась людина в стосах паперу і ніхто не бачить її, бо видно тільки машиністку. Це я, звичайно, не про себе — взагалі.

Потім Тат'яна скинулась.

— Проте може вам не цікаво? Воно й так: і справді все це тільки інтелігенщина. Може. Не знаю. Знаєте, всього не пізнаєш: життя коротке, а Маркса пробувала читати, та якось не дочитувала: ніколи й дуже нудно.

Сайгор був здивований.

І більш за все дивував цей тон — надто упевнений.

І тут же відчув себе — не перед Тат'яною, перед кимсь — не то винним за те, що досі не давив на сініцю баришню, як тип мадмуазель Ар'йон, не то винним за щось інше.

І знову пізнав той надзвичайний біль, коли радість і жура сплітаються в єдину гармонію.

— Що ж ви мовчите?

Підходили до стіжка.

— Знаєте, по правді, ви мене трохи здивували, — просто несподівано для себе сказав Сайгор.

— Я цього не хотіла, — засміялась баришня Тат'яна і хутко, лягаючи, не то жартома, не то серйозно сказала:

— Ну, йдіть до мене.

Потім розкидала біля себе сіно, очевидно, готуючи для нього місце.

Мовчала.

Сайгор стояв і непевно дивився на Тат'яну.

Мовчала.

Тоді, не думаючи, ліг на своє попереднє місце.

Компанія рішила, мабуть, не спати всю ніч. Мадмуазель Ар'йон верещала і по черзі запитували:

— Ви самотна? Ха! Ха!

— Я—самотна,—напівжартуючи зітхала Тат'яна.

Тоді ж Сайгор знову примітив пуделя, який і тепер лежав біля його ніг.

І тоді ж раптом знову занервувався.

Від компанії кричали:

— Ви самотна?

— Я—самотна!—зітхала Тат'яна.

Іще кричали сичі.

Десь загавкав Марчик—дзвінко, як дзвоник.

Зірвався метеор, помчав і в розпуці розбив собі голову об дерево.

Сайгор даремно гадав заснути—не міг.

Знову важко задихала мадмуазель Ар'йон.

— Чорт!

Сайгор якось похапцем підвівся і пішов скорим кроком від стіжків, далі, на дорогу.

Хто чорт? - невідомо. І інстинктивно оглянувся. Побачив: за ним, як примара, брів пес.

— П'шов!

Пудель подивився розумно і холодно і помахав хвостом.

Цей ідіотський випадок з собакою підносив матеріяліста Сайгора тут, на порожній дорозі,—в темну даль, на верхів'я фаталізму.

І це, звичайно, дратувало і дратували згадки про сьогоднішній день: і резиденція юнаків, і порнографічні малюнки з купальні, і тип, і мадмуазель Ар'йон і Тат'яна, і запах жіночого тіла.

— П'шов!

Але пудель не відставав ні на крок. Сайгор засунув руку в кишеню,—нічого не було. Згадав—щось забув дома, в горіді.

На сході невідомо ріс день. Починався світлими стежками. Запахло ранком.

Ріс невідомо ранок. І упали на обрії бліді червінці.
Кричали з сел півні й тремтіла, горіла буйна земля.

Скоро зійде сонце, зазгучать проміння, і хтось упаде на
землю, і хтось крикне збентежений крик.

Назустріч пливли буйні трави в зелений океан дерев.

На другій версті пудель, нарешті, відстав і повернувся
на вілу.

Сайгор подивився йому вслід: до болю хотілось розмоз-
жити собачу голову.

І тільки на шостій версті, коли раптом брякнуло огняне
сонце, згадав день, ніч—там—і почервонів.

Перша віла, на взгір'ї, майнула білим крилом і пропала
за обрієм.

Сайгор суворий і блідий поспішав до гóрода.

„ЛІЛЮЛІ“

Видітає експрес і курить.

Тоді в калейдоскопі:

... іде, степ, сон і шалений
гуман із осінньої магістралі. Провалюється темні горизонти, оселі, баяраки, глухі метри. Верстають фабричні посьонки, содомі заноди, шахти, дожини. Експрес перелітає яри, могили, похмурі перевали і чути далекий надзвичайний гул.

... А за Тайгаським мостом,
де починається робітничий містоблок:

— реальні результати капебеу:

То заводський квартал, що вже не мовчить, — вийшов з німого мертвого кола і шипує в блакитні межі крицевий і трісний клакві.

Це знає гороб:

... А вранці, ввечері, вночі в заведений час, догори сироволока гудить заводський гудок. — В центрі міста гулка не чути.

... — А що під Тайгаським мостом?

Там теж гуляти то паровики — і в степ і на станцію. То за кар'єрами пронизливо «кукушка» — кар'єри далі, за кілька тін.

Товариш Огре живе за мостом: сирава, недалеко, коли з гора. Він татарського, казанського походження. Татарського мазо: смуглявість, матовість, тьмяність, от. — З ним живе двоє.

Так-но газетна сучасність. Прекрасна газетна сучасність, як запах на клумбі: тактич. Тоді ранкова зоря

Ріс незбагато ранок, і упадя на обрії білі мезані.
Кричала з садів і в тремтіла, горіла буйна земля.

Скоро айде сонце, загучать проміння, і хтось упаде на
землю, і хтось крикне збентежений крик.

Назустріч вилетіла буйна трава в зелений океан дерев.

На другій вереті пудала, нарешті відстає і повернувся
на пілу.

Сайгор подивився йому вслід: до болю хотілось розкоз-
жити собі голову.

І думка на шостій вереті, коли рантом брякнуло опиніє
сонце, згадав день, ніч—там—і почераснів.

Перша віла, на взірці, майнула білим крилом і пропала
за обрієм.

Сайгор суворо і блідий поспішав до горада.

Павлові Тичині

Вилітає експрес і курить.

Тоді в калейдоскопі:

— жита, степи, гони і північний туман із осінньої магістрали. Провалюються темні горизонти, оселі, байраки, глухі нетри. Виростають фабричні посьолки, содові заводи, шахти, домни. Експрес перелітає яри, могили, похмурі перевали і чути далекий надзвичайний гул.

... А за Тайгайським мостом, де починається робітничий посьолок:

— реальні результати капебеу.

То заводський квартал, що вже не мовчить,—вийшов з німого мертвого кола і шпурляє в блакитні межі крицевий і грізний клієт.

Це знає гóрод.

... А вранці, ввечері, вночі в завданий час, довго й спроволюка гудить заводський гудок. — В центрі гóрода гудка не чути.

... — А що під Тайгайським мостом?

Там теж гудки: то паровики—і в степ і на станцію. То за кар'єрами пронизливо «кукушка»—кар'єри далі, за кілька гін.

Товариш Огре живе за мостом: справа, недалеко, коли з гóрода. Він татарського, казанського походження. Татарського мало: смуглявість, матовість, тьмяність, от.—З ним живе двоє.

Так-що газетна сучасність. Прекрасна газетна сучасність, як запах на клумбі: тютюн. Тоді ранкова зоря

надіне нові саф'янці і тихо, нечутно рипить по траві. Тоді каже горбун Альоша:

— Ізмайле, ти чудака.

Товариш Огре мило усміхається:

— Чому чудака?

І справді: чому чудака?...А у вікно ллється блакить, а десь кричать паровики.—Горбун теж усміхається.

... І прийшла ще Маруся, і тому що вона якась екзальтована дівчина (горить і тече п'яною вишнівкою),— думайте: каесему.

Так. Верешить:

— Бачила барахло минулого: академтеатр. Точка... Айда, хлопці, на суботник. Це ж чудовий пережиток каламбурного часу... Чуєте?.. А ти, Альошко, живо в райком!.. Що?

І розказує: політпровірка, готовляться. Ха-ха!— Горбун взяв партквиток.

... А Льоля подивилась на Марусю і подумала: «боже мій, хоч би скоріш вечір, хоч би не провалити пародії на «Лілюлі».

Так-що сьогодні дебют: пародія на «Лілюлі». І Льоля надзвичайно наелектризована.

... А це в даль майбутніх віків:

— Зіма в п'ятім році нової ери була хвора, бо довго не було снігу, а була чвиря. Потім випав сріблястий сніжок, але задмухав південний, з Азовського моря вітер, і сніжок—сріблястий—ростанув. Зімою були калюжі, і туберкульозний гірود (90% сухотних) занидів у журі. Це, безперечно, було боляче.

Капебеу формально забігло вперед на 13 днів— по календарю, місяцеслову, Юльянському, і Україна стала жити по Грегор'янському новому стилю, «в стилі» уесесер.

Саме про 13 днів, чортову дюжину: сьогодні новий рік був раніш різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніального Гоголя, а просто—факт.

Під новий рік снігу не було і, здається, за Тайгайським мостом не гув гудок. Тільки гули паровики—і в степ і на станцію. Але про ці гудки потім.

... З товаришем Огре в тім же домі живе і француженка Фур'є. Коли Фур'є брала віолончель (а в степу кричав гудок), вона, Фур'є, думала і про віолончель і про Бордо.

І ще сказати: дім з фасаду—в дим, а задні вікна виходять туди, де рейки спішають од станції і пропадають в лісах, в перельотах далі.

... Так-що сидить горбун Альоша (некрасивий карлик) біля вікна, що в степ, і переписує героїчні п'єси для Льолі. Льоля з волоссям різдвяних ляльок і з тендитним біло-рожевим обличчям. Обличчя нагадує серпанкову фату,—під вінець. Вона працює в місцевім пролет—

—культі, в театральній студії, де керують (в пролеткультурі) один бувший половий тульського трактиру, один бувший-не бувший швайцар (відкіля—в анкеті не записано) і вісім чи дев'ять інтелігентів. Інтелігенти щиро віддаються праці, де-які навіть члени капебеу.

... Але Льоля надзвичайно наелектризована: як вона поставить пародію на «Лілюлі»?

... І ще сказати: напередодні нового року над го́родом паслись зоряні отари, а місяць, може, був, а, може, й не був, бо кожному багато справ, і кождий кудись спішив.

... — Здається, не був: були зоряні отари і майже весняна теплінь.

От.

... Вечір. О 12-й ночі буде новий рік. Це веселечність. Це всі знають. Бо тоді ж згадують молодість, коли хочеться рости вперед, мов дерево, мов рослина, щоб потім умерти, але про останнє не знати,— про смерть. Так. Люди завше хочуть жити,—і це велика правда, яка на землі, без якої буде порожнеча.—Про інші правди де-хто любить говорити і гадати, як під новий рік або водохрещу: на воді, з воском і як: «Світлана». Це так; сказано так, бо митець познає світ.

... А трамвай теж дзвенить, а коли, на поворотах—тоскує, бо рипить і виє. До цього звикли, цієї жури не знають. Митець знає...— Маруся улетіла.

І знову до товариша Огре підходить горбун. І знову у вікно летється блакить.

... — Ти будеш на пародії?

— Буду, Альошо.

Так-що пародію на «Лілюлі» будуть ставити під новий рік, сьогодні, в пролеткульті.

... Товариш Огре—в капебеу, в експедиції, в редвидаті і ще десь. Любить більш за все відділ хроніки. Колись був членом капебеу, але потім механічно вийшов. Каже: філософські непорозуміння з капебеу. Товариша Огре можна бачити всюди і ніде.—Льоля в партії не була.

... Льоля?

— Ну-да, жінка товариша Огре.

... Вечір.

З площі Рози Люксембург трамвай до Тайгайського моста. Побувати треба дома, щоб потім до півночі збирати хроніку в новорічний випуск.

Приїхав давно.

Дома Льоля і горбун Альоша (горбун—швагер, брат Льолін). Горбун і зараз переписує героїчні п'єси для Льолі,—для пролеткульту, для інших клубів, де працює тендитна Льоля.

Горбун каже:

— Ізмайле, подивись у вікно.

Товариш Огре підійшов і подивився у вікно... (Горбун—некрасивий карлик, євнух, без рослини і пом'ятий, але його очі нагадують Голгофу, коли йшов легендарний Христос на Голгофу).

Горбун задумливо дивиться в присмерк і каже:

— Бачиш? Завше так: паровики чогось суєтяться, шиплять, свистять, гудуть. А навкруги—бруд, грязь... Що це? Не знаєш? А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ,—він кричить не то радісно, не то журливо: «гу-гу-у»... І от недалеко спускають пари: «Чох-чих!»... А я чомусь думаю, що паровик гудить спровока так: «ка-пе-бе-у! ка-пе-бе-у!»

І Альоша провів «капебеу», мов голодний вовк в голоднім і дикім степу.

Льоля сказала:

— Ти, Альошо, фантазьор. От і все.

Товариш Огре сказав:

— Так, він фантазьор. Але він художник. Це правда: паровик в степу кричить «капебеу». Я теж думав про це, але я не найшов образу. Ти, Альошо, художник.

Тоді некрасивий карлик ще сказав:

— А пар по насипу стелеться—ви знаєте, чому?.. Коли потяг мчить од семафора—ви знаєте, чому?

І засміявся тихо й щиро.

Товариш Огре спитав:

— А чому?

... Альоша не говорив і ще сміявся тихо й щиро і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

... Сказала і Льоля:

— Ну, говори...

... Вже зовсім присмерк.
І далеко, за паровиками, що шиплять, свистять, за брудом
вугілля і пару, — далеко фаркнув зелений огонь семафору.
І був такий нетутешній, ніби химерний вартовий забутих
заулків гóрода... А далі степи причаїлись на глухих
неосяжних гонах.

... Зі станції вилетів потяг і кричав на весь степ:

— Гу-у...

... Альоша не сказав, чому,
і знову переписував героїчну п'єсу для Льолі... А Льоля
біля вікна і поспішно пришивала до панталонів (білих, як
сніг) мереживо. Бо Льоля, хоч і сама прала панталони, але
без білих, як сніг, панталонів ходити не могла, і без
мережива на панталонах.

... Запалили електрику.

Посередині залізна пічка, а збоку рояль. А ще
збоку біля стіни туалетний столик. Ідять мало. Іноді
Льоля радить, жартуючи, в помкомгол. Але це буквально.
А в тім, без одеколону ніхто не може: ні Льоля, ні Ізмайло,
ні навіть Альоша.

На туалетнім столику і художні фігурки.
Льоля ще з першого курсу (курси покинула—революція)
купувала і любила туалетні прибори, щоб пахло від неї
молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли
хочеться кохати і без кінця когось невідомого, де малин-
ник, де крижовник, де може ходять серпанкові тіні забутих
дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.

... Товариш Огре похапцем різав на маленькі
шматки маненький шматок білого хліба і дивився у вікно,
де стояв зелений огонь семафору... І знову у вечерових
сутінках степу шипіли, свистіли і вовтузились паровики.

Альоша теж зрідка поглядав туди, і не-
відомо було, чого поглядав туди некрасивий карлик
Альоша.

II

Дивно: під новий рік весна. Це так геніяльно, мов замріяні фантазії геніяльного Гоголя. Це так прекрасно, так надзвичайно...

... Товариш Огре вийшов і поспішно пішов у задуму зімової весни. Льоля піде потім,—ще рано, вона ще встигне зробити репетицію пародії на «Лілюлі».

... До трамвайної постійки—40 кроків. Іде. Калюжі тихо замислились на вечірнє небо. Біжить собака, понюхав калюжу і побіг далі. Ще вийшли з двору, що напроти, меланхолійні гуси. Потім з гөготом кинулись знову до двору, бо собака раптом звернув і рішуче помчав до воріт.

... Але не калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі і одразу сховались... Так буває часто, коли починає темніти і в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес.

... Товариш Огре, звичайно, буде збирати хроніку до одинадцятої, а потім піде в клуб пролеткульту, що на Садовій, 30. Це ж там Льоля буде стрічати новий рік по новому стилю «в стилі» уесесер. Це ж там вона буде ставити пародію не на Ромен Ролана, а на постановку «Лі-лю-лі», п'єси Ромен Ролана. Так-що на постановку міліярди, а колізей без плебеїв. І от ставили пародію на «Лілюлі». Товаришка Льоля Огре.

На постійнці була й Маруся. Прилетіла, влетіла, ковтає слова і так розказує газетну сучасність, так од неї пахне життям, що хочеться заверещати на всю землю, як Глаголін в «Собаці садовника».

І летять уривки:

— Тоді духмяний сум не буває п'яною радістю, коли вмирають дзвони кармазинового сонця за тихими гаями сільської ідилії. І як Миклуха-Маклай на острові Нової Гвінеї вивчає побут папуасів, так...

так...

...Маруся верещить:

— Я питаю. Я питаю: що за журнал? А він мені: «купить, баришня: тут заперещонное про Леніна». І це так серйозно, так підпольно... Ха, ха, ха!.. Максимільяна Гардена з «De profundis».

Присмерк. На тротуарах лежить присмерк. Ще заплутався в заулках і біжить до «Дикої Кішки», до «Дитячого Спартаку»... А десь «ундервуд» шаленіє, а десь стихійна композиція.

І знову Маруся ковтає слова, і знову розказує анекдоти, правду, про це:

— «На веранді сидить стара діва і плаче — «Чого плачете?» — Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до 40 літ була чиста, мов сльоза, а тепер її спокусив курортний лікар (на веранді) і погубив навіки. Це ж жах! Ви чуєте: навіки! Тепер вона хоче їхати в столицю і ознайомитись з програмом капебеу, бо тепер хто її візьме... Га?.. Кому вона потрібна...

— Ха, ха, ха! да-ха-ха-ха!

І Маруся так заливається, що прямо—чорт!.. А потім знову про веранду, про скелі, про море, про морський вітер, що голубий, мов запах, і запашний, мов смак.

Все переплуталось. Стихія.

...А трамвай підійшов і одійшов у задуму зімової весни,—з товаришем Огре, з Марусею, через Тайгайський міст, до центру гóрода, повз міські будівлі, завітчані червоними стягами. В стягах ходив химерний вітер і перебирав полотнаща.

По всій вулиці, на всім протязі, стояли ватажки світової революції, наче вулиця і справді хотіла, щоб більш було ватажків світової революції.

Але була жура: ватажки ротаборились, загатили всю вулицю по наказу виконкома, і були тільки рисунки...

— Так?

— Так!

Звичайно, справа зовсім не в рисунках. Безперечно, ілюзія прекрасна річ, але—

—на жаль, не завше.

...Чуєте потенціальні підсвинки з «прекрасної синьої свині»?

— Так?

— Так!

...і шумів трамвай.

...— Гражданин, ваш білет?

Товариш Огре подав гроші.

Минали червоні вітрини. Назустріч кутив автомобіль і дивився гарячими очима. Такими ж очима дивилась і Маруся—вперед, назад, навкруги. І знову верещала:

— Це ж прелість, Огре! Чуєш?

Тоді товариш Огре розказав про фантазію некрасивого карлика—про гудки, про капебеу. Маруся заливається: це ж чудовий матеріал для поеми. Але...

— Ха, ха, ха! да-ха-ха-ха!.. Ну, уяви ж, голубчику Огре: прийшов поет зі своєю поемою в редакцію, де сидить суворий редактор з золотими окулярами на носі. Поет дивиться на окуляри, на золоті дротики, і вони нагадують йому золоті австралійські розсипини і, може, далекий Індійський океан і, можливо—нарешті!—невідомий південний бігун. Але він ніяк не знає, чому не приймають його поему. І тоді виходить поет з редакції з безпорадною тоскою і рве на маленькі клапті свою поему: «Лі-лю-лі».

...Товариш Огре згадав Альошу і суворо спитав:

— Що ж тут смішного?

— Що тут смішного? Дурний! Це ж побут революції. Це ж прелість, Огре!

Потім вискочила з трамвая і крикнула:

— До побачення, Огре! До вечора! Буду і я на пародії... Хай живе Пупишкін—голова пролеткульту і його заступник—Мамочка! О-о, як стрінемо новий рік!.. До побачення, Огре!

...Знову летіли, минали червоні вітрини. Знову!

...І знову була в цьому така химерна фантастика, що провалитись у безодню, захлинутись, умерти. Воістину в той день город жив невідомим загоризонтним життям. І здавалось, що тротуаром бредуть натхненні менестрелі. Здавалось...

...І раптом—здалось:
— в шумі трамваю хтось розплющив сентиментальні очі і скрикнув нечутно,—в розпуці, в божевіллі—невідомо:

...— О, мій прекрасний загоризонтний краю! Вірю! Вірю так глибоко, так незносно, як пахнуть на забутих кварталах степові бур'яни. Вірю!.. Бо бачу—

і Дафніса й Хлою, і молоде кохання, а далі Боккачіо «Амето», а далі ідилія на обніжках духмяних степів. Отари золоторунних, і зелена пісня, мов хміль, тиха, мов пух на скроню...

...І дрижить під мною земля, мов полонянка з диких озер! І пливе мій радісний біль у столітні далі, і мій біль, мов перша пастораль про золоторунну Хлою...

.....

ПУПИШКІН І МАМОЧКА

(Цей фрагмент вставлено,
мабуть, для контрасту)

... Товариш Огре зиркнув у вікно.

— Хто це?

... Ну-да, товариш Пупишкін. Він поспішає до Тайгайського моста, до товаришки Огре у такій справі: у справі сьогоднішньої пародії на «Лі-лю-лі».

... — І справді: хіба-таки поганий товариш Пупишкін?
Безперечно, хороший! Живе він, значить, на
такій-то вулиці, такий-то № ...

— Живе?

— Живе!

— Ну, і бог з ним!

Але хтось не вгамоняється.

Тоді це:

— Товариш Пупишкін, голова пролеткульту,—не просто голова: і письменник. Оповідання його починаються фатально так: «Галя внесла самовар і розставила чашки. Петро допіру прийшов із заводу і приніс із собою де-кілька прокламацій ест». Пише товариш Пупишкін свої оповідання за чашкою чаю; говорить: «я вам кажу понятним руским язиком. Як же так, що ви не розумієте?». І дійсно: як не розуміти? Навіть тульський акцент чути!

...*— Це який? Це той, що йде!

— Ну-да, той, що йде: товариш Пупишкін. Він же ще не прийшов,—не підійшов до Тайгайського моста. Він розминувся з товаришем Огре.

... Товариш Пупишкін має «чотирьох ребятьонков» і щиро стоїть на посту. Він дуже задоволений з балетної студії. Там такі еластичні дівчата (учаться), що, «антік марє з шоколадом». Правда, хтось каже, що це міські міщаночки...—Ну, то вільному воля! Знаємо цих архінітиків! Все їм не так!

... — А як же так?

— А так, значить, «вопче».

І от Сонгород. За Тайгайським мостом гудуть паровики.

... Товариш Пупишкін любить говорити, як він захищав Петроград: «ми захищали Петроград»... А коли приходить товариш Мамочка, заступник його,—товариш Пупишкін питає:

— Так як по твоєму: битіє не определяет сознание?

— Не!
— Дурак! Битіє завше определяет сознание. От тобі приклад і доказ: що таке битіє?

— Сознание!
— Дурак!.. А що таке сознание?

Товариш Мамочка хилиться на канапу:
— Душенька! Яке може бути сознание, коли сплошна безсознательність.

Тоді товариш Пупишкін розгортає книгу і рішуче парире удар:

— От тобі й Бухарін сказав... нарешті, й я тобі кажу!
— Не!

— Дурак... Ти мабуть і сьогодні підпив?
Тоді Мамочка в обійми:

— А ти не дурак, а дура. Ти, голубок, так би мовити, під пресом авторитарности. А я от кажу: «геть всяку авторитарність і да здравствует коллективное творчество». Понімаєш? От де собака зарита: пролеткульт!

Мамочка безперечно тяпнув десь спиртозу: дух нехороший. Правда, і товариш Пупишкін трохи того...

— Ну, ну, не кричи. Лягай спати.

Мамочка:
— Я? спати? Потомственный пролетарій? Ні за які коврижки! Будемо бодрствовать. До последней каплі крові... Понімаєш?

і т. д. і т. п. ест.

... Здається, товариш Пупишкін підходить до будинку?

— Ну-да!

... Тайгайський міст залишився позаду. Знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес. Тихо умирає блакить.

А з заходу насуваються сині тачанки.

... І знову на далеких пустирях тоскує трамвай.

VIII

Льоля пришила мереживо і слухала, як в сусідній кімнаті віолончель. Це французенка Фур'є.

Мадам Фур'є вранці ходила на ринок, в охотний ряд, і розкладала біля себе барахло, що залишилось після революції: вази, мереживо, всякі дрібниці, що їх ніхто не купував, а вона думала,—куплять. Удень давала уроки, а ввечері грала на віолончелі. Її вважали за «іскопаемое», бо гроші за уроки вона оддавала за воду, за електрику, інше, і не тільки за себе, а майже за всіх квартирантів. Сама ж жила «бож'ім духом» і віолончеллю, музикою, що сама творила.

Французенка—породиста жінка, і коли вона стоїть в охотнім ряду біля барахла, вона імponує своєю поstattтю і своїм обличчям. До неї підходять і дівляться на неї. А барахло лежить, і його не купують.

Фур'є каже:

— Колега, товар хороший. Може, купите?

«Колега»—усміхається і нахабно дивиться на її обличчя. Це більше випадкові завітальники ринку: з кокардами на капелюхах. Спекулянти на Фур'є вже не дивляться і вона вже їм не каже:

— Колега, товар хороший.

Фур'є вся в зажурних піснях віолончелі. Вона всіх любить, всі для неї друзі: і нарком, і провокатор,—це логіка її любови.

... А Льоля підвелась і зітхнула.

Тоді в кімнату входить горбун.

Він розказує про одну комуністку, що має золотий перстінь: колись одбирали у парткасу на голодних, а вона «забула» оддати і тепер хоче комусь продати.

...— Як по-твоему: треба говорити про це чи ні?

— Покинь дурниці! Нічого я не знаю.

— А я от знаю...—і горбун знову засміявся тихо й щиро і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім сів і теж слухав мадам Фур'є: віолончель.

... А музика така:

— на мільйонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багряні коні.

...І раптом шум: то за вікном проходять табуни, мабуть, каравани на північ...

— Хеопс-Хуфу! Хеопс-Хуфу!..

Але віолончель бурю—тоді степовий вітер, і летять в чебрецеву далечінь дороги. Тоді кінь вдаряв на гони і скаженів...

І знову гриміла зоря на далеких шляхах...—Хеопс-Хуфу!..

...— Льольо!

— Я.

— Ти слухаєш?

— Слухаю.

Француженка не втихала.

...І тоді ж, коли чуєш віолончель мадам Фур'є—хочеться сказати, що в житті не буває такого болю, коли проходять вітри тривожні. І сідає поет, і хоче творити не безпорадний реквієм, а гімн весняному шуму. Він не хоче творити реквієм, бо редактор з золотими окулярами на носі скаже написати іншу поему. Тоді поет виходить на вулицю і думає про життя, що воно обов'язково прекрасне, і думає про тайфун, якого ніколи не бачив; і тоді золоті ріки течуть біля його серця. Поет каже:

— Савойя!

І думає, що савойяри—убогі люди, що уходять з гір на чужину, на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя—

безмежна кармазинова
ріка і протікає вона по віках невідомо від-
кіля і невідомо куди.

... Альоша сидить, задумався над ге-
роїчною п'єсою, а потяг кричить в степу:

— Гу-гу...— довго, спроволока.

І думає горбун тоді про Мафію, і думає, що він ні-
коли не належав до таємної Мафії,—він тільки врізається
клинком в нальоти плутократії, його біль у Сіденгемі життя.

... І знову зажурно сказав Альоша.

Савб'я!

МАДАМ ФУР'Є.

... Льоля пішла й сказала:

— Драстуйте, мадам Фур'є!

— А, це ви, Льольо?.. Харашо! Сідайте! Драстуйте!..
Знаю, знаю: у вас новий рік. Це радісно... А я сюди вже
давно приїхала і звикла по-старому. Але це нічого: новий
рік—це радісно... Я буду святкувати і ваш.

Льоля сказала:

— Ви хорошая, мадам Фур'є, і я вас люблю за
вашу щирість.

Мадам Фур'є збентежилась, заметушилась, а потім
не знала, куди положити руки.

— Ви, Льольо, мене так схвилювали—і мені со-
ромно, бо я забула про ласку.

Потім французенка заспокоїлась і грала Льолі
якусь маненьку пісню з Бордо, здається, з департаменту
Жіронди. Пісня була тепла і запашна, але й туманна, як
винний гóрод далекої Франції, як закинутий беріг замріяної
Гарони.

Льоля думала, що йти на Садову, 30
—рано: ще не зібралась студія, щоб готувитись—генерально—
до постановки пародії на «Лілюлі». Льоля слухала пісню

і згадувала гімназію і товариша Огре, коли він кінчав університета і коли вони стрілись на концерті Карузе, на гальорці. Це перший раз. Огре сказав:

— Я люблю Карузе за теплоту в його голосі.

І Льоля тоді подумала, що він сказав:

— Я люблю тебе, моя кохана.

Потім він провів її до самої квартири, і вона цілу ніч не спала: боялась, щоб товариша Огре не зачепили хулігани.

... Мадам Фур'є два рази зіграла менесеньку пісню з Бордо і ще грала. Француженка прекрасно володіла віолончеллю, бо вона була колись в консерваторії.

... Проходив трамвай повз будинок—це було чути. Ще було чути: біля Тайгайського моста гудки. Ще було чути: йде зімою весна.

... У мадам Фур'є була порожня кімната, і тільки стояла біла кровать, а над кроватью, на стіні білий килим з білим лебедем, який хотів улетіти. Француженці на лівій щоці родинка і три волосика на ній.

... Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і «Лілюлі». А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції.

Коли віолончель стихла, Льоля сказала:

— Я слухаю віолончель і думаю, що все-таки моїй душі чогось бракує.

Мадам Фур'є сказала:

— Я, Льольо, не скінчила консерваторії, і я не передам тонких нюансів моєї симфонії.

Льоля сказала:

— Ах, мадам Фур'є, ви мене не зрозуміли. Ви так натхненно, так талановито передаєте маненьку пісню з Бордо!.. Я думаю, що ваша віолончель—жива істота, і в ній жодного дисонансу... А от у моїй душі не те.

Француженка обняла Льолю і сказала:

— Ви, Льольо, тендитна дівчинка, яка літає, як метелик. А щоб жити, треба... як це сказати? В Бордо так кажуть: *ordre de bataille*.

Льоля тихо дивилась на мадам Фур'є і мовчала. Тоді француженка говорила далі:

— Так. Боевий порядок. *Ordre de bataille*. Инакше і ви, Льольо, будете «іскопаємое». Я знаю, це мене так... Але я вже инакше не можу. Вам треба инакше, по-новому. Инший дух. Більшовизм. А я, Льольо, труп.

Мадам Фур'є схилила голову на віолончель і задумалась. Льоля теж задумалась. А потім, раптом, француженка скинулась:

— Я, Льольо, дуже рада, що ви сьогодні стрічаєте новий рік. І я буду стрічати. Новий рік—гарно: все думаєш: «а чи не прийде щось инше?»...

Ще шумів трамвай. Льоля подумала, що мадам Фур'є ніде стрічати новий рік і їй було шкода француженки, бо Льоля не могла покликати мадам Фур'є стрічати новий рік у пролеткульті, що на Садовій, 30.

Льоля попрощалась і пішла в свою кімнату, бо вже час було їхати в гóрод. Льоля згадала скриньку з дрібницями біля охотного ряду і на тумбочці підручники і французький роман, здається, Гюго і Анна Кареніна французькою мовою з порнографичним малюнком на обкладинці.

... Сидів некрасивий карлик Альоша, і Льоля йому сказала:

— Ти, Альошо, дійсно художник. Ти гарно придумав: саме так і кричить паровик, коли вилітає в степ.

XI

Товариш Огре був на тютюновій фабриці—по хроніку. Там його стріла жіночий організатор—товаришка

Шмідт, яку він часто бачив у парткомі. Товаришка Шмідт схопила його за руку і потягла у фабричний клуб.

... — От подивіться, як ми будемо святкувати. От подивіться...

... Була заля, в залі—буфет, а в буфеті: конфекти, яблука та інше. Ще в залі було багато дівчат-робітниць з фабрики, які вибігали в залу підбігали до вікна, дивились у свічадо, і від них пахло дешевими духами. Потім дівчата товпились біля дверей і питали схвильовано.

— Ще?.. Та де ж вони, господи...

Вони чекали оркестрантів.

Ще було: піраміди (стояли для краси) з рекламою: «папіроси тов. Петровській» і з рекламою: «Осінні скрипки».

... Товаришка Шмідт схвильовано говорила:

— Ну, скажіть щиро: де це в світі?.. А може б хто інший зробив?

Товариш Огре сказав:

— Ясно. Тільки—ми!

Товаришка Шмідт була безмежно рада і рожево-схвильована. Вона підбігала до піраміди «тов. Петровській» і до дівчат, що нетерпляче чекали оркестрантів і не знала, що їй ще зробити, бо все вже було зроблено.

... А коли товариш Огре зібрав хроніку, товаришка Шмідт спитала:

— Ну, а як у вашім районі? Ви, здається, в Замалайськім?

Тоді товариш Огре почервонів і збентежено сказав:

— Я—безпартійний!

— ?... Ви безпартійний?

... І пробігла чорна кішка.

... Товаришка Шмідт холодно сказала:

— А я думала, ви в парткомі...

Товариш Огре гадав, що він згорить, і думав несподівано про Тайгайський міст і — під ним паровики.

... Товариш Огре сказав:

— До побачення!

Товариш Шмідт сказала:

— До побачення!

Але це було так холодно, ніби зима, і непривітливо, ніби глибока осінь.

... В голові блукали уривки: «Ясно. Тільки—ми»!

... На Байкальській вулиці товариш Огре бачив великий прожектор, що освітлював усю вулицю і комольську новорічну процесію. Це, безперечно, було грандіозне видовисько. Пливло голубе небо, з ріки пахло баговінням, ніби й справді баговіння було зимою. За ріку в темряву відходила міська жура.

... А комольці сурмили в сурми, дзвонили в дзвоники і освіщали вулицю сотнями чарівних смолоскипів. За комольцями гуділи натовпи.

... На розі товариш Огре бачив заступника Пупишкіна—товариша Мамочку. Мамочка біг у трактир до вірмена.

... Сотні ватажків світової революції дивились з будівель по наказу виконкома... Але знову була роспроклята тоска.

... — Гражданин, будь ласка, пропустіть!

... — Полюбуйтеся, громадянин, на кощунство... Сссволочі!

... — Йшла бабка напроти комольців, напроти попів-комольців, і побачила кадила в комольців... Скрикнула! і—впала!

За бабкою карета допомоги не приїхала, і бабку підвели громадяни.

... З південних кварталів гóрода пішов теплий вітер; тоді комольські смолоскипи пускали огняні язики на тротуари. Біля собору, що напроти виконкому, комольці справляли комольське свято нового року.

... — Гражданін, подивіться, яке кошунство!..

... А висока каланча собору мовчки відходила в синю безодню неба. Ще пролетів вітер з південних кварталів гóрода...

... Новий рік. Щастя. Думаю: чи не прийде щось інше?—Товариш Огре почув у чоботях воду, бо чоботи були диряві, і туди набралась вода... А під новий рік і водохрещу старого стилю, не «в стилі» уесесер, гадають про майбутнє на воді з воском і як «Світлана».

Товариш Огре згадав (бачив у друкарні), що на різдво комольці мають колядки і щедрівки, але не ці:

— Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

... Ні!.. Не ці!...—...А життя йде рік за роком, і кожного року—стрічаємо новий рік: «чи не прийде щось інше?»...

... Товаришка Шмідт сказала:—«Ви безпартійний»?—І стало холодно, як зіма, і непривітливо, мов осінь.

... А збоку хтось регоче і розказує про «артемовців», про дім пролетарського студентства, про женвідділ, про каесему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвониками і похмуро коститить баба-яга костяна нога—сива зіма з шкульгальною палицею в зімальну північ.

... — О... О... О, новельний фальстафе! Як Мануель Сведенборг віриш в своє призначення пророка!..

... І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета. І, припустім, він питає:

— Марусино, скільки років до наших великодніх дзвонів?

Тоді Маруся каже:
— Я—радість. Я—тема твого життя. Летять журавлі по далеких полинних дорогах. Кричать одуди в гаях: «уту-тут! уту-тут!». І ти знаєш, як буває біля річки, коли ловимо коропів, коли в прозору воду падає невідоме небо!.. О, дзвональна звена веснальної дзвими!..

... — А коли комольська процесія зникла за собором—прожектор погас. Тільки синє небо пливло в тротуари Байкальської вулиці.

606

— Браво! Браво! Браво!
Гучні оплески стріли Льолю, коли вона вийшла після постановки пародії на «Лілюлі». Льоля горіла, Льолі згоріли вуха; потім зробила реверанс і побігла за лаштунки.

Вже все. Більш нічого не буде. Там, на Садовій, 30, в пролеткульти.

Тоді із зали вийшла публіка. Була публіка і публіка.

Одна публіка розходилась, друга публіка залишилась стрічати новий рік.

... Героїня вечора — Льоля. Але герой вечора — бувший і т. д. — товариш Пупишкін. У фойє його качали на руках за труди по організації пролеткульту і пролеткультівських ідей. І за постановку—теж—пародії на «Лілюлі», п'єси Ромен Ролана: качали.

Товаришу Пупишкіну хотіли зробити приємність і піднести від публіки сюрприз.

Пішли за сюрпризом.

...Але в цей мент хтось уже підніс несподіваний сюрпиз (це, безперечно, було не тактовно): статуетку з Дон-Кіхота.

Товариш Пупишкін трохи збентежився, але раптом кинувся на підносителя. І, обійнявши його, три рази—по руському звичаю—поцілував.

Тоді публіка (машиністка пролеткульту і писар пролеткульту) вийшли з сусідньої кімнати і піднесли вже справжній сюрприз Пупишкіну. Саме—

ТУЛЬСЬКИЙ ПУЗАТИЙ САМОВАР.

Товариш Пупишкін до того був зворушений, що заплавав радісними сльозами і поцілував по три рази по руському звичаю—публіку, що підносила йому самовар: машиністку пролеткульту і писаря пролеткульту. Потім публіка ще щиро вітала товариша Пупишкіна і качала його на руках.

.. А потім одна публіка зовсім розійшлась, а друга публіка зовсім залишилась.

...В театральній студії дзвеніли тарілки.

...Новий рік. Щастя. На вулиці було ясно, бо людське щастя і найсправжніше це: бачити глибоке небо, чути весняні подихи, бачити зіму, літо, осінь, вересень... Це найсправжніше щастя, і не треба для цього гадати на воді, з воском і як «Світлана».

...В пролеткультурті був і некрасивий карлик Альоша—з Льолею приїхав. Прийшов уже й товариш Огре.

Але знову дивився горбун Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім, раптом, з тоскою і спорзно дивився на красивих дівчат.

...Летіла Маруся з товаришем Мамочкою і подморгувала товаришу Огре. За стіл не сідали до пів на 12, і никали з кімнати в кімнату.

Бігав пролеткультуртівський поет і всім декламував:

— «О, красний прекрасний
цвет! Рабочій, рабства больше
нет! Вперьод, вперьод! Время
не ждьот. Так і вздыхая, так
і вздыхая, на панелі ізмизганих
улиц струїтся первое мая.

Пролеткультівський поет ніяких авторитетів теж не визнавав,—як і Мамочка. Він був, так би мовити, зовні всякої «авторитарности». Маруся каже: «Раніш досить порядні вірші писав. А тепер лаври імажинізму не дають покою... Пороть треба».

І ще Маруся каже: «Буває, люди течуть біля серця... Правда?»—і від неї так пахне сонцем, наче вона перепливла сонце, коли ярами проходив туман, а луки співали на «достойно» в юне небо... а хлоп'ята розкладали огнище і пасли коней. Коні підводять голови, прядуть вухами і тривожно дивляться в ніч.

...Некрасивий карлик знову спорзно дивився на красивих дівчат, але красиві дівчата не звертали на його уваги.

Тоді підійшла до Альоші дівчинка, і некрасивий карлик погладив її по головці.

Віддалік сідила (теж) некрасива жінка. Від тієї жінки і пішла дівчинка. То була її мама... І мама сказала дівчинці:

— Настенько! коли тебе будуть питати про маму, так ти не кажи, що я твоя мама, а скажи, що я твоя сестра.

Некрасива жінка, мабуть, хотіла кохати, і тому не хотіла, щоб знали, що у неї єсть вже така велика дівчинка.

... Некрасивий карлик ще раз погладив по головці дівчинку, по її мягких, як пух, волоссях. Він спитав, вказуючи на некрасиву жінку:

— Дівчинко! Ото твоя мама?

Тоді дівчинка сказала:

— Я—сестра мамина, у мене мами нема!

...Пройшов товариш Огре з Льолею і з товаришем Пупишкіним. Дзвеніли тарілки. В одній кімнаті співали «малоросійських» пісень—трохи зажурних, не таких, як під новий рік.

... А новий рік—щастя.—У Льолі згоріли вуха, Льоля горіла й досі. Товариш Огре розгублено відповідав на запитання...

... Товаришка Шмідт сказала: «—Ви безпартійний?»

...—О, красний, прекрасний цвет! Робочій, рабства больше нет!...

А в фойє й досі говорили про те, як товаришу Пупишкіну піднесли самовар—сюрприз од публіки, і досі кричав Мамочка.

... Нарешті покликали за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво. В сусідній кімнаті була й «миколаївська». «Миколаївську» пили ті, кого викликав—по секрету—пролеткультівський поет. Були тости.

... Маруся верещала:

— Слухайте про начотчиків. Скоро почнеться політпровірка. Наша публіка майже збожеволіла: зудить, зудить, як приготівішка. Скоро на Сабурову дачу пачками... Словом—Гопсаса!

Але Марусі ніхто не слухав, і вона втікла з вечора

... Товариш Огре захмілів. Захмілів і горбун. Тоді сказав товариш Огре товаришу Пупишкіну:

— Так, я п'яний. Але що у п'яного на язиці, то у тверезого на думці... Знаєте?.. І скажу правду: боляче! Бо ні сюди, ні туди: біла ворона.

Товариш Пупишкін сказав:

— Совершенно правильно: ні сюди Микита, ні туди Микита... Це участь інтелігенції... Ну, а як і мені правду сказати, то і я трохи інтелігент. Правда, не той, так би мовити...

... А пролеткультівський поет знову кричав над Льоліним вухом:

— Вперьод! Вперьод! Время не ждьот!

Льоля знову думала про постановку пародії на «Лілюлі», потім подивилась на товариша Огре і задумалась.

... Дванадцята година.

Новий рік. Щастя. Новий рік по новому стилю, «в стилі» уесесер.

... Товариш Огре говорив:

— Так, я трохи п'яний і скажу: сіра осінь на моїй душі... А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фронтах... а тепер боляче: знаєте—біла ворона...

Товариш Пупишкін говорив:

— Совершенно правильно! Це закон матеріалістичної діалектики. Битіє определяет сознание. Йде на зміну пролетаріят.

Потім товариш Пупишкін підійшов до самовара, до свого сюрприза й сказав:

— Хороший самовар. Справжній тульський... Так що молодці хлопці!

... Некрасивий карлик Альоша раптом зірвався і пішов у куток. Тенлий хміль з голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накипає щось, і дивився на красивих дівчат вже злісно і спорзно. Але раптом все туманилось,—тоді виростили перед очима дикі поля і розстріляний горизонт,—і от загорівся захід. Вечір. Перепелиний бій, і так незносно пахне трава.

... — Чого ви замислились?

До Альоші підійшла некрасива жінка, яка залишила свою дівчинку в сусідній кімнаті. Некрасива жінка, граючі очима, сіла біля горбуна.

... — Сіла?

... — Сіла.

... Тоді некрасивий карлик спитав злісно й яро:

— Чого я задумався?..

І плюнув в обличчя некрасивої жінки. Цього ніхто не бачив, і некрасива жінка мовчки одійшла, низивши голову: покірно, як на Голгофу.

... Йшла друга година. Де-хто пішов уже в сусідню кімнату і там заснув. Але більшість сиділа за столом.

Льоля ще випила трохи, і була вже весела, і говорила про постановку пародії на «Лілюлі». Товариш Огре мовчки слухав товариша Пупишкіна.

... Тоді підійшов до столу Альоша і сів біля Льолі. Де-хто дивився у вікно, де мріяло небо...

ФІНАЛ

... Некрасивий карлик сказав голосно, і всі стихли:

— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, коли вилітає в далекий степ?.. Ви думаєте так: гу-у-у!..

Льоля сказала:

— Ну-да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!..
Всі причаїлись, слухали.

... Тоді некрасивий карлик голосно і схвильовано сказав:

— Коли паровик вилітає в далекий степ: коли він пролетить зелений семафор,—тоді він назад кричить так: в п...—у-у!

Альоша так чітко протягнув на «у» площадне слово, що майже всі підскочили.

Льоля фаркнула. Всі фаркнули.

Товариш Пупишкін закричав:

— Скоріш ведіть його... він п'яний!..

Товариш Огре підвівся:

— Альошо, ходім додому...

Льоля збентежено підбирала волосся і здивовано дивилась на Альошу.

... Некрасивий карлик мовчав.

ЕПІЛОГ

До Тайгайського моста йти далеко. Льолю так знервував Альошин вчинок, що вона не могла йти з ним поруч. І Льоля побігла вперед.

В центрі гóрода о другій годині, зімою в п'ятім році, нової ери, під новий рік по новому стилю, «в стилі» уесесер—шумували вулиці...

... І думалось, що савойари—убогі люди, які уходять з гір на чужину на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя—

безмежна кармазинова ріка і протікає вона по віках невідомо відкіля і невідомо куди.

... Далі шум стихав.

І нарешті зовсім стих. коли наблизились до робітничого посольку.

З півдня на гóрод навідав туман.

... Товариш Огре і горбун йшли поруч.

Альоша іронично подивився у вохку заквартильну даль і зітхнув. Потім спитав:

— Ізмайле, ти на мене сердишся?

Товариш Огре сказав:

— Ні.

— А коли ні, то скажу тобі: нудно мені, Ізмайле, і скоро я умру.

Товариш Огре зиркнув на некрасивого карлика, і не бачив: жартує він? І в сірих потоках мряки, що йшла на гóрод, знову пізнав Голгофу, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

І спитав—трохи патетично—товариш Огре:

— Скажи, Альошо: ти не не знаєш, в чому полягає краса і радість земної муки?

— Не знаю.

— А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альошо, художник.

... Підходили до Тайгайського моста.

Вночі під Тайгайським мостом стихають паровики, тільки біля депо чути задумане шипіння.

... Над Тайгайським мостом—далекі зоряні верхів'я і їх прикрив туман.

... Йшов новий рік. Почався не зовсім весело, і коли гадати на воді, з воском і як «Світлана»—не весело на цілі довгі-короткі місяці.

... Крізь мряку, туди в степ, маячив зелений огонь семафору.

... Льоля пройшла вже Тайгайський міст і стукала в двері.

Раптом зі станції вилетів потяг.

... А коли увійшли в кімнату—чули, як далеко в степу кричав паровик:

— Гу-у!..

... Сказав товариш Огре:

— Альошо, у мене болить голова. Будь ласка, подай графин.

Сказала Льоля:

— Води в графині нема. Хай набере з крана.

Горбун підійшов до столика, де лежали героїчні п'єси, і взяв стакан. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

... А за стіною мадам Фур'є, очевидно, взяла віолончель.

І знову чути було зажурну пісню з Бордо—з далекого города, загоризонтної Франції.

Мадам Фур'є, мабуть, стрічала новий рік.

ЗАУЛОК

З оверких лавад бредє осінє січас снігий
присмері: Але на схода починається день. На багати аларна
дзвін—глухо і вохко.

Леонид Гамбарський доливає пропінний чай. Передчуття
неможликої радості остаточно згасло. Ще була
дезеньна й срібляста тривога. Сьогодні буде

— рецензія
на ту книгу, де уміщено його першу статтю. Уявно він
давно вже називав себе за черкаського професора і навіть
близько

будучи в Криму, в санаторію, він прочитав
декілька лекцій і на афішах стояло

— професор Гамбарський.

А потім він пригадав близького Мар'яну. Ця чванлива
дівчина завжди стояла перед його очима.

— Тепер...

Але це було трохи наївно, і він це розумів.

Леонид Гамбарський закріпчує портфель і поспішно пішов
у місто.

Йшла жура осінньої чвири. Над міськими болотами акуль-
тивні дощі—холодні і мутні.

Аркадій Андрійович прокидається рано і виходить у сніг.
Потім прокидається і Степаніда Львівна. Мар'яна вломи
не доувала.—Міжичити холодалий дощ.—Пова двір протхав
іванік на «стілку». Коні асладче перебирають багно. Про-
іхала сусіака в рибний ряд.

Напроти кричить прівень на весь заулок.

Аркадій Андрійович п'є чай і їде на службу. Степаніда
Львівна варить обід.

— Не знає.

— А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альоно, художник.

Подошли до Тайгайського моста. **ЖОЛУАЄ**

Вночі від Тайгайського моста стихають паровики, тільки біля депо чути задумане шипіння.

Над Тайгайським мостом — далекі юрці верха і їх прикрив туман.

Йшов новий рік.

Почався не зовсім весело. Коли гадати на воді з воском і як «Санта-Вана» — не весело на цілі довгі-короткі місяці.

Крізь мряку, туди в степ, мазав зелений огонь семафору.

... Льоля пройшла вже Тайгайський міст і стукала в двері.

Раптом зі станції вилетів дотяг.

А коли увійшла в кімнату — чули, як далеко в степу кричав паровик:

— Гу-у!

... Сказав товариш Огрі:

— Альоно, у мене болять голова. Будь ласка, подай графин.

Сказала Льоля:

— Води в графині нема. Хай набере з крана.

Горбун підійшов до столика, де лежали горотини й еси, і взяв стакан. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

... А за стіною мадам Фур'є очевидно, взяла відпочинок.

І знову чути було зажурну пісню з Борло — з далекого горада, загоризонтової Франції.

Мадам Фур'є, мабуть, стрічала новий рік.

М. Хвильовий

Заулок

2

З сіверких левад бреде осінь. На заулок насідає сивий присмерк. Але на сході починається день. На башті вдарив дзвін—глухо і вохко.

Леонид Гамбарський допиває вранішній чай. Передчуття неможливої радості остаточно затопило його. Іще була легенька й срібляста тривога. Сьогодні буде —
— рецензія

на ту книгу, де уміщено його першу статтю. Уявно він давно вже вважав себе за червоного професора і навіть більше:

будучи в Криму, в санаторію, він прочитав де-кілька лекцій, і на афишах стояло:

— професор Гамбарський.

А потім він пригадав фіялково Мар'яну. Ця чванлива дівчина завжди стояла перед його очима.

— Тепер...

Але це було трохи наївно, і він це розумів.

Леонид Гамбарський замкнув портфель і поспішно пішов у город.

Йшла жура осінньої чвири. Над міськими болотами школь-гали дощі—холодні і нудні.

Аркадій Андрієвич прокидається рано і виходить у сні. Потім прокидається і Степанида Львівна. Мар'яна вдома не ночувала.—Мжичить холодний дощ.—Повз двір проїхав візник на «стійку». Коні ледаче перебирають багно. Проїхала сусідка в рибний ряд.

Напроти кричить півень на весь заулок.

Аркадій Андрієвич п'є чай і йде на службу. Степанида Львівна варить обід.

x) Вибірочно передруковано
з журналу „Осінь“

Через ті ж сіни проходить і Гамбарський.

... Коні, нарешті, вивезли візника на Глухайську вулицю і потюпали жвавіш.

Тротуар прокидається.

... А життя сім'ї таке: на башті дзвін б'є дев'ять, і Аркадій Андрієвич йде на роботу. Раніш Аркадій Андрієвич думав, що він закоханий в столоначальника, а потім думав, що в комісара.

Але було просто: він закоханий в канцелярію,—безвихідно, фатально. Майже кожного року сниться йому напередодні різдва (коли ялина, коли юність): якась чудова казкова королівна, що вся в білому, а біля неї, наче живі, в білих рукавичках—галантні, елегантні—журнали, пакети, сургучі і т. и.

... Степанида Львівна—ніжна жінка і хороша хазяйка.

... На Глухайській вулиці кричить сирена—довго, різко, зарізано: мчить автомобіль...

... А в кімнаті, де висів раніш Олександр II-й, Николай II-й, а також білий генерал на білому коні,—висять:

Ленін,

Троцький,

Раковський

і манесенький портрет Карла Маркса.

Степаниді Львівні сказали, що Маркс—жид, і вона образилася,—тому, що вона цього раніш не знала і казала всім, що Маркс—

з Петербургу!

З того часу—не великий, а маненький.

Про Троцького Степанида Львівна каже:

— Ну, і що ж, що жид? Він же не хоче розігнати всі установи і служащих? ... А жида я знала і в Полтаві, бакалейщика, зовсім не поганий, навіть навпаки: і в борг давав.

Зінов'єва Степанида Львівна не повісила, бо дуже кучерявий і молодий.

... А Мар'яна їхня дочка.
Про Мар'яну говорять:

— Господи! Як може від таких маленьких родителів вирости така пишна жінчина.

В тисяча 917 році, покинувши («к чорту!») середню школу,—Мар'яна пішла в ч е к а.

І сказав тоді Аркадій Андрієвич:

— Мар'янко! Що ти робиш??

І сказала тоді Степанида Львівна:

— Мар'янко! Що ти робиш???

А потім погодились:

«така божа воля».

... Леонид Гамбарський живе в цім же домі.

Мар'яна прийшла з роботи і пройшла прямо в свою кімнату. Сіла біля вікна і задумалась. Безсонна ніч положила на її тмяну щоку холодний хворобливий червінь. З огидою згадувала вакханалію в Гранд-Отелі...

(... У вікно бились краплі мжички...)

... Згадувала спорзне, звіряче обличчя гладкого типу, і гнійні нарости на його животі.

Тоді в її очах загорілись порожні фосфорити. Порожнеча гамарила кожний нерв її істоти.

Але раптом вона відчула біля серця біль і прилив енергії.

Мар'яна вийняла з чулка пачку кредиток і з силою кинула їх в куток.

Тоді у вікні, напроти, зашарів огонь. Чути було тринькання на балалайці і веселі вигуки. Доносилося:

«Ми ковалі, ми ковалі»

«Куєм ми щастя на землі».

... За стіною жили комольці і завжди тривожили заулок своєю агітаційною бадьорістю.

Мар'яна написала:

«Милий друже! Туди, в твій далекий край, на північ. Мені хочеться сказати інакше: «на север». Твій нарід має два чудових слова, вони не перекладаються:—«север» і «грусть». Але найкраще слово на землі:

— «че-ка».

Пам'ятаєш?: стоять ешелони, а паровик так задумано шипить. Ідемо в дикі замріяні степи, де чекає тривога, невідомість, де ціле провалля жури і радості. Станція, ще станція, і semaфори, і степи... Тоді не було порожнечі...

А зараз у мене осінь. Ідуть дощі, бредуть похилі отари хмар. Нема вже: «Секім-башка!» З партії мене вигнано, не пам'ятаю, за що, здається, не вносила три місяці членських.— Проте, це—єрунда: мене й так би вигнали,— тепер член парткому каже:

— Наші жінчини з папіросками бігають!

... Словом, я безпартійна комуністка. Мій папа, Аркадій Андрієвич, каже: У ...)

— Мар'янко, як записуються в партію?

... Я йому розказала, хоче кандидатом, витримувати стаж. Правда, зворушливо?.. Але це не те. Ти питаєш, що я роблю? Звичайно, працюю, але хочу залити себе дурманом, до солодкої нестями. Іноді слухаю вчені промови липового професора Гамбарського, який, очевидно, в мене закоханий... Але й це не те. Я тобі писала, що хочу покінчити з життям. І от я рішила. А щоб не було повороту—сьогодня вночі віддалась сифілітику. Це найкращий спосіб проявити силу своєї волі. Правда? Вже не буде вагань. Так роблять чекісти минулого...—

На дворі дощ. Сонця не бачимо. «Север». «Грусть»... Але найкраще слово—«че-ка!» Милий друже, я в твій нарід закохана. Я вірю, що воскресне велике слово—че-ка! Тоді воскресне бірюзовий потік людського натхнення і степова тривога.

... А зараз дощ і болить серце. «Север». «Грусть».

Р. С. Через годину повішусь. Прощай.

Але тут же Мар'яна з жахом подумала:

— Прощай?

... Брели години. Мар'яна ходила з кімнати в кімнату і нервово перебирала складки на спідниці.

... Брели години.

Аркадій Андрієвич одинадцять місяців не одержував грошей, і тепер одержав за місяць (40 мільйонів), і був сам не свій.

Кричав:

— Мар'яно! Со-о-о-рок мільйонів!

І переможно трусив кредитками над головою.

Степанида Львівна готовила самовар і теж була сама не своя і навіть бліді щоки порожевіли їй. Руки дрижали, і ніяк не могла роздмухати огонь.

— От і кажуть: Ленін і Троцький... А що ж вони учрежденія прикривають чи що?

Аркадій Андрієвич сказав:

— Ох, Степушко! Як би ти знала, яка в нас катавасія. З П'ятигорську приїхав товариш Аральський, а на його місці вже другий начальник. І от тепер: той собі, а цей собі. Біда. Ну, я думаю, що все-таки Аральський перемаже!

— А хто з них симпатичний?—спитала Степанида Львівна.

— Ну, звичайно, Аральський...—І додав серйозно:

— У нього великі звязки. Це, знаєш, мужчина во-о!

— Так ти ж держи його руку!..— сказала Степанида Львівна і підвела очі догори: — Аркашо! У нього портрету ще нема?

— Га?

— Та повісила б... Може коли зайде. Хто їх знає—вони люди не горді...

І зітхнула:

— Боже мій! що то наробила революція. Такі хороші люди, симпатичні... прелість...

Вітер вдирався в сіни, крутив дим і виносив його у вохку осінь. У вікно зазірало меланхолійне небо. Падало листя за вікном. Скоро приїде біла зіма...

Знову дзвонять на панахиду.

... У сіни раптом вскочив Леонид Гамбарський і схвильований побіг до дверей.

Степанида Львівна спитала:

— Пане професоре! Може вам водички гаряченької? У нас сьогодні, знаєте, Аркаша жалованье одержав...

А Аркадій Андрієвич скаржився:—

— Шу-шу! Шу-шу! Цмок! Цмок! А роботи й нема: ні входящого, ні сходящого. Тільки й знають, що по коридору.

...Слухала тоді Мар'яна і відчула, як до серця підкотилась злість, і сказала з другої кімнати:

— Це, тату, зветься стадія організації. Чули про таке слово? Я чую його тисячу літ! тисячу літ!

Червіль хворобливо горів їй на щоці, але цього Аркадій Андрієвич не бачив, і він образився:

— Ну ти, Мар'яно, хоч і була в чека, а в ділах державних ні бельмеса.

А Степанида Львівна сказала:

— Боже мій, Мар'яно! Яке твоє діло до ділов державних? Я знаю, чого ти хочеш: тобі б як би Ленін

і Троцький і товариш Раковський прикрили всі учрежденія, а папашенька без шматка хліба зостався... Ну, ні, вони люди розумні і симпатичні, цього сурйозно не зроблють. Мар'яна мовчала і знову нервово перебирала складки на спідниці.

Гамбарський положив на стіл газету і в роспуці похилився на вікно. Рецензент писав, що в його статті багато претензійности на вченість, і Гамарський йому нагадує— чехівського телеграфіста Ять. Це було так нахабно, так— нарешті— нетактовно...

Леонид Гамбарський з тривогою думав, що тепер він не зможе підняти своє реноме, і його професорська кар'єра розлетілася в пух.

Потім зняв пенсне і ліг на кровать.

... З півночи летів сіверкий вітер. Передають:— за містом випав вохкий сніг і запорошило дороги. Над містом струмкують хмарні потоки.

З тоскою згадував:

— Ага, телеграфіст Ять!..

І здавив руками голову.

— Ага, телеграфіст Ять!..

І похилив на стіл голову.

Здавалось, б'ють обухом—цією важкою безглуздою фразою... І майнуло в голові:

— Пропав!

І відчув тоді Гамбарський, що нема вже повороту, і був один якийсь безвихідний тупик.

... А з півночи знову летів сіверкий вітер і сунулись сірі і нудні хмари. І знову з тоскою згадував!

— Ага, телеграфіст Ять...

— ...Можна зайти?
Підвівся: — Зайдіть!

Увійшла Мар'яна і мовчки сіла біля кроваті. Кілька годин внутрішньої боротьби положили відбиток на її обличчя.

Гамбарський дивився прибито, перелякано, бо Мар'яна рідко до нього заходила,
а зараз зайшла.

— Чого?..
І ще дивився прибито й перелякано.

А Мар'яна в цей мент знала:—
«Далі не можна. Треба кінчати!» Сказала схвильовано:

— Прийшла до вас спитати: що таке безпорадність?
Що—сила волі? Не знаєте?

А потім підвелась і жагуче промовила:
— Так... Я прийшла спитати вас... прохати вас...

Мар'яна кинулась до столу і розридалась. Гамбарський розгублено дивився на неї і наливав воду в стакан.

— Випийте!.. Що з вами?
Вохкі дзвони загубились

в осені. Вохка луна зарилась в болотній чвирі заулку...

Мар'яна випила води і дивилась сухими фосфоритами на Гамбарського. Потім стиснула руками голову і сказала:

— Треба повіситься... Негайно... зараз...

— Що ви, Мар'яно?

Гамбарський блідий і розгублений ходив по кімнаті.

А у вікно знову бив дрібний дощ. І тягуче проходили хвилини напруженої мовчанки.

Думала: — Так! Треба кінчати... Так!.. скоріше!..—І знала, що вона не може кінчити, що в неї бракує сили.

Подумала: — Єрунда треба кінчати!

Мар'яна сухо подивилась на Гамбарського, а потім сказала:

— Пробачте!—і хутко пішла до дверей.

Аркадій Андрієвич надів окуляри і написав:

«Прошу меня зачислить в кандидати
Вашей государственной партии. Мои личные
убеждения в правоте коммунистических идей»...

В їдальню увійшла Мар'яна.— Аркадій Андрієвич:

— Мар'яно! А ну, йди сюди! Чи так я?..

Степанида Львівна продов-
жувала:

— ... Він дуже симпатичний... кажуть вже
повищення получил...

... Короткий осінній день сконав. Мар'яна вийшла на
ґанок.

Дощ прибав жовті листя, і вони лежали холодні, мертві.
Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освіщав
пустельний заулочок.

Високо текли потоки сумних хмар. Зі стріхи однама-
нітно падала капля на камінь. Йшла глибока сіра осінь по
сірих заулках республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з комольської кім-
нати вискочив натовп юнаків і з криком і реготом кинувся
в туман.

Через дорогу, до Глухайської вулиці—сарай,
за сараєм—віжки.

... А далі, коли вийти з пустельного заулочка,
на міді висічено:—Доктор Фальк.

... — Куди?

ЕЛЕГІЯ

У грудні зникла зімга, і тихий степовий городок знітився
в обіймах новчазних, нерухомих хмар.

— Ядгив мітер із далеких Альпійських гір,
до Карпатських верхів і, через Дунай.

Прийшло різдво.

Зітхали дзвінами й промерзла жовтіза хура: сум неспо-
чинної захлі.

В цій році старожили не бачили різдвяних зорь,
бо небо стояло в сірій сорочці буня.

І була мряка.

І старий газетар теж не бачив різдвяних зорь.
Був він сивий, дряний, майже босоніг. Стояв біля ратуші
на бульварі й казав мимохідцем:

— Може купите газету?

Ніколи мимохідці купували газету, ніколи заклопотано
проходила, ніколи зупинялись і дивились на старого газетаря.

А прийшов він в-осеня, коли було про-
зоро, коли за кварталами пахли гречки.

Але це було так неможливо давно!!
Це було за народження його прекрасної юности,
коли тихий степовий городок і тоді перед ним
надзвичайною дрямзрою.

І він подумав тоді про радість.

І урештє залунав по кварталах

— «Радість»

І тоді було, як мигдальні потоки під ударом
десного вєсд. Це був голубиний заспід до тієї
співної пісні, ім'я якій — життя.

«Минають дні, минають ночі»...

У грудні згнила зіма, і тихий степовий городок знітився в облозі мовчазних, нерухомих хмар:

— нагнав вітер із далеких Альпійських гір, через Карпатські верхів'я, через Дунай.

Прийшло різдво.

Зітхали дзвіниці й промерзло жевріла жура: сум неспокоїної землі.

В цім році старожили не бачили різдвяних зорь, бо небо стояло в сірій сорочці будня.

І була мряка.

І старий газетяр теж не бачив різдвяних зорь. Був він сивий, древній, майже босоніж. Стояв біля ратуші на бульварі й казав мимохідцям:

— Може купите газету?

Іноді мимохідці купували газету, іноді заклопотано проходили, іноді зупинялись і дивились на старого газетяра.

... А прийшов він в-осени, коли було прозоро, коли за кварталами пахли гречки...

... Але це було так неможливо давно!!! Це було за народження його прекрасної юности, коли тихий степовий городок стояв перед ним надзвичайною примарою.

І він подумав тоді: про радість.

І урочисто залунало по кварталах

— «Радість!»

І тоді було, як мигдальні потоки під ударом весняного весла. Це був голубиний заспів до тієї синьої пісні, ім'я якій—життя.

Це був новий заповіт, що ми, волхви, бачимо на сході в темну безгранну ніч з хрустального Вифлієму...

— Але це було так неможливо давно! І це майже забулось, бо ж — неясні, туманні, мов перший сон за першого мятежного кохання, — ці уривки, що виринають із тьми перед моїми старечими очима.

... «Що це?» — подумав з тоскою старий газетяр.

І чув тоді: ніби раптом прокидалась природа, ніби дзвеніли, пливли й пропадали неясні відголоски з дальніх літ.

... Але це була ілюзія:

— натовп тихих міських кварталів стояв у суворій мовчанці.

... Газети продавали й жваві пацани, і не любили вони старого газетяра, бо був невідомий, невідомо звідкіль і похмурий. І ще не любили:

— зійшов на великий шлях, по якому йдуть дико, по звірячому озираючись.

... І був ще з ним, зі старим газетярем, древній пес, що покірно шкульгав за ним і ніс підсліпуваті очі на асфальт...

— пес: вовна прилипла попідом і лізла, падала на землю, щоб угноїти землю. Пес не гавкав, а тільки тихо й нудно вив: на світанках шумів скляний мороз, а пес був голодний. Іноді пес кидав старого газетяра й блукав на базарі, біля рундуків, де били його закаблукми, де гризли його молоді, бадьорі пси.

... Вранці тихий степовий городок оживав. Виходили заспані горожане, плентались по мостовій візники, вилітав з гаражу єдиний на всю округу виконкомський

автомобіль і з вереском мчав у туман, розганяючи обивательських курей і зграї голодних собак.

Тоді біля редакції—теж єдиної газети з великими підзаголовками й з нудними традиційними гаслами—грубим шрифтом, — суєтились газетярі.

Кожний знав: — треба скоріш!

Треба схопити стос паперу з промовами, статтями про всесвітній пожар:

«Мы на горе всем буржуям
мировой пожар раздуем:
мировой пожар в крови...
господи, благослови!»

— треба схопити й бігти, захопити всі переулки, всіх обивателів, щоб —

жити один день.

І старий газетяр ніколи не встигав за пацанами, і завше йому з веселим сміхом, що згучав, як «колокольчик», пацани підставляли ніжку, щоб старий газетяр упав у грязь!

І старий газетяр падав у грязь, розкидав сьогоднішні газети; потім поспішно збирав їх, обтрушувався й, покірний, з кінським калом на лобі, спішив, спотикаючись, до бульвару.

На бульварі проходив день.

Але й увечері старий газетяр був там же, де праворуч від каланчі, стояли стільці. Увечері старий газетяр тупо дивився на мимохідців.

... А бульваром проходило багато:

— одні бігли, другі шкульгали, треті раптом зупинялись і потім стурбовано відходили кудись.

... Тоді над головою колихались гілки акацій, — була алея акацій. Акації розцвітали, коли в тихім степовім городку потоки мріяли про голубі пісні, про голубу

журу, й схвильовано бігли до срібних вод забутої ріки Лівобережжя...

Іноді пацани, побачивши старого газетяра, ховались за ріг і шпурляли відтіля в свого колегу грудки землі.

Тоді підводився, відходив до каланчі, за каланчу, до Зеленого Озера, де стояла самотня будка, а нижче лежало небо на поверхні брудної стоячої води...

Тиша. Далеко клекоче брук.

Пес лежить і облизує попіл—на хвіст.—(Мовчиш?—Мовчу!) Тиша. Далеко клекоче брук. Пес лежить і облизує попіл—на хвіст.

... Уночі старого газетяра не бачили на бульварі. І ніхто не знав, як він жив, як він прожив, як він живе. Бо кому це потрібно?

... бо йдуть молоді дні з юнацьким запалом грізними колонами по безмежних ланах часу. І відступають—

місяці,
роки,
тисячоліття

в глуху невідому безвість минулого.

Тихий степовий городок знав і сум і великдень цієї боротьби.

... Коли на древній дзвіниці годинник протеленькає чверть на восьму, коли повстане заокеанське сонце, —

— вулиці знову прокидаються, й тоді бреде бульваром похила постать старого газетяра.

... Так починається день.

... А зіма зовсім згнила, й школує різдво у мряку чвирі. Старожили не бачили

в ці дні різдвяних зорь, і стояло небо в сірій сорочці будня.

Старий газетяр теж шукав сузір'я Оріону, але були самі мутні далі. Десь дзюрчала вода, й тому що вона промжичила мозок, — боліла голова.

Так

ріс

час:

— у грандіозній боротьбі падали переможені дні, на них падали ще дні, і росла гора від Гауризанкару вища, глибша від океанських глибин. Тоді питали: — Що це? Тоска чи радість? ... Але на далеких обріях знову греміли, знову наступали молоді буйні дні грізними колонами.

Так

ріс

час!

... О, я знаю: багато думав старий газетяр. Думав про юність, думав про те, що було, чого не було, чого хотілось. — Все одійшло великим шляхом часу... О, я знаю: і моє кволе старе тіло прокинеться колись і спитає

— Невже кінець?

Але не прокинеться світанок.

О, я знаю!..

... Іноді старий газетяр ішов у заозерний край. Шкульгав вище й вище на кучугури по кварталу кавалерійського полка. За ним шкульгав пес.

Тоді в одинадцятій сотні був пожар: городок поділявся на сотні, — полковий городок степового краю.

Шуміли на каланчі, над ратушею. Палахкотіли смолоскіпи, під навісом тривожно дзвеніли й саркали коні.

... Старий газетяр виходив за квартали й брів бездоріжжям, на північно-західні межі— туди, де стояв,

як лелека, підбитий бурею дуб.

Дуб наближався. В далекім степу горіли огні. І стояло древнє небо, а позаду туманіли міські оселі. І здавалось, що оселі не існують, що вони одійшли в далену, за гору переможених днів.

... Старий газетяр приходив до дуба, сідав під дубом і озирався. Висіло небо в чвирі, за дубом причаїлась тиша. І промерзла чужа земля. І все було чуже,—і земля, і межі, і квартали, і кучугури, і дальні степові огні. Тоді підходив пес і тихенько вив. Потім зі сходу прилітав колючий вітер. І відчував старий газетяр:

— десь тліє торішній гній.

Підводився.

За старим газетярем підводились і кучугури, і сунулись в небо, зливались з небом, відходили, пропадали, і була одна сторожка пустота.

— Ще городка не видно. Тільки за Балясним Бором маячить невідомий нічний огонь. І був він неблизький, тільки далекий, тільки чужий, як чужа земля, де тліє торішній гній.

... Огонь стояв на шпилі ратуші, і був надто червоний.

... А іноді бачили:

— брів старий газетяр по дорозі на цвинтар.

І думав старий газетяр:

— «Цвинтар?»

Тоді пахли могили — глибоко й тихо. Це був запах незносного чебрецю, — він йшов з-під білого снігу.

Старий газетяр прийшов у городок в-осени.

... І згнила зіма.

З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу Азію прилетів перший тепловій.

І вже на бульварі снили акації.

І знову бачили старого газетяра біля мудрої ратуші. Пацани ще били старого газетяра грудками, і він ішов до Зеленого Озера, до каланчі, за каланчу, до самотньої нікому непотрібної будки; за ним—древній пес. Тоді були невеселі голубі дзвони, то йшов піст, і каланча перекликалась з іншими церквами.

... А з південного бігуна, з Австралії грізними колонами ще насувались молоді дні, і відступали—місяці, роки, тисячоліття в глуху безвість минулого.

Старий газетяр це знав. Тільки не хотів знати!.. (О, я знаю: старий газетяр не хотів цього знати!)

... А потім розлилась ріка. По вулицях тихого степового городка летіли вже мілійони тепловіїв. Ріка затопила міст, і не було дороги на кучугури, до дуба.

Старий газетяр зажурився.

І от, в одну тривожно-радісну ніч, коли весняні вечерові сутінки пливли над Зеленим Озером, пацани підстерегли старого газетяра й побили.

І таки добре побили:—тільки через 2 тижні він вийшов з лікарні.

... А потім прийшла знову тривожно-радісна ніч: ріка нарешті увійшла в береги. Ранком до мосту прийшли плотники й зацюкали сокири.

Скоро над рікою повис міст.

... Старий газетяр вийшов із лікарні, але він не пішов до редакції — пішов на північно-західні межі.

Одступали дні й тягли за собою. І відчував старий газетяр:

— десь тліє торішній гній.—
І падали сили.

Старий газетяр покірно брів у навіщоване: йшов туди, де стояв, як лелека, підбитий бурею дуб.

І прийшов старий газетяр, і ліг під дубом. І коли у дзвінкій степовій тиші задзвенів перший жайворонок,—старий газетяр глибоко, на всі страчені легені зітхнув і—вмер.

Тоді знову тихо й нудно завив древній пес, подивився підсліпуватими очима на старого газетяра й побрів туди, до рундуків, де гризли його молоді, бадьорі пси.

.... Завтра біля дуба найшли мертвого старого газетяра й завтра його одвезли на цвинтар. За два дні за старого газетяра забули. Тільки там, де він лежав, залишився ледве помітний слід.

.... Але біля дуба зацвів уже молодий запах юного невідомого дня.

Тихого ясного ранку над древнім степовим городком урочисто потопали голубі дзвони.

САНАТОРІЙНА ЗОНА

Із щоденника хворої:... «і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок...— Але я, власне, не про це. Я знаю, що наша санаторійна зона могла-б бути прекрасним матеріалом для повісти. Головними героями можна вважати: анарха (саме анарха, не інакше, і ми не помилились, назвавши його так: анарх без «іст» ще волохатіш, мов Махно, мов вся та вольниця, що мчить по степах диким кошмаром), Майю — це теж псевдонім, сестру Катрю і Хлоню. Я нічого не сказала про метранпажа Карно, але він не тільки для анарха,— і для мене являється якоюсь серединою між живою істотою і фантомом. Взагалі можна погодитись, що повість про санаторійну зону мала-б основний недостаток: схематизм...— Але треба завше мати на увазі: санаторійна зона—не театр маріонеток—це в розклад певної групи суспільства, за який (розклад) і за яку (групу) я не беру відповідальності.

.....

Після мертвої лежанки в санаторій приходить якесь непорозуміння: жінчина з «благородного» інституту, як вона каже, любила колись кадрили, і басить:—«Пулжалуста! Пулжалуста! Свежіє яечки! Спеціально для здоров'я».—А втім, у неї і папіроси спеціально для здоров'я. Всього ж краму має на червінець. І лежить він

у кошику.—«Так що, шановна пані»—підходить до неї якийсь хворий:—«ви мені вчора дали тухлі яйця».—Женщина з «благородного» інституту здивовано дивиться:—«Хм!.. Йому ж в середину не залезіш!».—Хлоні така відповідь завше подобається. Він купує одну крашанку і прохає миршавого дідка подержати її, поки він вийме з кишень гроші...—І так проходять дні. Основною темою санаторійного будня буває так звана «пуговка.» Крутити пуговку—це крутити кохання в диких малинниках. Крутять пуговку, можна сказати, всі. Принаймні, майже всі. — «Ваш чоловік ревнивий?»—питає хтось когось.— «Ну-да!.. А що?»—«Та так!»—«Що так?»—хвилюється друга.—«Та думаю сказати, що ви з (ім'я рек) крутите пуговку»,—каже спокійно перша.—«Я? кручу пуговку? Чи ви не збожеволіли?»—«Ні!»—«І це серйозно?»—«Так!»—Тоді друга раптом міняє тон.—«Голубонько! Ну що ви робите? Він же у мене зовсім «іздьоргана» людина. Це ж його остаточно уб'є. Ну, голубонько, «(обіймає)» невже мені так і не можна ходити з мужчинами?»—А де ви ходили? Кажіть!.. Ну?»—«Ну... ладно... ну... ходила... ну... в ліс... ну... що-ж тут такого?»—«Звичайно нічого!»—знову спокійно каже перша.—«Я вашому чоловікові це тільки й скажу, що ви ходили з (ім'я рек) у ліс».—«Що ви кажете?»—і на обличчі другої жах.—«Та ви-ж його цим уб'єте?»—«Ну, ладно!»—сміється перша.-- «Я не скажу. Але—умова: не підходьте до (ім'я рек) після цієї лежанки... Добре?»—«Будь ласка! на чорта він мені здався?»—і друга пильнує зробити найщиріше обличчя. Перша, усміхаючись, відходить. Тоді друга підбирає волосся і шипить крізь зуби:—«Ну й нахалка! Шкода, що в тебе нема чоловіка!»—...Але перша вже з (ім'я рек).—Але річ не в цьому. Зацікавлення метранпажем доходить все-таки свого апогею. Вранці, наприклад, бачили, що до нього

приходив хтось із гóроду. Оповідать, що Карно після першої лежанки стояв у густій яблуневій зарослі. Оповідать, що до нього підійшла—наче з землі виросла—фігура, очевидно, другий метранпаж. Поговорили конспіративно (в цьому всі певні) з півгодини. Потім фігура зникла в бур'янах.—«Наш метранпаж,»—сміявся хтось,—пахне «нат-пінкертоном».—«Да! Мабуть канальє!»—кидав другий.—А в тім. не всі-ж і цікавляться Карно. Де-хто просто гадає, що комусь, мовляв, хочеться, зробити з нього надзвичайну людину. І тільки. Це-ж бо розвага. Але в цих, між іншим, єсть і ще інтереси. Принаймні, саме тут і було чути, як один із хворих, розмахнувшись картою, кричав:—«Віст!»—«Дозвольте!»—зупиняв його другий.—«Це-ж нечесно. Я так не граю в преферанс. Я так не можу грати вісім: ви заглядаєте в карти».—«Це-ж коли?»—«А зараз!»—«І ви це смієте мені говорити?»—«А що-ж... неправда?»—«Тоді ви—нахал!»—«Я—як?»—Розгорався скандал. Але підлітали і мирили. Це ті мирили, що вчора скандалили за «бб». Розводили і питали:—«Ну, тепер гніву нема?»—«Нема!»—«А у вас нема?»—«Нема!»—«Тоді подайте руки!»—Але рук не подавали.—«Я не подаю принципово: не гігієнічно!»—Тоді говорили, що гігієна спеціально для Німеччини, а нам на неї плювати!—«В данім разі плюють сіверяне, тільки не ми».—Тоді вияснялося, що «ми» орієнтуємось на закордон, бо там (sic!) Вишиваний... А потім знову йшли балачки про те, інше. А потім відходив сірий санаторійний будень.

.....

«...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок.

Над сторожкою тишею санаторійного закутку метнувся молодий голос і—пропав. Але дзвінкий відголосок, затихаючи за дальними осоками, ще довго стояв над рікою.

— Ма-а-айо!—гукали безгранні простори.

На зоні конав присмерковий час. Вечір стояв стрункий, прозорий і легкий, мов трусиковий пух. Крізь гущавину кучерявих дерев линула тиховійна жура. Стояло глибоке літо.—Над верандою жевріла голубоока сайета вечірнього неба, а з безодні виринав молодик: неясні лінії і мідний німий хребет.

На Гралтайських Межах ледви-чутно кричав санаторійний дурень.

І тоді-ж із-за пишної яблуні вийшов ординатор і пішов по дорожці—суворий, в білому халаті, пенсне в землю. Він перевіряв останню лежанку. На другому краю санаторійної зони суєтилась сестра з термометром. Потім сестра пішла в березовий куток, підійшла до порожніх койок і сказала:

— Ах, боже мій! І сьогодні шоста палата? Де-ж Майя?.. Де-ж, нарешті, анарх?.. А-ах, боже мій!

Але їй ніхто не відповів. Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику і виганяв на трави табунці зелених хвиль.

Сестра трохи постояла в роздум'ї і раптом кинула, повертаючись до койок з хворими:

— Скажіть, будь ласка, анархові, що я йому цього не пробачу. Це-ж неможливо! Який же це режим?—і пішла туди, де стояв суворий ординатор...

Потім хтось вибіг за зону і—в рупор:

— Аго-о-ов!

Насторожилась ріка і понесла озов на низини, на плеса, замираючи. І знову нічого не чути. Тільки зрідка з десяти міської в'язниці долітав волохатий гомін: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач.

Нарешті з дикого малинника вискочила Майя. Слідом за нею—своею звичайною млявою ходою—величезний, волохатий анарх. Скоро лежали на своїх койках і перекидались фразами. Скоро заговорила і Унікум: вона ніколи в таких випадках не змовчувала. Унікум має для цього спеціальну тираду, що в ній говориться про Савонаролу, про флорентійців, про аскетизм, жах, ридання і т. д. і все це—недвозначний натяк на анарха.

Хтось позіхнув. Очевидно, тирада не тільки на того, кому її було призначено, але й на решту публіки вже не впливала. Проте незабаром і сама Унікум змовкла: мабуть і їй було нудно. І справді: промову її зовсім не розраховано на анархову запальність. Вона добре розуміє, як важко росторсати цього ведмідя. Сказала—і все!

Тільки за півгодини миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав:

— Хе... Хе... Тавонарола!

Цим би, очевидно, і зліквідовано було відголоски на тираду Унікум, коли б не Хлоня.

— А що то значить «тавонарола»? Спитав він дідка, нервово одкинувши голову.

— Тантіменталізм—от що!—кинув дідок і захіхікав.

Цього було досить. Така відповідь зірвала Хлоню, бо він вважав, що наша епоха доба сантименталізму, і тому він не допустить, щоб хто-небудь глузував з цієї доби. Проте такі нелогічні висновки з'ясовувались просто. Хлоня писав по закутках патетичні новели, які потай і читав анархові. Взагалі Хлоню вважали «оригінальним пацанком»: то він метушився по зоні і щось викрикував, то бачили його з похиленою головою в якійсь надзвичайній меланхолії. Жив він тут де-кілька місяців, і за цей час 4 рази бігав до ріки топитися.

Хлоня зірвався з місця і, підбігши до дідка, закричав істерично.

— Ну-да! Ну-да! Сантименталізм!... Але ти розумієш, що це? Чуєш, чортова тютя?

Всі обурились. Це-ж неможливо! Який-небудь молокосос— і так поводитись з дорослими. Сестра мусить обов'язково доложити ординатору. Хіба анарх маленький? Та він же дідка може одним пальцем убити! Хіба він не постоїть за себе, коли він в серйоз приймає цю кличку? І що тут особливого? Невже Савонарола—таке погане ім'я?.. Нарешті, чого ж анарх мовчить?.. От ще байдужий ведмідь!

А з Хлонею треба покінчити. Бо-ж і справді ніхто нічого не знає про справжній душевний стан цього хлопця. Можливо, він просто рисується... А коли він істерик, треба лікуватися, для цього єсть спеціальні лікарні. Не можна допускати, щоб він наводив терор на весь санаторій.

Сестра Катря заспокоювала хворих. І коли на койках стихло—вона звернулася до Хлоні:

— Навіщо ви так?.. Ах, як негарно!

Хлоня мовчав.

Анарх теж не промовив жодного слова. Вся ця історія давно йому обридла, і він не буде втручатися в неї. Анарх простягнув своє величезне тіло і, здавалося, що от-от тріснуть тендитні ніжки його койки, і вона зі стогоном завалиться під цією грузною машиною.

А в тім, таке припущення міг би зробити тільки той, хто не мав випадку зустрітися з анарховими очима. Була в цих очах і наївна простота і романтична мрійливість.

Анарх уважно дивився на чисте прозоре небо,—там стояли пір'їні п'ямеги. Він в цю хвилину просто химерив. Анарх бачив, як в небі росла хрустальна фортеця з неможливо синім фасадом. Він спостерігав, як по безкрайому горovому океану, починаючи свою повітряну путь від експериментальної ферми, пливли білі барашки на своїх білорунних човнах. Він майже нічого не бачив-не чув, крім синіх верховіть. І коли б не цей негарний смішок, що ним

весь час сміялася Майя (була в тому смішкові якась неприємна нотка) — анарх почував би себе добре. Принаймн зараз.

Майя знову засміялась.

Звичайно, можна повернутись і спитати, чому їй так весело. Але-ж це даремно: Майя скаже, що вона згадала щось смішне. На тім і крапка. А справді це не так. Анарх має на це докази.

Нарешті, всі ці ідіотські історії з Савонаролою, безперечно, не обходяться без Майї. Це-ж вона ставить таке становище, котре дає ґрунт для балаканини з безпардонними натяками. Це-ж вона назвала його Савонаролою.

Цікаво, що із трьох осіб, з якими зійшовся анарх на санаторійній зоні, саме—Хлоні, сестри Катрі і Майї, до останньої його найбільше тягнуло. Спершу анарх думав, що це з'ясовується її фізичними якостями (Майя, безперечно, була красивою жінчиною), що це з'ясовується їхнею фізичною связью, але потім переконався: це не те. Іноді вона так тонко і безжалісно глузувала з нього, що анарх після цього майже з огидою згадував її довгі темні віі, під якими шулились нехороші вороні очі. Його навіть в такі хвилини не приваблювало її запашне тіло, яке вона завжди безсоромно демонструвала під надто прозорим капотом.

Але—між иншим—якісь незрозумілі ланцюжки завжди його скріпляли з нею, і—цікаво—часто побрівши у нікуди, анарх раптом натикався на Майю, наче саме тут він і призначив їй побачення. Проте й Майя ніколи не дивувалась з такої зустрічі: чи то й вона вважала її за звичайне явище, чи то просто не звертала на це уваги.

Сестра Катря остаточно заспокоїла хворих. Власне ніхто й нікого і не хотів ображати (виправдувався де-хто) і зроблено невеличкий тарарам лишень для того, щоб трохи збаламутити тихе озеро сірого санаторійного будня.

Над санаторієм знову стояла сторожка тиша. Проходила остання лежанка. Роскидані по садку койки вже не перекидались голосними фразами. Чекали вечері, щоб після неї попрямувати у білі суворі палати.

Але за чверть години до дзвоника біля пустельної клумби на північній крає будинку раптом виросла фігура. Одразу ж мало не всі звернули на неї увагу.

Майя цієї фігури не бачила. Вона повернулась до анарха й сказала:

— Ну... як діла?

— Не знаю!—неохоче кинув анарх.

Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім погладдила його волохату голову своєю вихолоною рукою:

— Ах, ти, моя волохатко!

— Майо!.. Не треба!—тихо сказав анарх і взяв її невміру тонку талію в свою мускулясту руку.

Вона засміялась тихим смішком, кокетливо опустила голову, швидко метнула погляд, схопила його погляд, і обидва перевела до тонкої сорочки на свої тугі грудні яблуки.

— Не-тре-ба?—протягнула Майя, і, зиркнувши на веранду, раптово скинулась:—Савонаролочко! Він і досі тут?

І Майя легким рухом одкинула своє тіло до будинку.

Ну-да! Біля клумби з клунком метранпаж. Сьогодні зранку він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде відділя. Це було трохи комічно, але й трохи трагі—комічно, як де-хто казав.

Метранпаж заявив, що він хоче оселитись на санаторійній зоні. Він має від свого виробництва відпуск, та він не має можливості подихати чистим повітрям. До того ж: через те, що в державних санаторіях завше забрано всі безплатні місця і—між нами кажучи—(на це «між нами кажучи» метранпаж зробив де-кілька наголосів) не тими, кому слід забирати,—він революційним шляхом хоче виправити де-які дрібненькі хиби «нашого» апарату.

Дзвонили до губздраву. Не було начальника: буде ввечері. Метранпаж чекав.

Майя зиркнула крізь вечерові сутінки на анарха й сказала.

— Коли хочеш—це мені подобається, бо це справжня упертість.

— Упертість—то так, але подивіться на анарха,—говорила на дальній койці Унікум.—Це ж цілі океани іронії, цілі таємниці анархистської мудрости. Як же: республіка покинула метранпажів!

Унікум і тепер ніхто не відповідав.

Падало сонце. Нечутно гриміло за рікою нагартованим за день жовтожаром. Ухнув сич,...—Тоді повз койки пройшла сестра Катря і зітхнула.

Анарх раптом згадав тихий негарний смішок. Він подивився на Майю й коротко кинув:

— От!

— Що от?—суворо, міняючи тон, спитала Майя:—Особливого нічого не бачу.

Вона розуміє, куди закидає анарх, і вона цинічно заявляє, що їй не тільки радує, але й нервує метранпажева впертість. Майя добре знає життя й знає таких плебеїв, котрі тільки-но їй корисні своєю товстозадою під боком. Ця ж, остання, продає на бульварі бублики (мухи загадили), або гнілі вишні: на фунт півфунта хвостиків, і плює на все і вся.

— Але це ж ти про дружину?—похмуро вставив анарх.

— Знаємо!—грубо кинула Майя:—Знаємо, що таке вплив оточення!

Анарх не сперечався, він навіть був незадоволений, що, не стримавши себе, необережно кинув це «от». Він знав: спогади про цю невеличку сутичку з Майєю будуть тримати його в поганому настрою де-кілька днів.—І власне навіщо це робити? Коли він незадоволений санаторійною публікою

і вважає, що їй не місце тут, коли він так вже симпатизує опозиції, то—по-перше: чому анарх тут живе? по-друге — і сам він недалеко одійшов від Унікум, припустім. Хіба анарх не порівнює себе з санаторійною публікою?

— Не! зрозумійте,—доказувала десь Унікум.—Причому тут ми?

— Е, на злодію шапка горить, — викрикував хтось.— Плебеї все розуміють. Пора б на викинь-штейн! Пора б дати місця метранпажам.

— Махаївщина!—і Унікум удано позіхнула.

Перекидались фразами, мов фліртували: гостро.—Анарх подивився на клумбу: до метранпажа підійшла сестра.

Тоді заворушилась зона.—Кожде, навіть нікчемне, явище зустрічали тут з хвилюванням, зі сваркою.—Хтось сказав, що метранпажа беруть у санаторій, і полетіла чутка по койках.

Одна рудоволоса дама скочила з ліжка і запитала:

— Ви не бачили, який він?.. Дуже старий?..

— Так-що метранпажі не котячої породи!—вульгарно одрубали плебеї.—«Пуговки не вкрутиш!»

— Галдіть!—і дама сплюнула.

Але шум не стихав.

І тоді ж рішили, що перший метранпажів вчинок був досить оригінальний. Ця нова особа безперечно буде розвагою на протязі кількох сірих санаторійних буднів. Від метранпажа чекали нових трюків.

Вже світлові тіні пали на яблуні, і яблуні стояли тихо, нерухомо.

Пухові сплески повисли над рікою: грали верховоди. Від кошари запахло дальнім гноєм.

— Тям! Тям! Тям!— прозвучало біля центрального будинку.

Розбитим черепком міді кінчалась остання лежанка. Хворі підводились і йшли до веранди.

На другий день узнали: метранпаж—з центру, прізвище—Карно. Вже говорили про те, що Карно—вертлявий, поганенький, мов миша без хвоста. Проте пройшов третій день, нарешті—тиждень, а метранпажеве минуле було все таке-ж коротке і туманне. Це всіх страшенно заінтригувало, а тому й часто можна було чути, як десь з під дубу доносились таємничі розмови про Карно. То зібралось декільки койок.

Метранпаж очевидно зацікавив своїм зовнішнім виглядом. Це була втілена демонстрація. Не дивлячись на його низенький зріст,—ніхто-б не міг широко сказати, що це — миша без хвоста. Карно, в розмові ніби-то ріс і становився вищим за всіх. Цікаво, що він і дивився, завше так, ніби то говорив з людиною на дві голови нижчою за себе: якимось зверху вниз ухитрявся він ставити свої очі, і так зо всіма, навіть з тими, кому він був по-плече. І коли потім йому приходилось зустрічатися з випадковими людьми, які не знали його, він, ведучи з ними розмови, трохи нервувався і доти тягнувся навшпиньки поки його співбесідник не здавав, як казали санаторійці, «внутрішні» позиції.—Але дивився він завжди по мишачому: хутко і гостро. Навіть і обличчя йому було якесь гостреньке, і балачки його були гостренькі. Проте—як це не дивно—балачки його нічого собою не уявляли: це були звичайні фрази, якими перекидались санаторійці і з тією тільки ріжницею, що фрази ці сполучались через якійсь своєрідний синтаксис, характерний для всякого сарказму. Коли Карно можна було назвати втіленою демонстрацією, то з таким же поспіхом до нього підходив і втілений сарказм. Останній власне і заінтригував більш за все санаторійців.

Тільки анарх та Майя вели себе звичайно. Принаймні ніхто не помічав, щоб їх цікавила метранпажева постать.

Як і раніш, вони зникали в дикому малиннику і надавали тим багато клопоту черговим сестрам. Крізь дикий малиник вони продирались на гору, що була командною висотою в цьому районі, і відтіля оглядали безмежні перспективи: перспективи відходили на північ і захід.

Це було вже тоді, коли глибоке літо шукало своїх кінців, коли зрідка навіть пахло прозорою осінню.

Але так можна збожеволіти (знову писала хвора): перша глава ніби то і вдалася, а з другої нічого не виходить. Я ніяк не звяжу анарха з Майєю. І образливо те, що Майя являється не такою вже значною фігурою в моїй повісті. І потрібна вона мені тільки для того, щоб... (власне, поки що я й сама нічого не знаю).— Але не можна-ж замість другої глави залишити порожнє місце!.. Ні, я остаточно збожеволю, коли не подам першої невдалої варіації другої глави. Ви її можете не читати... «...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези»...

Командна висота стояла над рікою. Далі летіли степи. Ріка летіла за степами: її смарагдова стьожка, не води. За санаторієм скрадались слобідки, посьолки, а ще далі—околиця, перші міські квартали і нарешті місто. Анарх дивився на північ, і бачив: там, біля міського, на дальніх перевалах, степи дико озирались і бігли, і зникали в туманній безвісті загір'я. У санаторій стікались зі всіх кінців духмяного краю. Тут були партійні, безпартійні, анархи, слюсарі, токарі, метранпажі, і були, як казала Майя: радбури, комбури, комфутури, проле-тури, в «останній стадії» і від манікюрш: так, взагалі.

Майя оглядала з командної висоти санаторійну зону і шпурляла:

— «Тут звалено союзний вінегрет». Потім вона говорила, що коли б її спитали: «хто це там живе?» — вона-б і справді не знайшла відповіді. — «Хто-ж? Звичайно люди!» — дразливо подавав анарх. — «Мій глупенький Савонаролочко!» — усміхалась Майя, нарочито приймаючи за чисту монету його слова. — Тобі, до твоєї навчальної відповіді, не достає: лорнету, що в нього ти дивився-б з безоднею мудрости на цих людей і театральнo-солоденької замашки... Савонаролочко! Йй-богу, ти доісторичний екземпляр!» — Анарх мовчав. — «Ну чого-ж ти мовчиш? — казала кокетуючи Майя. — «Подивись на мої «глазьони»... Правда-ж вони блистять на сонці, як чорні виноградинки? Ну, признайся!.. Правда-ж я — еластична гадючка, що гладить твоє серце мініатюрним замшевим язичком? Ну?..» — і знову Майя негарно усміхалась: — «Ні, то неправда! То просто цитата з авантюрного роману а Іа Тарзан. То... просто... гра фантазії, викликаної половим зворушенням»... — Потім вона шелестіла своїми довгими віями, шулила очі і тараторила щось про свою тендитну фігурку, що до неї анарх являється — різким контрастом, про волохату махновську вольницю, яка мчить по степах диким кошмаром і питала: — «Правда?» — «Правда!» — кидав анарх, щоб одв'язатись. І тоді-ж думав, що з кожним днем tête-à-tête з Маєю становиться неможливіш. — «Ну, чого ж ти надувся?» — питала вона. — Потім знову грала своїм негарним смішком і казала, що перед нею стоїть грізний образ великого реформатора Савонароли, і їй не то страшно, не то — не страшно. — Тут кокетування переходило свої межі і було вже просто глумом. Анарх знав, що збоку він тільки комічний, але не перекосити обличчя він не міг, бо і справді в цей момент йому було приємно: Майя

виводила його з рівноваги.—Остаточного пориваючи з минулим, анарх добре знав які сюрпризи чекають його. Але він ніколи не припускав, щоб вони так впливали на нього. Власне, в такі хвилини не гнів на Майю тривожив анарха, а підозрілість. І ця підозрілість росла й набирала не аби-якої сили.—Перелом був власне недавно, в кінці квітня. Після довгих вагань, після важких безсонних ночей, прийшов гарний настрій і пропала, нерешті, нудьга, яка не давала йому покою. На протязі мало не тижня він був у стані якоїсь молодечої безшабашности, бо була незломна певність, що це і є те, чого він так довго чекав. Правда, і раніш були такі моменти, коли до нього приходила бадьорість; правда, незломна певність—взагалі проблематичне явище. Але на цей раз він повірив собі. Анарх подумав, що криза світогляду (вона виникла під давлінням об'єктивних обставин) пройшла, і він тепер знову візьметься, перецінивши цінності, за творчу працю. Саме тоді анарх і використав знайомство, щоб потрапити на санаторійну зону. Це для нього був перший подвиг: він доброхотно приймав послугу тих, з ким до цього часу вів запеклу боротьбу. Він (так анарх іронично думав про себе) спалив чорний прапор і відважно розгортав багряний.—Тепер він бачив, що, спаливши чорний, він багряного, можливо, не розгорне. Він бачив, нарешті, що перелом був фікцією.—І тепер, коли Майя так грубо підлітала до його душевного надлому, анарх спішив од неї відійти.—Далеко маячив яблуневий глуш. Навкруги ростаборився дикий малинник і стояло чітко безгоміння. Майя не звертала уваги на анарха і рвала якісь трави. Анарх сідав на пенюк і дивився на горизонт. Іноді з-за ріки хтось знову кричав:—«Аго-о-ов!»—«Хто це? Хто-о-о це?»—підхоплювала Майя.—Але ріка й тоді мовчала. Повільно несла свої темно-алмазні води вдалеч, між чорних

берегів. Потай рвала зелену лямівку з круч; невідомо крутила у версадлі глибин і виносила її за осоками, за комишами, на пасторальні гони духмяного вечора...—Стояла сутінь. Плавко линули сплески під шатро лехкокрилих верб. Іноді спотикався млявий вітер і враз падав. Пахло резедою з клумби, відтіля з дальньої веранди. — Тоді з-за ріки гулом темної міді крокували дзвінниці. Анарх знову сідав на пеньок і думав про осінь: напливе осінь—прозорі простори, стиглі яблуки, таємні мислі, далекі спогади. І коли в цю хвилину з конторського плацу доносилися згуки «катеринки», її середньовічних мотивів—перед анархом стояла якась фільма з дитячих літ, на якій він бачив королівського блазня. І тоді ж перед ним виростав цирк. За цирком холодний дощ: мжичить. На арені клоун зі своєю буфонадою, а за лаштунками умирає клоунів син.

— Провінційальна трагедія!—гірко усміхався анарх.— Але як він не глузував із себе, як не соромив себе,—від таких дум він не міг утікати. Цирк, як примара, роспливався і пропадав. А замість цирку виростали шеренги інвалідів якоїсь невідомої інсурекції і проходили повз його. — Нарешті даль стихала. «Катеринка» пропадала в яблуневій оазі. Анарх підводився і йшов на широку дорогу, де буйно розляглися хліба. Тоді підходила до нього Майя і ще раз сміялась своїм тихим негарним смішком.—«Савонаролочко!»—казала вона.—«Ну, який з тебе анарх?»—«Майо!»—зупиняв її той.—«Ну, не буду! Не буду більш!»—говорила вона.—З появою на санаторійній зоні Карно,—розмови такі не припинялись, але несподівано набрали більш загострених форм.—«Як тобі подобається «наш»?»—питала Майя.—«Хто це?»—підводив очі анарх.—«Метранпаж, звичайно!»—«Саме?»—«Ну, от... взагалі...» говорила, чомусь нервуючись, Майя:—«Мені здається, що він просто пронира—

і все.» — Можливо! — Тоді Майя раптом грала очима й спирала погляд на своїх грудних яблуках. — «А от мені хочеться з ним пофліртувати. Ти як на це дивишся?» — «Що ж, діло твоє!» — Майя клала свою руку на анархове плече, притулялась до нього всім тілом так, що анарх почував, як йому починали горіти вуха і шепотіла: — «Ти не думай, що так... фліртувати. Я серйозно... Знаєш?.. Ну, ти мене розумієш!..» Тоді анарх переходив на «ви»: — «Слухайте!» — і він зупинявся. — «Ах, який ти смішний!» — реготала Майя. — Майя так голосно реготала, що здавалось дзвенять всі перевали, весь ліс, всі бур'яни, всі зелені дороги. Відголоски її реготу метушились і тікали: і до санаторійної зони, і до перших міських кварталів, і в сизу загоризонтну безвість. Це був надзвичайний регіт сильної самиці, що почувала свою силу. Але анарх і тут пізнавав тихий негарний смішок. Щось надломлене, ледви помітне, забігало вперед і плуталось в міцних нотах реготу.

III

Колись, коли падали легкі тіні, з дальнього посьолку до гори підвівся важкий гул: полудневий шабаш. Це було перед другою лежанкою.

Хлоня подивився задумано в гущавину дерев і сказав, звертаючись до метранпажа:

— Чуєте, як гудить? як вам? подобається?

Анарх догадався, що Карно нічого не скаже, а миршавий дідок і зараз буде фолькотіти гнилими зубами. Тому він і одвернувся до веранди.

Дідок і справді щось сказав. І те, що він сказав, було як і завжди, безглузде. Анарх не втерпів і підвівся. Він подивився навкруги себе: — нікого з медичного персоналу не було. Тільки сестра Катря маячила під яблунею з одуванчиком в руці.

Стояла гаряча тиша. Навіть одуванчик, коли сестра Катря дмухнула на нього, спалахнув, як фейерверк і ростанув у просторах білим димком.

Анарх пішов повз койок, що на них лежали хворі. Недалеко він почув розмову. Один із хворих натхненно розповідав про барикади під Києвом, про божевільного Муравйова, про арсенал.

За асоціацією—божевільний Муравйов—анарх подумав про розстріли і тут же, зиркнувши на оповідача, раптом згадав, що ординатор наказав сестрі поповнити про його анамнез. І це неприємно вразило і зіпсувало і без того поганий настрій. «Для чого анамнез»? І йому раптом прийшло в голову, що анамнез причіпка: просто треба комусь поповнити його біографію.

Тоді анарх повернув до своєї койки. Сьогодні він знову почув тривогу. Вона підійшла до нього і зупинилась.

Але він мусить себе взяти в руки! Відкіля ця підозрілість?.. Ні, це неможливо! Він певний, що справа зовсім не в ломці світогляду—це просто істерія. Він давно вже помічає, що з ним робиться щось неладне! Саме істерія, інакше і не могло бути: після довгих років горожанської війни, в якій він приймав активну участь, анарх мусів чекати цієї хвороби. І вона прийшла зі своїм знеладдям психичної сфери, з надзвичайною вражливістю, з ексцентричністю, з приступами тоски і страху. Треба негайно вжити якихось заходів, інакше з ним буде те, що і з Хлонею.

Проходив дзвінкий день.

В тихому блакитному неводі полоскалось біло-мідне сонце, а день тягнув невода все вище й вище, до зеніту. Тоді перевалилось через зеніт біло-мідне сонце, і потягнув хрустальний день на захід.

До анарха, коли він простяг своє велитенське тіло, підсунула койку Унікум. Праворуч лежала Майя, ближче—метранпаж.

— Чому я з вами так мало говорю?—спитала Унікум, звертаючись до анарха.

Хтось пирхнув: цю солом'яну вдовушку безперечно мучить еротоманія. Вона буквально й остаточно нікому не дає покою.

— Знаєте, краще було б, коли б ви до мене не приставали!—сказав анарх.

— Що?—скрикнула Унікум.

Хтось ще раз пирхнув.

Тоді Унікум, щоб вийти з ніякового становища підвелась і погладила своєю рукою загорілі анархові груди. Потім похилила голову на бік, на дикий малинник: мовляв, ходім! І раптом одвернулась.

— От ще нелюдимий!

— І справді: якийсь Мендель в окулярах,—сказала Майя, втручаючись у розмову, і кинула до анарха:—Чого ж ви? Сама ж кличе, ну і йшов би!

— Нікого я не кличу,—образи́лась Унікум.—Подумаєш, яка цяця!—і понесла свою койку до веранди.

Майя вирядила її іроничним поглядом, потім розставила руки і затопила яблуневий глуш:

— О-о-о!

— Так кричить санаторійний дурень!—подав з дальньої койки психопат.

— Коли хочете знати, так кричить життя!—кинула в бік Майя.

Психопат усміхнувся: «життя?» Він ніколи цьому не повірить. Дідок правий: у неї безперечно хворий огник в очах.

«О» пішло в глуш, у бур'яни і там поринуло, щоб більше не вернутися. Але «о» стривожило медичний персонал. Прибігла сестра і одразу ж накинулась:

— Не можна так, Майо,—сказала вона.—Що ви робите? Я ординатору скажу!

Майя звернулась котятком. Майї нема. Майя ніколи не кричала.

— Хто-ж?

— О!—і Майя показала пальцем на анарха.

Сестра до його: мовляв, такий серйозний—і на тобі! Що це з ним? То невчасно на койку лягає, то ще що небудь. Це ж недисциплінованість! Так порушувати санаторійний режим ні в яким разі не можна. Він мусить негайно себе виправити, інакше будуть неприємності.

Але сестру несподівано перебив метранпаж.

— Це кричали вони!—сказав він, роблячи наголос на «вони», і махнув рукою в Майїн бік.

— Що?—зробила здивовані очі Майя.

— Нічого!—спокійно сказав Карно, і потім раптом спитав, звертаючись до анарха:—А що то у вас лежить у кишені?

— Ну?—вскинув очі анарх.

— Я питаю: що то у вас лежить у кишені?

Анарх зиркнув на свою кишеню і тут же почервонів. Проходячи повз загорожений молодняк, він зірвав три яблуки, що їх хотів дати Хлоні. Тепер Карно його несподівано поставив у таке становище, ніби-то він тільки те й робить, що нищить заборонений молодняк.

— Яблуки!—сказав анарх, і витяг їх.

— Яблуки ж заборонено рвати,—кинув метранпаж і перевів свій іронічний погляд на Майю.

До цього часу анарх жодного разу не говорив з Карно. І тепер йому раптом здалося, що метранпажів голос він уже десь чув, анарх навіть пам'ятає: саме такий упертий, повний безсмертного сарказму з гаркавим акцентом.

Тут мусить бути зав'язка. Я не знаю, як це в теорії, а на практиці—так. Я сама колись переживала подібні моменти. Не треба забувати, що анарх, власне не порвав зі своїм колишнім світоглядом і, знаючи це, не міг спокійно почувати себе на санаторійній зоні. З одного боку його тривожили, як це кажуть росіяне—«угризенія совесті», з другого—рохлябаність волі породила

боюнство, яке хвилинами почало переходити в манію пересліду.— Отже метранпаж Карно, який, як відомо, з першого дня свого промешкання на санаторійній зоні заставив всіх заговорити про себе,—не міг звичайно, не затривожити анарха. Мало того—метранпаж і попав на санаторійну зону тільки для того, щоб стежити за кожним анарховим рухом і не давати йому покою.

Сестра здвигнула плечима і одійшла від койки.— Наступила ніякова мовчанка. Майя уперто дивилась на метранпажа, останній—іронічно—на неї. Анарх похилив голову на плече і теж мовчав. І коли б не дідок, що підсів до нього,—анарх мусів би кудись одійти.

Дідок нахилився до анархового вуха і знову пошепки говорив якусь нісенітницю про Ричардсона, про сантименталізм. Це була одна з його улюблених тем. Потім дідок смакував так: Майя, мовляв, не біблейська Рахіль, але щось подібне. Знаєте: фосфоричний блиск, легенька хвороба в очах, ніжка, знаєте, коли неловко сяде напроти без панталонів...

— Хе... хе... Тантіменталізм?

Анарх тільки хмурився. Він завжди мовчки вислухував цю пошлятину: то в нім прокидалась в такі моменти неможлива огида і призи́рство до цього безсило́го самця, то раптом охоплювало бажання чути цей слинявий лепет, що його він приймав, як молитву перед своїм могутнім тілом.

Тепер анарх дідка просто не чув. Він крадькома поглядав на метранпажа, і з кожним поглядом все більш находив знайомих рис у його обличчі. Один раз йому навіть здалося, що це його старий знайомий.

Підійшла сестра Катря. А коли прозгучав дзвоник і зашуміли хворі,—підійшов психопат.

Сестра Катря зривала одуванчики і дмухала на них. Одуванчики спалахували і тут же танули. Хлоня уважно дивився на цю процедуру, ніби-то і справді він щось згадував. І, звичайно, Хлоня не чув, про що говорили біля нього.

А розмови йшли на антирелігійні теми. Дійшли, нарешті, до попів, до тих, що «к чорту рясу» і на партизанських коней сідали. Говорили й про інших: про святих і преподобних Онаніїв і Озаріїв. Для відомого кола і це улюблена тема. Дідок і тут подавав пошлятину. Особливо хвилювався психопат.

— Ви кажете піп? Добре! Утилізіруй і попа! нема в нетрах ячейки—хай піп агитує з амвону! І потім я думаю,—додав він,—що і в цім оновленні ікон єсть своя прелість. По моєму, це все-таки—містика революції. Не погоджуєтесь?

Звичайно, з ним не погоджувались. Мало того: Майя назвала придуркуватим, за що психопат і образився.

Нарешті, коли біля жовтого пісочку хтось крикнув «хто робив—той валяв», публіка кинулась туди. І через де-який час на койці zostалися: анарх і сестра Катря.

Ця дівчина завше шукала побачення з анархом. Але природній такт і черезмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної і уїдливої нав'язи, на яку здібна була Майя. І тому не дивно, що анарх, порівняльно, також рідко бачився з сестрою Катрею, як і з Хлонею (останній взагалі любив самотність). Зійшовся анарх з цією дівчиною в перші дні свого промешкання на санаторійній зоні. Близьке знайомство почалося з того, що сестра Катря одрекомендувала анархові Хлоню, який і прочитав йому одну із своїх патетичних новел. Після цього випадку не тільки Хлоня найшов в особі анарха свою постійну і уважну аудиторію, але й сестра Катря побачила, що вона не помилилась: саме таким і намалювала вона анарха в своїй уяві. — Сестра Катря була надто тихою дівчиною, голос їй ніколи не підносився на вищі нотки, і навіть тоді, коли вона хотіла висловити своє обурення, у неї нічого не виходило. Приваблювала вона анарха не красою своєю, а саме некрасивістю, в якій була своєрідна краса; саме

чим трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима. Весь її одіж сидів на ній якось надто незграбно, але і в цій некрасивості була своя привабливість. Особливо подобались анархові неслухняні кучеряшки з її русявого волосся, «вічна» біленька блузка, на шиї—«вічний» бантик «котиком». Чимсь древнім, забутим, але й близьким віяло від цього бантика.

І зараз, коли публіка розбіглась, анарх, зиркнувши на сестру Катрю, згадав глуху доріжку в крижовник, що по ній ходили тургенєвські дівчата.

Навкруги стояла гаряча тиша. На далеких перевалах до експериментальної ферми відходила сояшна дорога. На поверхні ріки бігали сріблясті зайчики, і похило—під вагою сонця—стояли осоки. Біля домів відпочинку зрідка прокидались голоси, але глохли в сояшній порожнечі.

Сестра Катря подивилась своїми тихими очима на анарха й сказала:

— Знаєте? Скоро уїжджаю. Подала рапорт.

— Зовсім?

— Так! Буду працювати десь в іншому місці!

— І радий за вас, і шкода, що уїжджаєте!—сказав анарх ласкавим голосом: він завжди почував необхідність говорити з сестрою Катрею задушевно.

— А ви-ж коли?—спитала сестра Катря.

— Думаю через два місяці—не більше: бачу—мене збираються затримати тут.

— Я чула. Ординатор казав, що у вас щось подібне до істерії.

— Можливо!—покривився анарх.

Потім сестра Катря скаргилась, що бути біля города в нетрах надто важче, ніж десь у далеких нетрах. І потім їй важко в санаторію, вона вже ніколи не буде сестрою. Але сестра Катря розуміє, що для анарха ця тема не зовсім приємна.

— Ну, колись, і ви виїдете!—сказала вона, зиркнувши на ріку, і задумалась.

Анарх скинув очима в яблуневий глуш і подумав: «колись». І раптом захотілось йому образити цю милу дівчину. Він ледви стримав себе, щоб не сказати: «а чи не хочите ви комбінації з трьох пальців?» Чому це всі певні, що він в стані повного анабіозу? Чому це всі говорять з ним таким жалісливим тоном, ніби і справді з ним діється щось неладне? Безперечно він мусить підлікуватися... Але що з того?

З ріки війнуло вохким росяним потоком.—Сестра Катря положила руку на анархове плече і говорила легко-хвилюючись і підкреслюючи свої фрази жестами степової дівчини: наївними і мягко-суворими. Темою її оповідання були наші сірі санаторійні будні», що з їх кола вона шукала виходу.

— Це якась ідіотська плутанина!—сказала сестра Катря і наївно подивилась на осоки.—Це якась ідіотська проблема, і їй нема ні кінця, ні краю. Я буквально не розберу: де починається вільний геній царя природи і кінчається крамар, світовий чортик. Знаєте—мисль підійде до цієї мовчазної стіни і робиться порожнім дриб'язком.—Ви не думайте, що я тут, на санаторійній зоні, давно. Ні, я більш як пів-року ніде не проживу. Це—натура. Іноді дивуються: я така тиха, смирененька дівчина—і така непосідоша... І уїду я відціля все для того-ж: шукати виходу з цього тупика, з цієї буденної мізерії...

Потім сестра Катря говорила, що їй давить якась невимовна тьма. До того-ж сестра Катря певна, що основної проблеми, яка виникає з природи людини, незалежно від її переконань, виховання ест., саме: де починається вільний геній царя природи і кінчається крамар, світовий чортик,—цієї проблеми ще ніхто не розв'язав. Сестра Катря гадає, що навіть вплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання і мільйон інших дрібниць,

можна здобути тільки одну мовчазну стіну, перед якою і буде стояти думка. Сестра Катря гадає, що прогноз на майбутнє поставити можна, але вона говорить про практику, про сьогоднішній день.

— І нарешті,—і сестра Катря зітхнула.—Я говорю про день, який буде через 500 літ? Ви мене розумієте? Так, товаришу! Я гадаю, що тут треба щось знайти. Знаєте—підійти не гарячково, тихо, повільно і пошукати. Тут десь безперечно криється помилка.

Сестра Катря скінчила і наївно розвела руками. Анарх подивився на неї і згадав її вікно, в якому до глухої ночі він часто спостерігав цю дівчину в стосах книжок. І в цей момент він відчув якусь спорідненість з нею, і, добре знаючи собі ціну, він подумав з любов'ю: «дон-квізано!».

Але майже одноразово анарх почув з боку метранпажів голос. Той, очевидно, давно вже стояв позаду їх. Ця миша без хвоста (як казали хворі), цей Карно нахабно подивився на анарха, подав уперед своє гостреньке обличчя і спитав із відтінком гаркавого сарказму:

— А дозвольте взнати: з якої це оперетки? Єсть різні оперетки. Наприклад: «Весьолая вдова».

— Це ви до мене?—спитала сестра Катря.

— До вас, баришня,—кинув Карно.

Сестра Катря засміялась: хіба-ж вона баришня? Це-ж помилка: вона тільки дівчина. І сказала метранпажеві, що вона трохи цікавиться філософією. Але її не задовольняє жодний представник цієї галузі. Взагалі ж її більше за все цікавить раціоналізм і практична справа. Треба пізнати природу людини. Це безперечно щільно прилягає і до марксизму. Але це ні в якому разі не вульгарний.

Потім сестра Катря, маючи на увазі, що говорить з примітивною особою, з'ясувала ще й так:

— Ну, це припустім, як і між робітництвом буває: єсть свої «ізообретателі». Ви мене розумієте?

Коли сестра Катря говорила,—анархові було ніяково: вона, мов дитина. Але, зиркнувши на Карно, він раптом пізнав до нього почуття ворожнечі.

Проте анарх нічого не сказав і підвівся. За ним—і сестра Катря. Підійшовши до веранди, анарх, інстинктивно, почувуючи на собі погляд, повернувся і зустрівся очима з Карно.

Метранпаж стояв на тій же місці і криво усміхався.

IV

Не встигла сестра Катря зійти на веранду, як її хтось покликав із ідальні.

— Я все-таки не гублю надії ще поговорити з вами,— сказала сестра Катря анархові і зникла за дверима.

Анарх сів за стіл і став переглядати газету.

За другим столом сиділа Унікум і родина однієї худорлявої хворої, що прийшла провідати останню.

— Як живемо?—казала Унікум:—На зоні все автоматично робиться.

— А все-таки?

Унікум зітхнула, ніби їй і справді не хотілось говорити.

— Ну, коли ви так настоюєте,—почала вона,—то слухайте. О восьмій годині—дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними—лежанки, з яких одна—мертва. В години лежанок завше непорозуміння з сестрами. Як бачите, без цього не можна: один хворий недисциплінований, другий просто випадково не дотримується режиму. Наприклад: на мертвій лежанці, замість того, щоб лежати колодою, де-хто зривається і кудись уходить... А то з куріями нелади, бо ж режим не дозволяє вживання тютюну.

— Хіба?—чомусь здивувалась родина.

— Так!—казала далі Унікум.—Ну, а в неділю бредуть на терези важитись.

— Важитись?

Анарх підвів очі і подивився на групу за другим столом.

— А що як би ви підвелись!—говорила родина худорлявої хворої, звертаючись до Унікум.

— Для чого це?

— Та ну-бо, не соромтесь!

Нарешті Унікум зрозуміла, в чому справа, і підвелася. Тоді родина сказала:

— Ах, який у вас торс... прелість!.. Невже ви стільки це за 1½ місяці?

— Да!—побідно сказала Унікум.

— Ох, яка ви симпатична жінчина! похлопала родина Унікум по її гладкому торсу і звернулася до своєї родички:— Як же ти, Анелічко?.. Ну?

Худорлява хвора раптом заплакала.

Тоді родина обурилась: це ж неможливо! Тут щось єсть! Або сестри, або ординатор винні. Знаємо, мовляв, цю публіку: спеці! Вони обов'язково переговорюють з товаришем ікс.

Худорлява хвора ще плакала і радила своїм родичам звернутися спершу до ординатора. Тоді Унікум запропонувала їм свої послуги і повела всіх у докторський кабінет.

Коли група зникла в дверях і заглухли її кроки, анарх знову відчув якийсь неприємний накуп на серці. Ті невидимі ланцюжки, якими його зв'язано було з Хлонею, сестрою Катрею і особливо з Майею, раптом почали потроху розпадатись, і всю його увагу перенесено було на метранпажа. Навіть незадоволенности собою він зараз не почував. Якесь неясна тривога, якесь передчуття стало в нім.

Але в цю хвилину повернулася сестра Катря і підійшла до анарха.

— Я вам не перешкоджаю своєю присутністю?—сказала вона і поправила свій чорненький бантик.

— Будь ласка!—кинув анарх і дав на стільці сестрі Катрі місце.

— Бачили за столом гостей із города?

— Бачив.

— Ну і... як ви? Подобаються? От типичні особи, так і просяться в якусь комедію.

Анарх положив руку на бильце і зітхнув. З ріки несло запахом прибережних осок. Непомітно спадав день і на доріжки падали довгі тіні.

— І все-таки,—сказала сестра Катря.—Я і цих інших—нікого не хочу винити. І не виню я їх не в теорії, так би мовити, а так, серцем. От тепер і розберіться: і не виню і виню, не логично, але це так. Це, коли хочете, і консеквентно: теорія моїх переконань говорить, що з такими людьми я повинна завше ворукувати. За своєю теорією я не маю навіть права подавати їм руки. Але та ж теорія каже: міщанство, як і кожде соціяльне зло, є просто продукт певних виробничих взаємовидносин. От і розберіться. Отже, поскільки я живу на землі, а не десь на Марсі, поскільки між мною і родиною худорлявої хворої є певна тотожність, поскільки, нарешті, я не вживаю ніяких екстраординарних заходів що до боротьби з міщанством,— постільки я не маю права не тільки не подавати руки цим людям, але я не маю права їх і обвинувачувати.— Сестра Катря ще раз поправила свій чорненький бантик і зажурно усміхнулась.—Але, з другого боку, я не тільки повинна їх обвинувачувати, але й повинна бути їхнім завзятим ворогом. От і росплутайте мене.

Анарх подивився на сестру Катрю, на її «вічну» блузку і сказав:

— Знаєте, коли я вас слухаю, то мені здається, що це не ви кажете, а я. І між вами і мною тільки та різниця, що ви не озираєтесь, коли говорите ці сантиментальності?

— Хіба це сантиментальності?—здивувалась сестра Катря.

— Так. У вас такий же спосіб думання, як і у мене. А я себе добре знаю. Візьміть хоч це: дивлючись на наших

гостей, я навіть пригадав махновську тачанку, мені навіть заболіло, що я, забувши про ті тисячі, які положили свої голови в горожанській війні, спокійно сижу тут, на санаторійній зоні, остаточно асимілювавшись з Унікум та іншими. Хіба це не сентиментальність? Хіба це не подібне до того, що ви мені зараз сказали?

— Ні, не кажіть так! — гаряче перебила анарха сестра Катря. — Я з вами ніяк не можу погодитись. Коли ви однімете від людини його кращі почуття, що ж тоді залишиться?

— Що? — анарх подумав і сказав: — Мабуть машина!

— Машина? І ви це спокійно говорите? — сестра Катря знову взялася за бантик. — Ну, я цього не хочу! Я проти цього рішуче протестую. Майбуття я собі уявляю не інакше, як прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік. В противнім разі в житті, як в житті, нема ніякого сенсу. Боротися для того, щоб вибороти собі право бути додатком до машини, є безглуздя.

— Але це все-таки так!

— Ні, це не так!

— Ні, це так! — і анарх одкинув волосся. — Інакше я був-би не тут, а в махновському степу. Боремося саме для того, щоб бути додатком до машини... І це воля, коли хочете, і моя, і ваша, і всіх. З цим парадоксальним твердженням ми не погоджуємось по тій-же самій причині, по якій не погоджуємось і з нашою волею до смерті. По суті кажучи, ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля. Решта — не більше, як ілюзія. І дивно було б, коли б я оголосив похід проти самого життя.

— І це ви серйозно кажете? — збентежено спитала сестра Катря.

— Цілком серйозно... Хоч це й не значить, що я примирився з таким становищем, з такою ролею на землі.

— Але почекайте. Яке ви маєте право говорити так? З таким же поспіхом і я можу пропонувати свій прогноз...

— Безперечно. Але ваш прогноз, як ви мені колись самі сказали, буде паліятивом. А в данім випадкові треба найти...

— Ні, ви просто перекручуєте мої слова!—з обуренням перебила анарха сестра Катря.—Це було сказано зовсім з иншим сенсом.

Анарх взяв за руку сестру Катрю і усміхнувся:

— Ну, не гнівайтесь... Бачите: не тільки ви обурюєтесь на мене,—я й сам ненавижу себе, висловлюючи те, що ви зараз чули. Але що ж робити—так воно єсть і так воно буде. Для нас, безгрунтовних романтиків (а до них належите і ви, і я, і Хлоня),—для нас це, безперечно, боляче. Але, по правді кажучи, і землі, очевидно, боляче держати нас на своїх плечах. Процес машинизації людини іде неухильно і ніхто його не стримає. І наше завдання тільки прискорювати його.

— Ніколи!—різко сказала сестра Катря.

— От бачите! Ви така тендитна дівчина, людина з таким м'яким характером, але й ви затримуєте цей непереможний хід. Очевидно, я не помиляюсь кажучи, що і землі важко держати нас на своїх плечах. Коли хочете, тепер мене мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і зайвий і шкідливий чоловік. Раніш, в инші століття були зайві люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі. Я бачив колись, як убивали старого, глухого, нікому непотрібного пса. І—повірте мені—коли добивали цього собаку, він таки ухитрився когось укусити за руку. Так і з нами. Ми—останні з могижан, остання фаланга зайвих людей. І, передчуваючи свою остаточну загибель, ми теж норовимо укусити когось за руку.

— Почекайте,—зробила здивовані очі сестра Катря.—Що ж тоді, по вашому, революція?

— По моему? По моему—романтика, а справді штейнахівське «омоложеніє». Те ж приблизно—і всяка війна, хоч

це і застарілий спосіб вентиляції. Хіба ви не чули, що розумні люди, до яких належать т. з. франк-масони, над цим спеціально і працюють, саме: вентилюють землю побоїщами. Для того ж, щоб краще можна було натравити одну державу на другу, до цієї прекрасної чоловіколюбивої громади належали й належать воротили всіх великих держав. Наприклад: щоб розпочати війну, припустім, між Германією і Францією, треба було тільки найти причіпку. Що ж до розв'язання цієї справи, то вона давно вже була розв'язана за дружньою чашкою кави в масонській ложі воротилами цих держав. Це називається провентилувати трохи землю.

— Невже це правда?—подивилася перелякано на анарха сестра Катря своїми безцвітними очима і знову взялася за чорненький бантик.

— Не лякайтесь. Звичайно, це просто базарна вигадка,— перемінив раптом тон анарх.—Я хочу сказати тільки одне: ми не тільки зайві люди, але й шкідливі.

Сестра Катря задумалась. Непокірні кучеряшки раз-у-раз налазили їй на очі, і вона їх одкидала нервовими рухами.— Росли тіні. Над командною висотою низько проходило сонце. Зрідка з гóроду долітали неясні гудки.—Сьогодні (як і завше в неділю) одну лежанку було одмінено, а тому й хворі поросходились за грані санатарійної зони.

— Ні, все-таки скажіть мені: ви серйозно говорили?—спитала, прокидаючись від задуми, сестра Катря.

Анархові стало шкода дівчини і він сказав:

— Ні, то я, звичайно, жартував.

— Цікаво: ви навіть умієте жартувати?—зареготала за бильцем Майя і вискочила з виноградного куща.

Майя так тихо підійшла до веранди, що анарх і сестра Катря, почувши її, зригнули.

— Підслухувати, кажуть, некрасиво!—кинув анарх.

— А ви відкіля це знаєте? — і Майя прищулила очі і зійшла на веранду.

— Що таке?

— Так от те, що я підслухувала?

— А коли не підслухувала, то могла б зійти сюди і простіш!

— Савонаролочко! — і Майя безцеремонно закинула на його шию свою руку. — Покинь учительствовать, бо ця роля до тебе не підходить.

Сестра Катря одразу якось знітилась, і, нарешті, підвелася.

— Куди ж ви? Чого тікаєте? — грубо кинула Майя.

— Я тікаю?

— Ви тікаєте. Мені, принаймні, так здається.

— Коли вам так здається, то я сяду.

І сестра Катря знову сіла на своє попереднє місце.

— От і добре! А тепер скажіть мені: чого мені не можна підслухувати?

— Коли ви така наївна, то я вам можу сказати: це не достойно серйозної людини, — кинула сестра Катря.

— Ха-ха! Серйозної людини? По вашому виходить, всякий охранник є втілення наївності?

— Я трохи не так висловилась, — почервоніла сестра Катря. — Але я гадаю, що ви мене все-таки розумієте. І потім: ви ж не охранник?

— А ви відкіля це знаєте, що я не охранник?

— Майо! — похмуро сказав анарх: — Покинь дурниці говорити.

— О, мої наївності! Мовчу. Мовчу, як сфінкс. — І раптом додала: — А все-таки ваші розмови про франк-масонів я підслухала.

— Тим гірше для вас! — несподівано перейшла на різкий тон сестра Катря, і на цей раз рішуче підвелася.

— Не затримую! — і Майя провела прищуленими очима тендитну дівчину. — Анарх мовчав.

— Ну...—сказала Майя, коли вони залишилися вдвох,— ти все таки серйозно не подумай, що я вас підслухувала. На чорта ви мені здалися! Я, власне, прийшла до тебе порадитись, що нам робити з цим типом...

— З яким типом?

— Ну хіба ти не знаєш?..—і Майя розширила ніздрі свого виточеного носу і, як це може робити тільки самочка, перевела погляд на свої грудні яблуки: задумалась.

Але анарх тільки вдавав із себе спокійного: підозрілість знову затривожила його. І хоч він знав, що це—результат істерії, але від цього йому не було легше. І Майя тонко підмітила його настрій, натякнувши на метранпажа. Сьогодні анарх, між иншим, зовсім не цікавився Майєю, як це було раніш. Сьогодні якось враз пропала в нім зацікавленість, що до неї. Очевидно він давно вже інстинктивно шукав тієї сильної крапки, куди б могли зійтись кінці напруженої мислі, де могла б скупчитись вся увага. В данім разі ролю цієї крапки (можливо, випадково) відіграв метранпаж. Саме яблуки. Випадок з яблуками раптом навів на ту думку, що від Карно нічого не можна сховати.—І справді, інакше і не могло бути: анарх мусів нарешті вийти з тієї плутанини, яка його остаточно завела в тупик. Всі ці красиві слова про людей, про строкатий винегрет та инше остаточно йому спротивили. Не заспокоювало його й запевнення себе в тім, що вся справа в ломці світогляду, від котрого він мусів відійти, перецінивши цінності. Не заспокоювало його й припущення, що він рано попав на санаторійну зону, що навіть в цей глухий закуток треба приходити з більш світлою головою.—І він, величезна сильна людина, забрівши вдень у чатинник, раптом озирався, як тать, і спішив вийти на порожнє місце. Отже, він давно шукає тієї крапки, куди б могли зійтись кінці напруженої мислі. І Майя це тонко підмітила.

На річці стояли сторожкі шамотіння. Десь кричав санаторійний дурень і крик його був глухий і далекий. На Гралтайських Межах маячила експериментальна ферма химерною крапкою.

Нарешті Майя прокинулась від задуми і сказала.

— Ходім у палату. Я хочу з тобою поговорити.

V

— От що!—сказала Майя, коли анарх зачинив двері.— Я все-таки не вірю тобі, щоб ти мене кохав.

Анарх ходив широкими кроками по своїй палаті, де, крім його і Майї, нікого не було, і палив цигарку за цигаркою.

— Я думаю,—продовжувала Майя, сміючись своїм тихим негарним смішком,—що й взагалі ніякого кохання нема, а єсть тільки потяг до coitus'a. Звичайно, таким твердженням я не відкриваю Америки, зате я ще раз підкреслюю одну з великих істин. Крім того...

Майя зупинилась і підійшла до вікна. Потім приложила свою щоку до скла і подивилась кудись.

Стояв літній хмарний вечір. Небо було сіре і мовчазне. Це було за годину до нічної лежанки.

Санаторій майже спорожнів і тільки з дальнього плацу доносились голоси хворих, що грали в крокет, та на кухні дзвеніли тарілки.

Майя помовчала де-який час, потім одійшла від вікна і сіла на сизий палатський стілець.

— Да...—сказала вона.—Крім того, що я ще раз підкреслюю одну з великих істин, я хочу зробити екскурс в нетри женської душі.—І кинула:—Ти... як, маєш охоту мене слухати?

Анарх нічого не відповів і ступав, підсмикуючи плече. Зрідка він підходив до вікна і дивився на срібну стьожку ріки, яка гадючилась крізь вечерові сутінки і пропадала

в туманному обрію. Яблуневий глуш і дальні дуби стояли нерухомо. Над диким малинником нависли важкі масиви хмарних хребтів.

Анарх перевів свій погляд на садові стільці і раптом побачив на одному з них Карно. Метранпаж сидів нерухомо, мов різблення, і держав на коліні книгу. Якась мисль метнулась анархові в голові, коли він подивився на Карно. І анарх збентежений пішов до дверей.

— Мовчанка—знак згоди, — сказала Майя і ще раз засміялась тихим негарним смішком. — Очевидно, ти маєш охоту слухати мене? Так слухай же!—і вона підійшла до анарха. — Отже, зробимо екскурс в нетри женської душі. Я гадаю, що це небезіntересно. Історія женської душі—це ж велика тайна, куди ввійдуть тільки вибрані. Ще не один натхненний поет і не одно перо зламає під глухим вікном цього невідомого сфінксу. — Майя положила руку на анархове плече і сказала:—Правда, знігсшибательні слова: сфінкс, тайна... Ха-ха!

— Але, власне, я й досі від тебе нічого не почув!—кинув анарх.

— І це правда!—засміялась Майя. — Це, знаєш, у мене такий прийом: я хочу тебе заінтригувати—от і вожу за ніс. Це прийом чекістів. Да...—поволі говорила вона,—як ти гадаєш... багато серед нас, хворих, чекістів?

— Навіщо це тобі?—покривився анарх.

— Та так... Мені чогось здається, що й ти таємний чекіст!

— Покинь говорити єрунду! Кажі скоріш, навіщо ти мене покликала сюди? Мені ніколи!

— Ніколи?—різко сказала Майя і нахмурилась. — Да... А як ти... повірив би, коли б я тобі сказала, що я—тайна чекістка? Ти як... повірив би мені?

Анарха ці розмови вже виводили з себе. Він теж перейшов на різкий тон.

— Я йду!—і взяв капелюха.

— Ні, почекай!—схопила його за руку Майя.—Не віриш—не треба!.. А про женську душу я все-таки хочу сказати. Отже екскурс.—Я тільки-но підкреслювала велику істину, що кохання нема, а єсть лишень потяг до coitus'a. Але це неправда. Саме про істину, бо ж абсолютної істини нема навіть в математиці. Я не знаю точно, що там Ейнштейн доказує, але у всякім разі в данім випадку він являється для мене підтвердженням... Отже, стара істина про абсолютний потяг до coitus'a є, можна гадати, така ж фікція, як і платоничне кохання. Даю приклад: перший раз я віддалася сильному, красивому самцю. Віддалася йому не тому, що покохала, а тому, що так було треба. Це була ідейна офіра, і про неї—іншим разом. Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кирпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав, як взяти; безпорадно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомагала йому. Але цей нікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь—ну, хоч би тобі...—ти знаєш, чому я за час coitus'a заплющую очі?

Майя зупинилась і уважно подивилась в анархові зіниці. Анарх стояв, схрестивши руки, і стежив за нервовими зайчиками, які бігали по Майїнім обличчі. Він вдвлявся в ці зайчики і почував, що й йому щось смикає щоку, і Майїна рука, яка лежала на його плечі, все більш набирала ваги і, здавалось, неможливо давить його. Він хотів сказати Майї, щоб вона скинула свою руку, і не міг чомусь цього зробити, наче хтось здавив йому горло... А рука знову набирала ваги, і, мабуть, тому, що це було в звичайній обстановці, яка наймрійливішого фантазьора не могла б навести на якісь таємничі попередження,—анархові прийшло в голову, що він остаточно захворів.

Власне, Майї він майже не чув: перед ним стояла метранпажева постать, яку він тільки-но бачив на стільці.

Карно, здалося йому («яка глупота!»), стежить за його вікном.

— От глупота!—вже голосно сказав він і скинув Майїну руку з свого плеча.

— Не глупота, а справжня правда!—не зрозуміла його Майя.—Ти, звичайно, ніколи не догадаєшся, чому я заплющую очі за час coitus'a... Я заплющую тому, що в цю хвилину уявляю собі образ того нікчемного юнака, і уявляю собі, що це він мене бере, а не ти або хтось інший.

І Майя ще раз засміялась тихим негарним смішком.

— От тобі фікція платоничного кохання і абсолютна істина!—сказала вона.—Це нетри женської душі... Але це, звичайно, не все...

— Да, це не все!—кинув машинально анарх і пішов до дверей.

— Куди ж ти?—спитала Майя і розгублено подивилась на нього.

— У мене голова болить! Я піду на повітря!

Майя вмить догнала анарха і обхопила руками його шию.

— Савонаролочко!—сказала вона і в її голосі затремтіла непевна нотка.—Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні?

Коли б анарх знав, що своєю відповіддю він так сильно образить Майю, од нього б, звичайно, Майя не дочекалась прямого відповіді. Але зараз на голову йому напали зовсім інші мислі, а тому й відповів він прямо:

— По правді, Майю, я нічого не чув!

— Не чув?—мало не скрикнула вона, і на очах їй показалися сльозинки злости.

— Ну-да, не чув!..

Майя надменно подивилась на анарха.

— Ну, я гадала, що ти не такий мугир і не така... сволоч!—сказала вона і хутко пішла з палати.

Анарх прийняв цю виходку, як чергову сцену, на якій так щедра була Майя. Іншим разом він побіг би за нею, щоб зліквідувати інцидент. Але тепер йому було не до цього. Анархові прийшло раптом у голову, що він мусить піти до метранпажа і поговорити з ним. Він певний, що після цього заспокоїться. Карно, безперечно, найзвичайнісінький метранпаж, і ніколи не думав за ним, анархом, стежити. Треба тільки стати ближче до Карно, і тоді зникнуть всякі тривоги і підозрілість. Карно для нього тільки причіпка. Не будь метранпажа,—нічого б не було.

Анарх вийшов через задні двері і поспішно, обминаючи чорну кухню, пішов у садок, де сидів Карно.

Темніло. Сонце давно вже скотилось у провалля, що з боку Гралтайських Меж, а тому й хмари набрали темнішого коліру і ще похмуріші стояли мовчазні над рікою. Над санаторієм рostaборилась та гнітюча тиша, яка бувала там лишень за цих годин: хворі не сходились, а медичний персонал відпочивав. Тільки з ріки доносились таємнішамотіння і ховались в похмурих комишах.

Зрідка пахло тим тривожним запахом осоки, який нагадує якісь смутні далі, який буває тільки вночі.

Анарх пізнав, як йому хутко б'ється серце, ніби він йшов на якесь надзвичайне «діло». Він не думав про те, що він скаже метранпажеві, коли підійде до нього, але він зарання знав, що вийде якась нісенітниця.

Нарешті, звернувши на доріжку, анарх подивився на той стілець, на якому бачив Карно. І тоді ж він здригнув:— Карно там не було. Він озирнувся навкруги себе—... стояв порожній сад і над ним проходили темносірі хмари.

Ну-да, нікого не було, і саме це і затривожило анарха. Все складалось так, що анарх—хотів-не хотів, а мусів хвилюватись. Чому це в той момент, коли він збирався ближче узнати метранпажа, останній, ніби знаючи про це, раптово зникає, наче нарочито накидає на себе таємничість.

«Ах, це просто нерви!»--подумав анарх, заспокоюючи себе.

З дальнього плацу доносились голоси; виділявся голос Унікум. Збоку напружено гуркотіла місцева електрична станція. Але головний санаторійний будинок ще стояв у темі, і тільки у вікні сестри Катрі ярко горів огонь. Полоси цього світла падали на яблуневий глуш і нерухомі дерева насторожувались у своїй чіткій мовчанці. На дальньому шосе торохкотіли підводи.

І знову пахнуло з ріки тривожним запахом прибережних осок.

Анарх сів на той стілець, на якому недавно був Карно. Він ніколи не почував себе таким розбитим, як у ці хвилини. Власне, в чому річ,—він і сам не знав.

Над санаторієм проходила глуха тиша. За темним силуетом флігеля росли нічні згуки.

Анарх нервово ламав пальці і уважно дивився на яркий огонь, що стояв в кімнаті сестри Катрі.

Розітнулось де-кільки пострілів. То стрільці лякали бандитів. Деся, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер. Проходила тьма.

Надходила санаторійна ніч.

VI

Який час просидів анарх на стільці—казати не можна! Скинувся він од шамотіння, яке наближалось до нього з дикого малинника. Шамотіння надходило поволі: той, хто йшов, не поспішав. Анарх подивився в темряву, але в гушавині дерев не видно було нікого.

«Метранпаж?»

Тоді знову взяло його в тиски і пробіг по спині нервовий дріж.

... Але це ж неможливо! Що це з ним? Коли він був боягузом? Він мусить негайно взяти себе в руки! Хай буде це не тільки метранпаж, а сам чорт—що з того?

У нього вистарчало мужности й не на такі випадки. Невже йому, велетневі, боятися когось? Такий стан можна кваліфікувати не інакше, як «глупотою».

Але, як анарх не заспокоював себе, нервовий дріж пробігав все також хутко, як і раніш, і напруженість росла з такою ж швидкістю, як і до того. Він пильно дивився в гушавину і чутко прислухався до шамотіння.

Шамотіння наближалось.

І ще раз анарх почув запах тривожної осоки.—Десь дзенів лікарів сетер, наче за тисячу верстов.

І раптом перед анархом виріс силует і спинився.

І тоді ж анарх з полегкістю зітхнув: перед ним стояв Хлоня.

— А, це ви?—пізнав анарха юнак.

— Як бачите!

— А я ходив на командну висоту,—одразу почав патетично Хлоня.—Знаєте, товаришу, відтіля маячать воістину прекрасні далі. Я тепер розумію, чому ви туди ходите. Коли я оглянувся, зійшовши на гору, я подумав, що ці огні в посьолках, ці дальні міські люкси, ця степова безгранність, ця, нарешті, ріка, що убігає в невідомі обрії,—я подумав, що все це—якась молода казка, що я стою на зачарованому колі, що я в якомусь півсні, і пливу, пливу, віддаляюсь в якусь невідомість—далі, далі, далі!

Хлоня говорив це натхненно і чітко вимовляючи слова. Все це в нього виходило досить природньо і мило! Голос був якийсь вкрадчивий, але не без задушевности. І згучала в нім щирість. Анарх любив Хлоню і на нього він завжди впливав добродійно. На цей раз теж.

— Який ти, Хлоню, фантаст!—заспокоючись сказав анарх і взяв юнака за руку.—Ти, мабуть, вічно ширяєш у сфері фантомів?

— А хіба це погано?

— Звичайно, ні!

— Я думаю теж,— сказав Хлоня і додав:— бо... скучно на землі!

— Ти знову про землю, нехороший поете,— і анарх положив свою руку на Хлоніні кучері.— Покинь про це думати!..

— І правда!— скинувся Хлоня.

Постояли.— В палатах спалахували огні: збирались хворі. Але дзвоника не було. На веранді зійшлась група санаторійців, і доносився сюди голос миршавого дідка. В крайній палаті кричала Унікум. Дідкові, очевидно, бракувало теми, а тому й раз-у-раз долітала докучлива фраза:

— Хе... Хе... Тавонарола!

І тоді ж раптом тишу розрізав химерний крик: то кричав десь за сіновалом санаторійний дурень. Луна пішла за грані санаторійної зони, зійшла на ріку і попливла по ній, віддаляючись і замираючи на Гралтайських Межах. Крізь гущавину дерев замаячили чотири люкси, які спалахнули біля домів відпочинку. Буйним цвітом пахтів кінець мудрого степового літа. І знову долетіло з веранди:

— Хе... Хе... Тавонарола!

— Чуєте, яка убогість!— сказав Хлоня.— Він нічого іншого не придумає, крім «Тавонароли». Іноді навіть шкода його.

Анарх похилився всією своєю велетенською фігурою на хлопчика і подивився йому в очі:

— Який ти розвинений, Хлоню! Ти навіть дивуєш мене!

— Дивуватися зовсім нічому!— і Хлоня одкинув волосся:— Давайте краще про інше... От, припустім, знову про командну висоту... Колись, знаєте, зійшов я туди, коли прокидалась земля і горів ранок. Що це була за картина— я не можу вам розказати. І от в цю мить я— ні з того ні з сього— згадав нашого миршавого дідка. І от уявіть: я гадав, що я тут почую до нього лише більшу обриду, а вийшло зовсім не так...

Хлоня змовк і насвистував якусь невеселу пісеньку.

— А як же вийшло?—спитав анарх.

— А так,—сказав Хлоня.—Переді мною стояло обличчя дідка, і я бачив, що воно з кожною хвилиною міняє свої форми, свої риси, і раптом замість дідка переді мною стоїть троглодит із дальніх віків, жалібно дивиться на мене своїми розумними очима, і я чую якісь нечленороздільні згуки. Навкруги мене прокидається земля, горить ранок, а я стою і дикими очима дивлюся в даль. Я питаю: «що це?» Але чую тільки, як в нетрах землі, щось клекоче, бурлить, вирує. Тоді я лечу, мов божевільний, і пронизую своєю дикою тоскою землю... Що-це?.. Я кинувся з командної висоти і біг, не оглядаючись, в степ і кричав: «Банзай! Банзай! Банзай!».

Хлоня змовк і знову насвистував якусь невеселу пісеньку.

— Ви не знаєте,—спитав він раптом:—що це «банзай»? Здається, це те, що у нас «слава». Це так в Японії? Да?..

— Да!—кинув анарх і, запропонувавши сісти на стілець, сказав:—А все-таки видно, що ти поет, Хлоню: в тебе навіть фантими якісь своєрідні.

— Можливо!—сказав Хлоня.

Далеко рипіли підводи—то з гóроду, з базару тяглися вози в околиці. Крізь темну гущавину листяника миготів невідомий огонь. Очевидно, спалахнув люкс на дальній цегельні. І тепер з ріки пахло неможливим цвітом прибережних осок.

На веранді суєтилась публіка, в палатах бігали хворі і готували собі ліжка на ніч. Чекали з хвилини на хвилину дзвоника. З дальнього плацу, де недавно хворі грали в крокет, доносилося іржання санаторійних коней: їх, очевидно, вели до водопою.

— А знаєте, товаришу,—сказав раптом Хлоня:—чому я хотів утопитись?

— Чому?—спитав анарх.—Мабуть тому, що ти глупенький юнак.

— Не!—почав патетично Хлоня.—Неправду ви кажете. Ви сами знаєте, що я досить розвинена людина. А втопитися хотів я от чому. Десь я чув чи читав легенду про невідомого Леніна, можливо, я її й сам утворив, і от вона мені й приснілась. Ніби-то я—не я, а китайча... Знаєте, з тієї-от далекої Манжурії чи Монголії... І от я, китайча, йду по вулиці й співаю:

Пекін, Нанкін і Кантон
Селі вместе в фаетон
І-і-і... поехали в Шанхай
Добивать китайский чай, —
співаю оце та йду і йду. І дивлюся я кудись в Азію. А потім підйду до паркану (я, китайча) і так хитренько напишу на паркані: «Ле-ні-н». Тоді повертаюсь і бачу: за мною бреде полісмен і стирає ганчіркою це слово. Я обурений, я знову пишу, а він знову стирає... Тоді мені раптом зробилося весело. Думаю: і зовсім я не китайча, а Макс Ліндер. Ну, почекай же, гадаю, і знову пишу й пишу... А він стирає й стирає: брудною ганчіркою.

Хлоня зупинився.

— А коли я прокинувся,—говорив він далі,—то—що б ви думали, товаришу? Одним словом, я пішов топитися, бо я згадав, що Леніна я вже ніколи не побачу.

Хлоня одвернувся, а анарх почув на своїй руці дві теплі сантиментальні краплини.

— Ах, який ти глупенький Хлоню!—сказав ласкаво анарх.

— Да, товаришу,—кинув тремтячим голосом Хлоня:—я—глупеньке китайча, яке мріє про невідомого Леніна...—і раптом скинувся:—Товаришу! Це, здається, сестра Катря сказала: «Ленін повторюється через 500 літ»?.. Це сестра Катря сказала?

І Хлоня, скочивши з стільця, здавив голову і кинувся до веранди.

Анарх здивовано подивився йому вслід.

Потім підвівся і теж пішов у свою палату. Він вже не прислухався до шамотіння ночі. Але в вухах його й досі згучало:

Пекін, Нанкін і Кантон

Селі вместе в фаетон

І-і-і... поехали в Шанхай

Добивать китайский чай.

І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер.

Коли анарх підходив до веранди, ударило в мідь на нічну лежанку. За амбарами, що біля конторських будівель, стукар одноманітно задробив у калатушку. Електрична станція добивала останню годину: через годину погасне світло, і санаторійна зона порине в морок. Темні хмари стануть мовчазно над будівлями, знизяться і повиснуть на верхів'ях строгих дерев. Яблуневий глуш одійде до ріки, а в дикому малиннику спалахне духмяність химерної папороти.

Тільки на міській магістралі будуть метушитися багряні вогні, а на посьолках загавкають собаки, і цей собачий концерт буде неясним і смутним, як перше юне кохання.

Анарх почув, як горіло йому обличчя. Він повернувся й пішов до чорної кухні, де завше можна було дістати холодної криничної води.

Добрівши до вікна, він постукав туди і попрохав, щоб йому винесли кухоль.

Вийшла покоївка і подала воду. Скоро вибіг і санаторійний дурень. Уздрівши анарха, він—ні з того ні з цього—заготав, метнувся вбік і пропав у гущавині дерев.

VII

Випадок, що його чекав анарх довго і з такою незрозумілою для нього самого тривогою, випадок цей, нарешті, прийшов. Скоро анарх стикнувся з метранпажем сам-на-сам. Цьому допомогла заразна хвороба одного з санаторійців. Санаторієць захворів саме в тій палаті, де був Карно, а коли почали розміщати його співпалатників, то випадково метранпажа положили в той номер, де був анарх. Таким чином виявилось багато можливостей для tête-à-tête. І однією з них анарх скористувався.

Проходив якийсь неможливий кінець літа. Стояла гаряча нагартована спека і добігала 35 градусів. Потім раптом ртуть падала так низько, ніби дальні небесні верхів'я розрізали троєкутники печальних гусей, що летіли у вирій з вологодських сіверких озер. З ріки прокидались холодні потоки і бігли на санаторійну зону, заливаючи повітря запахом вохкої осоки.

Тоді сад похмуро нашорошувався і стояв пустельний і невеселий. Хворі купчились у палатах, і ніхто з них не рішався вийти в сад.

Проте, на другий день хмари зникали, сіверкий вітер пропадав, і тільки його відголоски, що випадково залишились на зоні, збентежено метушилися по саду, вдарилися в яблуневий глуш і, прорвавшись, нарешті, в степ, панично, як оглашенні, відкидаючи од своїх невидимих підков бризки грязі, тікали за обрій.

Тоді знову за гранями миготіли нагартовані дні і по шкалі спішила—вище й вище—ртуть. Тоді вдень стояла густа, спокійна спека, а надвечір'я тривожило неспокійні мислі: мислі відходили в степ і поринали в безмежності мовчазних перевалів. Стояла матова безгранність сторожка і схвилювана і не було берегів за межами санаторійної зони. Дикий малинник чутко прислухався до чистих прозорих просторів.

Але в той день, коли анарх поговорив сам-на-сам з Карно, ртуть упала до неможливості. В цей день знову прилетів сіверкий вітер і над санаторійною зоною стояли похмурі сконденсовані води.

Це було—приблизно—на третій день після того, як метранпажа положили в анархів номер. В цей вечір ніхто їм не пошкодив побувати вдвох. Навіть сестра Катря, яка так часто заходила до анарха, на цей раз десь забарилась.

Цікаво: з метранпажем анарх як би умовився не говорити. От уже третій день ні той ні другий не сказав жодного слова. Ця мовчанка іноді доходила такої напруженості, що анарх остаточно виходив із себе. І тоді він навіть шкодував, що Карно положили в його палату. Коли це було вдень, анарх або залишав кімнату, або підходив до штори і вперто розглядав сусідній флігель. Цей напіврозбитий будинок, який пережив грозу молодії епохи, відходив у яблуневий глуш і переносив мислі в інші сфери відчущань. І те, що він загруз у буйний ярко-зелений листяник, приносило заспокоєння, а замуровані двері і розбита самотня жирандоля біля них нагадували тихий димок юної інсурекції: димок, мов дальній святочний запах ладану, заносив на своїх парусних крилах анархову душу в тихе наївне дитинство.

Зате глухої ночі, коли анарх—ні з того ні з сього—раптом прокидався, він не находив виходу. Йому навіть ввижалось, коли він заплющував очі, що від метранпажового ліжка хтось йде, і йому виступав холодний піт на чолі.

«Але в чім річ?»—думав анарх.—«Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!»

І тоді він знову шукав причини манії пересліду. І здавалось іноді, що він от-от її найде. От-от із таємної тайги підсвідомості вийде якась думка, і тоді все йому буде ясно. Саме якась деталь. І цю деталь йому обов'язково треба знайти.

Анарх впирався очима в одну якусь крапку і довго дивився на неї. Перед ним проходили картина за картиною. Перед ним брів час по сірій дорозі санаторійного закутку, проходили якісь підсумки, знову повставали мислі, маячив санаторій на краю світа,—але стояв і тоді туман. І замість деталі, якої так він шукав, повставали інші деталі і тільки заплутували справу.

От він бачить себе в якомусь закинутому провінціальному городку. Йде ніч, йде великдень.—Тюрма.—В камері він—анарх, господар становища і якийсь дрібний буржуалавочник. Анарх навалюється своєю велетенською постаттю на лавочника і приставляє до його скроні револьвер. Анарх питає: «Внесеш контрибуцію?»—Лавочник сухо й уперто: «Нема, товаришу!»—Ага, він буде ще бакізати! Ну, добре: коли крамар, ще раз так відповість—анарх його розстріляє під перші удари великоднього дзвону. Тільки так розвінчують старих божків. В цім краса й радість мятежа...—Нарешті дрібного буржуа виводять. Тоді анарх бредє з в'язниці на тюремний двір і легко зітхає. Стоїть густа темрява. Зараз опівночі. З глухих кварталів провінціального городка долітає хмільний шум: прокидається весна. З боку чохкає невтомно водочкачка. Десь б'ється повінь і глухо гремлять криги. Тоді над городком спалахує фейєрверк, і ураз урочисто гудуть великодні дзвони. То християни стрічають воскресіння Христа. І тоді ж за похмурою стіною в'язниці розриваються короткі постріли... Анарх заходить у в'язницю, йому доносять, що крамаря розстріляно. Він бере список і просто викреслює його ім'я.

Так проходить одна деталь, за нею—друга і—без кінця... То йому раптом до болю захочеться вибігти з палати і пограти з кимсь «в дурника» або «в свинки».

Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенить лікарів сетєр.

«Ах, яка глупота!» Ніякої деталі нема, і деталь є звичайний фантом, який утворила його хвора фантазія. Більше

того, він, безперечно, нормальна людина з претензійністю на складність натури. Тут давно пора поставити крапку! І справді: все це тільки смішно й дико. Все це—результат його легкодухости—не більше... На чорта й кому він здався? Його ж ніхто не примушував поривати зі своїм світоглядом! Очевидно, ніхто й не перелякається, коли він знову об'явить війну сучасному ладу. Нарешті, коли на нього так погано впливає санаторійна обстановка,—його ж ніхто не затримує тут. Можна виїхати хоч завтра.

Але коли анарх підходив до тієї думки, що він може, коли схоче, покинути санаторійну зону,—десь в глибоких тайниках ховалася йому думка, що це він неправду каже, що відціля він ніколи не вийде, що відціля нема повороту, як із того світу, що в цім саме й полягає—коли він хоче—вся драма.

І анарх знову дивився в одну крапку і шукав цієї неможливої деталі.

І в той вечір, коли він zostався сам-на-сам з Карно, анарх лежав на койці і тупо дивився кудись у стелю.

З ранку стояв темрявий день. Над санаторієм проходили дощі. Дрібно горошила покрівля, і тільки зрідка налітав сіверкий вітер. Ртуть падала. Ріки не видно було: вона пішла в тумани, за провалля. Сьогодні хворі не ходили в садок.

Хворі, крім Карно, пішли на веранду, де зібралась група: відтіля доносились голосні голоси. Здавалось, що вони хочуть перекинути чвирю.

Але не вгамонити стихію; не вгамонити дощ. Коли тямкають краплі, тоді дерева похило в ґрунт і ледви-ледви шелестять зеленою. Одгрімилі грози в степовім краю. Сонце здає позиції і відходить в даль. Риплять тачанки дощів і тріскотять кулемети чвирі. Степами, оселями наступають туманні дні... І падає ртуть.

Але може то так здається? Отже, вчора на далекій десятині горів сояшник?..

За вікном, за зоною, скрикнув хтось і—безгоміння. Анарх подивився на метранпажа.

Той лежав нерухомо, заплющивши очі. Але анарх напевне знав, що він не спить. Був він і справді нікчемний, непоказний. Тільки високий лоб, що починався від енергійного перенісся, міг би збентежити нервову людину. Це була якась безвихідна башта... Вона розганялась на крейдяну лисину і, здавалось, впирається в неї тільки для того, щоб піднятися вище. Більше в нім нічого показного не було. Це все-таки був найзвичайнісінький метранпаж, яких багато бачив анарх в різних друкарнях.

Анарх певний, що Карно, як і кожний Карно, відіграє в своєму виробництві не тільки технічну роль, але—головним побитом—культурну. Інтелектуальна кваліфікація Карно, безперечно, досить висока, як і кожного Карно. Анарх певний, що Карно завше воює з інтелігенцією, щиро ненавидить її, рекомендує їй стати до виробництва, і страшенно буває здивований, коли виясняється, що цей чи інший об'єкт його нападок стоїть нижче за його своєю ерудицією. Карно знає: він—метранпаж, вісім годин у день він стоїть в отруйному пилові своєї друкарні, вісім годин збирає набори, підбирає літери, перев'язує мотузком гранки. Карно знає, що як би його не пхали на відповідальну посаду, він ніколи не вийде з друкарні, бо він не хоче керувати апаратом: він ніде не скінчив не тільки вищої школи, але й середньої. В анкетах Карно пише у відповідній рубриці: «Робітник».—Освіта?—«самоосвіта».

Анарх був певний, що це і є той Карно, якого він малює в своїй уяві. І тим більш незрозумілою була тривога.—І справді, чому він так хвилюється при одній мислі про цю звичайну людину?

Анарх подивився на Карно. Метранпаж і тепер лежав нерухомо, витягнувши руки по боках і тим нагадуючи різблення. Карно так тихо й

непомітно дихав, що, здавалось, він давно вже випустив останній подих.

Над вікном нависла чорна, мов атрамент, хмара. Накапав дощ. І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер. Вечоріло.

Раптом Карно підвівся і спустив з ліжка ноги. Анарх не стримав себе й здригнув. Тоді метранпаж провів рукою по своїй голеній голові і спитав з відтінком звичайного йому гаркавого сарказму:

— Навіщо ви мене шукали? пам'ятаєте?.. на стільці?

— Це ж коли?—спитав анарх, і в ту ж мить йому прийшло в голову, що метранпаж зовсім не той Карно, якого він тільки-но малював у своїй уяві в колі друкарів на фоні буденної професійної праці. Це була саме та людина, яка не давала йому покою. І ця думка остаточно паралізувала його волю.

— А тоді... хіба забули?—кинув Карно.—Здається, де-кілька днів тому?

— Ага... це тоді...—ніби й справді анархові остаточно потрібно було признатися, що він шукав метранпажа.

Карно саркастично усміхнувся:

— Так! Тоді... Для чого ж шукали?

Наступила ніякова мовчанка. Карно уперто дивився на анарха і, очевидно, чекав від нього відповіді. Але анарх не тільки не знав, що відповісти йому,—мало того: йому здалося, що перед ним стоїть щось надзвичайне і росте, й росте, і затоплює собою всі кімнати. І він, волохатий, величезний анарх—безпомічно борсається. Ще один, два моменти, і анарх упаде на коліна і заскіглить жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилювали його.

Але—проясняється: перед анархом—нікчемний, мов миша без хвоста, Карно. І тоді анарх почуває, що він шаленіє. Перед ним раптом повстає одпущний салдат, який, прийшовши вночі з війни додому, застає на брачному ліжку

свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком. Він схоплює цього хлопчика за ноги, дивиться на перелякану, білу, як крейда, дружину, робить помах тілом цього юного ловеласа, спокушеного його ж жінкою, і з силою вдаряє ним об стіну. І, замість хлопчика, перед ним рострошений череп.

Анарх, як ведмідь, підвівся і—воістину—рявкнув:

— Чого ви хочете від мене?

— Чого я хочу?—усміхнувся Карно.—Власне нічого! Мені здалося тільки, що ви шукали мене...

— Да! Я... вас... шукав!—направляючись до дверей і ледви стримуючи себе, чітко сказав анарх. Потім з силою грюкнув дверима і пішов на веранду. Проходячи повз вікна у вестибюль, він мимоволі зиркнув у свою кімнату.

Карно і тепер сидів на ліжкові, як різблення, і усміхався саркастичною усмішкою.

Анарх повернувся в палату тільки тоді, коли до неї зібрались усі хворі. Забігала в палату сестра Катря. Вона, очевидно, хотіла ближче познайомитись з метранпажем. Сестра Катря звернулась до Карно з якимсь запитанням, але той—ні з того ні з сього—зустрів її нахабним поглядом і одвернувся до стіни. Про це, між іншим, узнав весь санаторій, і метранпаж остаточно всіх обурих.

Але плебеї—певна частина санаторійної публіки—виправдовувала «свого». Проте, і плебеї здвигували плечима по закутках, бо й від них Карно тримав себе окремо.

Тільки Хлоня сміливо підходив до метранпажа і похлопував його по спині:

— Що, братішка?

Що ж до анарха, то він почував: безпричинна ворожість до Карно, що, далі, то більш зростає. Тієї ж ночі він якось зиркнув на метранпажа, і темна мисль майнула йому в голові.

А в тім, можливо, то не темна думка, а темна думка, бо на дворі не переставали шкульгати дощі, бо над санаторійною зоною похилилось похмуре небо і хмари затопили всю даль.

Бо далеко—чи з буряків, чи на буряки, рвалась проста й невесела, мов побут дикунів, дівоча пісня.

VIII

Анарха ніби-то щось штовхнуло, і він розплющив очі. Зиркнувши у вікно, анарх відчув радість теплого безхмарного дня. Хутко удягнувшись, він вийшов на повітря.

За ніч хмари пропали, і прийшла теплінь. На дикий малинник, що на заході зони, наступав ясний прозорий ранок. По травах нечутно свистіла коса світанку.

І тоді за гранню санаторійної зони на березу злетів півень і крикнув урочисто й побідно «кукуріку».

Анарх подивився на кошару: відтіля виходила корова з білою плямою на нозі, з очима ласкавими, мов ласка. І здалося йому, що вона теж співає якусь невідому пісню, в якій звучить побідний гімн землі.

З шумом виходили свійські тварини, і вилітало, вибігало, прокидалось дике царство. Прокидалась земля.

До ріки побрела отара товару. Виліз заспаний санаторійний дурень і крикнув теж дико: «о». Потім підбіг до ялової і почав вдаряти по ній клюкою. Дурень остаточно збожеволів. Він так яро бив тварину, наче вибивав їй велике горе («вона ж досі не продовжила свого існування, вона ж досі не завагітніла»). І здавалось, що в глибинах ріки ходить зграями риба і в хворій млості треться, ще треться і викидає, затоплює ікрою ріку.

Анарх бадьоро ступав по доріжці.

Відсутність рівноваги цього ранку дала себе знати. До того ж цієї ночі приснився йому якийсь рожевий сон і сприятливо вплинув на нерви. Виходячи на свіже повітря,

він навіть хотів голосно зареготати, згадавши метранпажа і жахи минулого дня. Анарх роскидав свої мускулясті руки і в млості витягував своє грандіозне тіло. Він почував себе так, ніби-то тільки-но вийшов з лікарні перемігши хворобу. Такого душевного стану він давно вже не пізнавав. Правда, і тепер ховався сумнів. Хвилинами приходила думка, що цей день не більше, як фантом. Можливо, все це скоро розсіється, пропаде.

— Ну і хай пропадає,—подумав анарх.—Лиш би не зараз.

Підводилось сонце—прекрасне, як і в перші дні народження світу. Палахкотів жовтожар. Завагітніли яблуні і родили; тепер легко зітхали в голубу далечінь. Тільки-но облетіли ранкові сні крізь яблуневий глуш і зупинились на дальніх полях голубими незнайомками.

Скоро з палат повиходили хворі й сестри. Десять уже шуміла Унікум. Десять хтось уже жартував. Десять хтось когось, жартуючи, обіймав.

Анарх пізнав приплив гарячої крові, і коли в залі раптом ударив хтось по клавишах, коли, спотикаючись, побігла музика легкої шансонетки і наздогнала його,—він чітко пішов уперед. Він знав, що раптово може вирости башта неможливої муки, і він спішив; зараз кипить над рікою жовтожар, і зараз не треба думати, не треба знати.

Звернувши у дикий малинник, анарх зупинився і прислухався до шуму на санаторійній зоні. Тоді-ж, зиркнувши в той бік, де самотньо стояв старий дуб, вискочивши з пустельної доріжки, він побачив метранпажа. Підйом раптом підупав. Але зараз Карно викликав в нім не більше, як приплив апатії.

Анарх сховався на командну висоту. За гонами вже кипіла індустрія: розбігались роздоріжжя і залізниці. До промислового центру спішили зі всіх кінців путі. Кожді п'ятнадцять хвилин вилітали потяги і мчались у степ по глухих дорогах республіки.

Високо підвівши голову, мовчки, йшов до кульмінаційної крапки анарх. І тільки, коли в листянику майнула спідниця, він зупинився.

Анарх одкинув у бік гілку і побачив сестру Катрю.

Вона підійшла до нього, як і завжди, печальна.

— Раненько ви підвелись сьогодні! — сказала сестра Катря.

— Як бачите!

— Я теж не можу спати. Власне, ночі тепер ще й не такі довгі, але й вони наводять тоску.

— Хіба ви ще й досі не одержали командировки? — спитав анарх, щоб що-небудь сказати.

— І досі! Вони остаточно мене замучили! — гаряче сказала сестра Катря. — Я буквально не маю вже сили жити тут.

— А от Майя мені казала, що вона навпаки: так би на санаторійній зоні цілий вік і прожила.

Анарх і це сказав, щоб що-небудь сказати. Але сестра Катря нервово взялася за свій чорненький бантик.

— Перш за все Майя неправду каже. І взагалі вона не вміє правди говорити. А потім Майя зовсім інша людина.

— Це ж як?

— Так... Тільки ви, будь ласка, не ображайтесь на мене і не подумайте, що в мені говорить заздрість чи то ревність.

— Що ви?

— Я знаю, ви цього не можете подумати, — сказала сестра Катря. — Ні ви зі мною, ні я з вами ніколи не говорили про кохання. І, власне, висловити свою думку про Майю мені тільки тому ніяково, що ви з нею живете!

— А ви це відкіля знаєте? — усміхнувся анарх.

— Я, власне, гадала, що ви цього не ховаєте?

— Саме?

— Саме... того, що ви живете з Майєю.

— Ну, коли ви так уперто настоюєте, то хай буде по вашому,—усміхнувся анарх,—і додав:—А тепер висловлюйте свою думку про Майю.

— Думка моя така: Майя—нехороша людина. Не встигла вона приїхати сюди, як я відчула це. В ній, як це не дивно—багато аристократизму. Ви розумієте мене? Ви подивіться на її зовнішність—це ж княжна. Я навіть думаю іноді, що її і походження таке. Цей римський профіль, цей стрункий стан, ці надменні і нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і хочеться погладити—все це говорить за її аристократичне походження.

— Але цього—я гадаю—мало, щоб не любити її?

— Так, цього мало. Але не тільки-ж про її зовнішність я хочу сказати. Кождий її рух, кождий жест, кожна усмішка мене одштовхують віднеї. І я гадаю не тільки мене. Я певна, що вона зовсім не те, чим ви її уявляєте.

— Але все-таки, за що-ж ви її не любите?

— Знаєте, я можу зробити багато припущень. Але і це вам нічого не скаже. Я знаю тільки одно: Майя—надзвичайна егоїстка. У неї безперечно є якийсь біль, і от вона, замість того, щоб самій носити вагу цього болю, звалює його на чужі плечі. Це—факт, і ви не одмовитесь од нього, поскільки частину цієї ваги і ви носите. І взагалі я можу сказати, що Майїно промешкання на санаторійній зоні скінчиться якоюсь нісенітницею. В данім разі я покладаюсь на свою інтуїцію.

Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав—ні з того ні з сього—образ метранпажа. І знову неясна тривога зародилась в нім.—Але навкруги було так дзвінко, так бадьоро, що все темне, що повстало, ураз розсіялось.

— Я гадаю, що ви прибільшуєте!—сказав анарх, беручи під руку сестру Катрю і направляючись за нею до кручі.

— Ви так хочете зараз вірити—хай буде так.

— Знаєте що? Давайте покинемо про це!—сказав анарх і зітхнув.

Сестра Катря фаркнула і нервно поправила свій чорненький бантик.

— Пробачте!—тихо сказала вона.—Я й сама не помітила, як зайшла так далеко.

— Ні, я зовсім не про це. Я кажу: давайте виберемо веселішу тему. Бачите який прекрасний ранок?

Анарх і сестра Катря зупинились над кручею. Праворуч, у підніжжя гори текла ріка. На поверхні їй сковзались верховоди. Далі легко хвилювались комиші. В далені, по звертистій металевій лінії маячив ранковий човен: рибалка й ятері. І не знати, хто сіяв, хто просіяв голубий порошок під кручі. І не знати, відкіля так п'яно пахли береги.

— І правда гарно!—сказала сестра Катря.—Я завше, коли бачу перед собою голубе небо згадую чомусь біленький фартушок, що його носила в гімназії. І знаєте, коли я окунувся з головою в якійсь позитивизм або в «критику чистого розуму», мені здається, що я шукаю там саме його—цей фартушок—біленький, як перший далекий сніг.

— Цікаві асоціації.

— І навіть більше того,—сказала сестра Катря.—І тепер після горожанської війни, саме тепер, коли всюди якось посіріло,—мені здається, що я вдруге загубила цей біленький фартушок. Фартушок мабуть символ радості.

Анарх хотів-був щось сказати, але в цю хвилину ростявся недалеко оклик.

— Савонаролочко!

Повість про санаторійну зону мені все таки не вдається,—писала в своєму щоденникові хвора.—Можливо психологізм саме такої послідовності і вимагає, але завдання художника полягає зовсім не в життєвій правді: в художній. Зараз Майї не треба було приводити на командну висоту.

Сестра Катря здригнула і сказала, увільняючи свою руку:
— До побачення. Я піду!

Анарх одступив на крок. Він не затримував дівчини. — Сестра Катря одійшла в бік, і скоро зникла в зарослі.

Анарх подивився вниз: крізь гущавину продирались — Майя і Хлоня. Іншого разу він був би цілком задоволений. Після останньої суперечки, коли Майя назвала його сволоччю, анарх досі не почув од неї жодного слова. Тепер, хоч і знав, що Майя йшла миритися, — не тільки не відчув радости, як завжди було з ним, а скоріш був незадоволений.

Першим збіг на командну висоту Хлоня. Він привітався з анархом і пішов до дальньої кручі. Скоро на висоті була і Майя.

— Чижик-пижик! Руку! Мир! — сказала вона.

Майя, очевидно, нарочито розпустила волосся і забризкала своє тіло духами. На командній висоті запахло конвалією.

— Чижик-пижик! Ну, невже тебе не хвилює туге тіло юнки? — казала Майя, притискаючись до анарха і роздимаючи ніздрі. — А от ти мене хвилюєш! І ти не вірь мені, що я зараз жартую. І зовсім то не жарт, коли відчуваєш під своїми руками живі сильні м'язи, і твоя кров бунтується. То неправда, що жарт!

Анарх мовчав.

— Ей, ти, куди ти тікаєш! — крикнула Майя, повернувшись у той бік, куди йшов Хлоня.

Той зупинився і пішов назад. Тоді Майя потягла анарха до пенька, і скоро всі троє сиділи на ньому.

— Ну, Хлонько, — звернулася Майя до юнака. — Як ти сказав, коли ми йшли сюди? До кого я зараз подібна? Ну?

— Як це не шкода, — ви сьогодні чудово виглядаєте, — сказав Хлоня.

— Чому-ж це шкода?

— А тому що ви злючка!

— Злючка?—зареготала Майя.—Хлонько! Яке ти маєш право говорити так?

— А яке ви маєте право називати мене на «ти»?

Майя поправила своє невміру викликаюче декольте, прищулила і очі звернулась до анарха:

— Бачиш, він теж хоче перейти зі мною на «ви».

— Не я хочу перейти на «ви»,—сказав Хлоня.—А ви мусите зі мною говорити на «ви».

— От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на «ви», коли ти карапет.

— Себ-то я не мужчина?

Майя ще голосніш зареготала. Тоді ображений Хлоня підвівся, оправив блузку і халат, і подивився уважно на Майю.

— Коли я не мужчина, то чого-ж ви залицаєтесь до мене?

— Я? Залицаюсь до тебе?

— Да! Ви залицаєтесь до мене. Хіба не ви тільки-но пропонували мені поцілувати себе

— Себ-то я пропонувала тобі, щоб ти поцілував себе?—знову зареготала Майя.

Хлоня почервонів.

— Ну, я не так значить висловився.

— Покинь, Хлонько, говорити ерунду, ти краще що небудь прочитай... Ну?

Анарх вийняв цигарку і запалив її; над пеньком спалахнув синій димок, і запахло. Анарх вбирав запах конвалії і уважно дивився на Майїне декольте. Йому раптом прийшла думка, («яка глупота»), що він ще не проснувся, і тоді ясно повстала перед ним вчорашня сутичка з Карно, і він навіть здригнув.

Хлоня вже заспокоївся.

— Ви гадаєте, що так не можна сказати, а я гадаю, що так можна сказати,—говорив він.

— Слухай, чижик-пижик,—звернулася Майя до анарха.— Як, по твоєму, можна так сказати? Хлонько, повтори!

— Я хочу перед вами розсипати одувачик слів,—повторив юнак.

— Це щось подібне до старомодного реверансу. Слухай, Хлонько, ти обов'язково будеш десь на провінції парикмахером.

— Хай буде й так: це те ж не погано!

— Ну, а як би ти намалював сьогоднішній ранок?

— Я сказав би: «був ранок і все було так прекрасно, як голуба... птичка. Знаєте: скок! скок!»

— І все?

— Цього досить; можна в двох словах передати цілу картину.

— А я сказала б так: ти Хлонько *enfant terrible*.

— Прошу не ображати мене!

— Хіба ти зрозумів?—зареготала Майя.—Я-ж нарочито і вжила салонної мови, щоб не образити тебе!

Хлоня круто повернувся і пішов до дальньої кручі.

Гинули роси, зник жовтожар. Над рікою випливало сонце і гриміло в простори. Далеко на Ґралтайських Межах знову кричав санаторійний дурень. І ріка несла цей оклик вниз по течії, до моря. Дурень остаточно збожеволів: він до краю налив ріку, він затопив її своїм задушеним криком.

— Чижик-пижик! Все-таки скажи мені...—промовила Майя, коли Хлоня одійшов на де-кільки кроків і положила енергійним жестом анархову голову на свої коліна.—Я все-таки не розумію тебе! Чому ти останнього часу такий... як б сказала, розгублений. Може у тебе єсть якісь тайни?

Анарх подивився в Майїні прищулені очі і побачив в них не то тривогу, не то докуку.

— Тебе може дивує те, що я тебе не так зустрів, як бувало раніш?

— А хоч би й це!—нервово кинула Майя.

— Коли тільки це, то не варт вести нам такі розмови.

Майя, замість того, щоб образитись, на всі очі подивилась на анарха.

— Значить, у тебе єсть якісь тайни?—сказала вона.

— Ніяких тайн у мене нема,— в'яло промовив анарх і, положивши руку на Майїне коліно, заплющив очі. Він що далі, то більш почував у своїм тілі якусь неміч.— Покинь мене розпитувати.

— Хіба тобі неприємно?

— Так.

— Дивно!—сказала Майя і ще щільніш притулилась до анарха.— Все-таки я не розберу, чому ти останнього часу ведеш себе якось...

— Ти думаєш?

— Да, я думаю. І—по моєму—не помиляюсь.

— Ну, коли ти так цікавишься,—знову в'яло сказав анарх,—то я тобі скажу: я—хворий.

Майя покосила очі на анарха і тихо запитала:

— Чим же ти хворий?

— Хіба тобі не все одно?

— От чудак!—неприродньо засміялась Майя.—Я ж тебе кохаю... Хіба ти забув?

Анарх провів рукою по своїй волохатій голові, подивився на довгі Майїні вії, під якими вона сховала очі, і сказав:

— Давай не будемо валяти дурня.

— Ну, я бачу, що з тобою не можна серйозно говорити,—образилась Майя.—Ти зі мною просто не рахуєшься. Невже я тільки й валяю дурня?—і потім спокійно сказала:— Я тобі скажу прямо. Я догадуюсь, що у тебе зовсім не така хвороба, як у людей. Ти, мабуть хворієш—тільки,

будь ласка, не шукай тут задньої мислі—хворієш на анархизм... Да?

Анарх подивився на Майю. Але й зараз її очей не видно було: їх прикривали довгі вії.

— Ні, у мене інша хвороба.

— Ну, от і скажи мені.. Чого ж ти мене мучиш?

— Я бачу тебе дуже цікавить... Так от: я хворий істерією.

— Тільки всього?

— Тільки всього!

— Ну, я тобі не вірю. Коли б було тільки це, ти б так довго не мучив мене.

— Це, бачиш, залежить від темпераменту,—ще раз в'яло промовив анарх.

Майя засміялась своїм тихим негарним смішком і грубо скинула з колін анархову голову.

— Ходім на зону!—сказала вона.—Чирик-пирик! Мене не обдуриш!—і погрозила пальцем.

— Що не обдуриш?—спитав анарх, і почув, як йому якось неприємно йокнуло під серцем.

IX

Зійшовши з командної висоти, Майя зупинилась, подивилась на анарха, і від її погляду несподівано повіяло холодком.

— Я йду в палату,—сказала вона.

Анарх нічого не відповів, і пішов на схід, несвідомо для самого себе, прямуючи на луки. День було зіпсовано. Розмова з Майєю, знову звела кінці мислі на постаті Карно. Анарх пригадав останню зустріч з метранпажем, всі її деталі і якесь неясне передчуття обхопило його.

Власне, що його нервувало? Зустрівся він з Карно сам-на-сам лишень один раз, але анархові здавалось, що він метранпажа бачив уже тисячу разів. Він певний, що поводження Карно з ним не є випадкове—метранпажеве чудацтво,—в цім ховається якийсь глибокий сенс, і поскільки

це так, то він, очевидно, не помиляється, гадаючи, що Карно завше з ним, що метранпаж стежить за його кожним кроком. І випадок з яблуками не більше як причіпка, і без цього випадку він повинен був зупинитися на цій фігурі. Тепер анарх майже не почував колишньої незадоволенности, не думав про те, чим жив раніш, він уже не думав про це міщанство, яке оточувало його. Анарх тепер враз якось примирився з цим, принаймні зараз він не відчував тоски за минулим. Тепер перед ним повставало щось більш безвихідне і гостре, як метранпажеве обличчя, і це невідоме враз розрубало плутанину колишніх понять, але воно й враз здвинуло його з мертвої крапки.

Анарх бачив, що й сьогоднішній день, це «сьогодня» утворилося випадково.

Йому знову прийшла думка, що це рожеве «сьогодня» не більше, як фантом його хворієї психіки. «Так буває за час кризи», — подумав він, — «проривається життя, але одразу-ж гасне, і тоді прискореним темпом проходить процес хвороби до остаточної руйни».

І анарх, зрозумівши, що цей рожевий день є випадкова пляма на його хворій психіці, зрозумів і те, що бадьорий настрої вже ніколи до нього не повернуться.

До дзвоника залишалось біля години, і анарх йшов на луки поволі. Він прямував саме до санаторійного дурня.

Там він сяде на горбику і запалить цигарку. Відціля санаторійна зона буде маячити якоюсь заозерною птицею, що відпочиває на перельоті. Дурень буде мовчати, а коли заговорить, то надто невиразно, якимись нечленороздільними згуками. Часто він буде підводитись і знову кричати своє «о». Тоді на горизонті виросте біла стьожка: то кур'єрський чи пасажирський поспішає до гóрода. І буде чути далекий гудок над степами. А по степах припадаючи попливуть клоччя пару. Коли потяг зникне за горизонтом, дурень здивовано подивиться на нього,

в його погляді стане незрозуміла тоска. Тоді анарх подумає, що дурень згадує якусь степову станцію на глухій дорозі, повз котру зрідка, не зупиняючись, пролітає потяг. Подумає, що дурень тоскує за тим невідомим життям, яке, прорвавшись у степ, мчить до невідомих обріїв. І дивно: коли анарх тікав від санаторійної публіки, він завжди попадав до дурня. З ним було не тільки легко,—в нім він находив надто близькі йому рисочки і цілковите заспокоєння. Очевидно, це була ярка протилежність Карно.

Передосінне сонце стояло в згустках біпару. З гóроду знову гулом темної міді крокували дзвіниці. Луна від того гулу бродила по луках важкою примарою і потопала у вохкості надбережжя.

Але ріка мовчазно й байдуже линула в даль.

Анарх прийшов і сів біля дурня. Останній, як і завжди, нічого йому не сказав і, сидючи на пеньку, уважно розглядав конфектну обгортку. Що він в ній найшов цікавого—важко було догадатися. Але дурень так пильно дивився на цей нікчемний папірець, що можна було з певністю сказати: конфектна обгортка викликала для нього якісь неясні асоціації. Очевидно, по них дурень находив відповідь на свої, йому одному зрозумілі, запитання.

На горі кричала Унікум: когось уперто кликала. І анарх, коли вереск її розсипався над луками, машинально повертав голову і дивився на санаторійну зону.

Дурень сидів і зрідка гигакав.

— Чого ви смієтесь?—спитав анарх.

— Оце!—тикнув той пальцем на папірець і задумався.

— Що оце?

Але відповіді не було. Можливо, дурень просто не міг відповісти. Зрідка він кидав погляд на коней: вони стояли збоку і підбирали зелену траву. Дурень пильно вдивлявся в них і потім переводив кудись здивовані очі. А коли

теленкав дзвоник, що висів на шиї молодого жеребчика, дурень похилив голову і монотонно одбивав:

— Телень! Телень!

Коні підводили голови і сторожко прислухались до шамотіння в осоках: то пролітав вітер, біг через ріку і пропадав на Гралтайських Межах. І тоді ж від грані санаторійної зони кокетливо кошлатились зелені трави.

Коли анарх ще раз повернувся на крик Унікум, він побачив, як згори спускаються дві постаті. Він одразу пізнав їх: то був метранпаж і миршавий дідок. Вони, очевидно, направлялись до нього.

Анарх почув, як йому щось неприємне і гостре проповзло по спині. Карно размахував руками, ніби то щось доказував дідкові, і його гостреньке обличчя витягнулось уперед, як лягашеві на полюванні за час «стійки». Метранпаж раз-у-раз скидав свої очі на те місце, де сидів анарх, і тоді останній крізь гони відчував нахабність цього погляду. Тут щось було від інквізиції. Це був якийсь неможливий тваринний сарказм.

Анарх був певний: Карно прямує до нього і прямує саме для того, щоб знову підкреслити, що він, Карно, вже тут, на санаторійній зоні, що він Карно, вже не допустить приходу нового рожевого ранку, який був сьогодні; що він, Карно, зараз розсипе свій гаркавий сарказм — всесильний, майже безсмертний і накаже йому анархові, не забуватись.

— Ах, яка глупота! — скинувся анарх.

Але ця думка якось непевно промайнула в голові і одразу сховалась.

Нечутно спадав ранок і плавко сідав на фіолетові озера загоризонтної зони. Прямо горів сизий капустаник, а над ним стояли табуни комах. Вище тікали дикі поля.

Карно й дідок підходили до того горбика, на якому сидів дурень. Анарх не помилився: перескочивши рівчака,

метранпаж привітався з дурнем і сів оддала на траві. Дідок, як і завше, метушився і, ніби-то він нічого іншого й не знав, хіхікав:

— Хе... хе... Тавонарола! Карно посидів мовчки з хвилину. Потім витягнув своє гостреньке обличчя.

— Да, погодка нічого собі! — сказав він, невідомо до кого звертаючись.

Але анарх, як тільки почув цей голос, інстинктивно зібрав мускули на своїх руках і знітився. Він раптом пізнав якусь невимовну розгубленість, ніби на нього насувалась безвихідна сила. Щось подібне до цього він почував колись в дитинстві, коли батько, зібравши дівчору біля ганку, повалив його на холодний цемент обличчям униз, спутив з нього штани і почав бити його ремінем по оголеному тазу. Це була перша «порка» і з першим ударом він пізнав, як йому в мочовому пузирі неможливо залоскотало, і він в якомусь божевільі роскусив грудку цементини.

Тільки з цим він міг порівняти свою розгубленість, яка його зараз обхопила.

— Будь ласка, дайте мені сірники! — сказав Карно, звертаючись до анарха, і поліз в кишеню за кисетом.

Анарх враз підхопився, ніби-то йому обов'язково треба було підвестися з горбика. Але в той же момент знову сів: йому раптом вдарив в обличчя сором і він навіть подумав про себе: «Чорт! Глупота!»

— Я прохаю сірників, як що вони єсть у вас, — повторив Карно.

Анарх виняв коробку і недбало кинув її до метранпажа. Той підвів здивовано брови, але нічого не сказав і запалив цигарку.

— А що це у вас лежить? — спитав анарха Карно, показуючи на його коліна.

Анарх знову здригнув і інстинктивно схопився за кишеню.

— Ви про що?—вирвалось йому тихе запитання.

Метранпаж засміявся.

— Як я вас налякав яблуками!.. Я кажу про он той листочок... Бачите?.. Ага, от-от?.. Я кажу—з якого це дерева. З мене недавно сміялися, що я не відріжню кленового листа від дубового... Ви як, відріжняєте?

— Ні!—в'яло промовив анарх і подивився: де-ж дідок?

Але дідок сидів позаді його і тихо хіхікав. Коли анарх повернувся до нього, він показав гнилі зуби і знову кинув:

— Хе... хе... Тавонарола!

— А я от тепер вже відріжняю,—сказав Карно,—це дуже легко. Хочете научу?.. От подайте мені цей листочок... Ну, подайте-ж! Ну, чого-ж ви сидите... Ну, скоріш.

— Будь ласка, не мішайте мені відпочивати!—різко кинув анарх, і тут же почув свій голос чужим і порожнім.

— Хе... хе... Тавонарола,—знову захіхікав дідок.

— Який ви запальчастий, — саркастично усміхнувся Карно і витягнув своє гостреньке обличчя.—І потім: чому ви так грубо говорите зі мною? Це, здається не перший раз?

— Так! Не перший раз!—різко кинув анарх.

— Я розумію, що не перший раз!—сказав метранпаж і підвів брову...—Але ви все-таки не хвилюйтесь! Ще встигнете відпочити. На то єсть мертва лежанка... Хіба забули про неї?

— Хі... Хі... Тавонарола,—ще раз захіхікав дідок.

— Забув!—різко шпурнув анарх і взявся за голову: йому прийшла думка, що це—сон, бо надто неприродно виходило все. Ніколи він не бачив на санаторіях і взагалі в житті таких метранпажів. В більшості це були або обивателі, або недалекі ортодокси. Тепер перед ним сиділа воістину якась чудернацька людина.

Дурень, що весь час безглуздо дивився на конфектну обгортку, раптово підвівся і, вибрикуючи мов молоде теля, з гиком побіг до коней.

— Ну, добре,—гаркаво сказав Карно і знову витягнув своє гостреньке обличчя.—Гнівається—значить не треба!

Але анархові в цю хвилину несподівано прийшло на думку самому кинути запитання.

— А скажіть мені,—сказав він, і йому знову йокнуло в грудях.—Ви справді думаете, що я боюся вас?

Карно не здивувався, ніби то давно вже чекав на це запитання.

— Так! думаю!

— А чому ви й досі мені нічого про це не сказали?—спитав анарх.

— Я бачу, що я не помилився,—засміявся Карно.—Знаєте, мені смішно: така махина, а боїться такої маленької людини. Мені, бачите, здалося, що ви істерик.

— Хі... хі... Тавонарола,—захікав дідок і поліз до того пенька на якому сидів анарх.

Але анархові в цю мить стисло горло спазмами і він пізнав приплив тваринної радості: все це, значить, з'ясовується просто—він істерик. Нічого особливого нема. І ніби то боючись, що хтось розділить з ним цю радість, він навіть хитренько усміхнувся і опустив голову.

Метранпаж уважно дивився на те місце в комишах, де поринув дурень, і мовчав. Дідок підліз уже до анарха і, виставивши гнилі зуби, хікав.

Далі, мов крізь сон, анарх чув, як Карно заговорив про Майю. Він питав: відкіля вона? Анарх не знає?—І підморгнув. Він, безперечно любить (не тільки цей дідок) гарних смаковитих дівчат. Знаєте, він любить, коли в дівчини білі литки і вона вся пухка. Знаєте—ляжеш на неї, і, здається, що ліг на пуховик.

В такому ж дусі, незграбними фразами, цінничними до безглуздя, метранпаж говорив з чверть години. Анарх за цей час не промовив жодного слова. Він тепер певний був, що все це—примара, що ніякого метранпажа в дійсності

нема, що завтра він прокинеться і буде реготати з себе. Можливо це тільки істеричний припадок—не більше. Він рішив покірно вислухати Карно, свідомо приймаючи його, як фантом... Можливо, нарешті, він сидить десь, зовсім не на луках, а в ізольованому помешканні. Завтра він прокинеться і побачить—нічого нема!

— Значить, за малинкою ходите?... Ну, й ходіть!.. З Майї гарна малинка,—говорив метранпаж.

Анарх і на це не реагував. Мов волохата статуя, сидів він на пеньку і дивився собі під ноги.—Збоку хіхікав дідок.

Потім анарх підвівся і, похитуючись, пішов до санаторійної зони.

На грані його зустріла сестра Катря.

— Знаєте,—казала вона.—Я за ніч проглинула мало не триста сторінок. Але я не відкрила жодної сторінки життя. Я думала раніш, що я мало працюю, а тепер я бачу, що я просто бездарна людина.

Анарх подивився на сестру Катрю і раптом скинувся:

Що-ж, і вона фантом?—Ах, яка глупота!..

— Слухайте,—звернувся він до неї, протираючи очі.—Як ви гадаєте: я сплю, чи це...

— Що це?—підхопила сестра Катря.

— Ах, боже мій! Я вас питаю: це сон, що я з вами говорю, чи це дійсність?

Сестра Катря подивилась на анарха, і він їй здався, очевидно, дуже комічним. Вона, здається, перший раз за все промешкання анарха на санаторійній зоні щиро засміялась. Сестра Катря взяла його за руку, вивела з гущавини, поставила на соняшний бік і прямо подивилась в анархові очі. Звичайно, вона зрозуміла цю виходку, як бажання його трохи пожартувати з нею.

Х

Після цієї сутички—на луках,—з анархом скоїлось щось неладне. Моменти фантастики так переплутались з дійсністю, що він іноді буквально не міг відрізнити фантома від реальної речі.—Але як би то не було, Карно і для решти санаторійців був центром уваги. Анарх остаточно запевнився в цьому, коли випадково прочитав уривок із щоденника однієї хворої.—Там було написано це:

«...Наш санаторій поділяється на два табори: плебеї, інтелігенція. Між таборами завжди—іноді мовчазний, іноді буйний антагонізм. Іншої класифікації тут нема.—Але на цей раз все це згладилось: один табір—весь санаторій, другий складається з одного метранпажа.—Бувають люди, яких не люблять всі. От і Карно. І плебеї вже не захищають «свого». Гордий, неприступний, а виходки—ніби-то його допіру вкусила осіння муха. Ціник і нахаба: куди там до нього слинявому дідькові! І всі вже давно знають, що це хитра людина, яка кривляється і вдає з себе дурненького.—Власне, головним мотивом незадоволення є шпигунство. Звичайно, шпигунство допустиме, шпигують всі потроху. Але всьому ж єсть межі. Коли шпигунство—нешкідливе явище—нічого. А то, припустім, ходив де-хто покурити (курити дозволено, лиш би ніхто не бачив), а тепер не можна ходити. Всюди він, ця нахабна фізіономія. Набачить—і доносить ординаторові. Той, звичайно, лякає випискою із санаторія. Це вже занадто.—І росте мовчазний протест.—А недавно навіть (це коли вже запахло осінню) така була сутичка. Хлоня попрохав, щоб метранпаж відсунув койку, щоб Хлоніну койку можна було поставити на сонце.—«Товаришу, будь ласка, одсуньте свою койку»,—попрохав Хлоня.—Карно мовчить.—«Товаришу, я вас прошу: одсуньте свою койку»,—ще раз попрохав

Хлоня.—Карно—ні слова.—І так до трьох разів.—Тоді Хлоня підводиться й каже:—«Ви, товаришу, невихована людина!»—«А ви, товаришу, Онан!»—кинув Карно.—«І більш нічого?»—спитав Хлоня.—«І більш нічого!»—сказав Карно.—Це чули інші. Інші захвилювались. Хлоня мовчить, а інші не могли мовчати. Оточили метранпажа і загалділи. Що, мовляв, за чортовщина: ви—погромщик, вам не може бути місця на санаторійній зоні.—Метранпаж і тоді ні слова.—Тоді до нього підскочила Унікум і закричала:—«Повторіть і мені, що ви сказали! Зараз повторіть!»—«Онан»,—спокійно повторив Карно. Це вже було занадто. Це вже чорт знає що! Це ж неможливо!—І піднявся такий гамір, такий крик, що позбігалися сюди мало не всі сестри, мало не весь санаторій.—Але метранпаж і зараз лежить і мовчить.—«В чому тут справа?»—спитала сестра.—Всі загалділи, і ніхто нічого не розбере.—«Товаришу, в чому тут справа?»—ще раз спитала сестра.—«А я знаю!»—сказав метранпаж.—«Як ви там Хлоню назвали?»—«Ніяк!»—різко кинув Карно.—Але почекайте, галдів санаторій, ви, мовляв, назвали його Онаном.—Тоді метранпаж підвівся і почав плести нісенітницю. Припустім, в древності навіть талмудисти носили таке ім'я, а поети і зараз прославляють його. Що ж тут особливого?—«Але почекайте: ви ж не талмудист?»—«Ні!»—«Ви ж не поет?»—«Ні!»—«Тоді ж яке ви маєте право називати його так?»—Ну, а потім все так переплуталось, що нічого не можна було розібрати. Карно, безперечно, глузував. Він просто погромщик.—І хоч всю цю історію було «замазано», але Карно на цей раз мабуть остаточно і безповоротно скомпрометував себе. Ми його бойкотуємо.

Так! Очевидно, Карно є найреальніша особа, коли він центром уваги являється мало не для всіх. Так! Карно нічого спільного не має з примарами!

Але чому-ж він його так неможливо мучає?—Проте анарх не помилився, коли рішив, що хворий психічний процес піде з прискореним темпом. Він частіш став прокидатися вночі і тривожитись. Якась темна настирлива мисль остаточно не давала йому покою. Підозрілість доходила до абсурду, і анарх тоді знову упирався в одну крапку, і крапкою цією був метранпаж. Але й обставини склалися для нього не вигідно. До Карно і справді тепер мало не кожного тижня приходив якийсь незнайомий чоловік з гóрода, і завжди якийсь таємно зникав у бур'янах. Часто до анархової койки підходила Унікум і, звертаючись до Майї, говорила:

— А я про нього щось знаю!

— Про кого?—питала Майя.

— Про метранпажа!.. Про кого ж!—казала Унікум і робила загадкове обличчя.

Правда Унікум багато де-чого знала, і їй ніхто не вірив. Але анарх цілком серйозно приймав ці розмови, бо вони відповідали його настрою і загальному душевному стану.

До того ж і Майя не менш дивно почала вести себе: вона раптом перестала сміятись своїм тихим негарним смішком, і в ній анарх став помічати якусь різку перемену. По-перше: вона ніби-то уникала зустрічі з ним і, по-друге—робилась похмуріш, і над її переніссям несподівано виросла зморшка. Можливо, на Майю впливала природа, бо запахло дозрілою осінню.

Проходив вересень. За місяць прийде листопад. Над оселями, над санаторійною зоною повисне туман. Десь буде рипіти ясен, а далі шелестіти—похилі явори. Із санаторія хворі поїдуть в гóрод. І буде тоді порожній санаторій мовчазно стояти серед степу. Тоді зрідка дійде сюди гул з гóрода, а глухої ночі повз санаторій будуть пролітати—крізь тумани, по невеселих дорогах республіки—червоні очі потягу.

«Йде вересень! Прийде листопад!»

Тоді над санаторійною зоною перелітали аероплани по маршрутній лінії «від—до».—До анарха підходила Майя і говорила про те, що віддаляється літо.

— Я почуваю, як упливає літо до Чорного моря,— казала вона і в'яло гладила своєю вихолоною рукою анархову голову.—Я почуваю, що воно упливає в Малу Азію, в країну чорного лебідя.

Майя знала якусь легенду: з тайги, з сіверких північних озер вилетів білий лебідь на австралійські копальні і там сів на темну ріку. І став тоді лебідь, як атрамент. Майя— як це не дивно—вже не говорила про кохання, і тепер анарх не чув од неї цинічних фраз. Але вона частіш говорила про осінь і говорила, що осінь хоч і прекрасна, як цей хрустальний—що пройшов—кінець гомінкого літа, але осінь—тьма, і вона боїться її.

Ріка хмурилась. Од ріки бігли жваві вітерці, підіймались вище і летіли на південь. То були північні сіверкі вітерці.— І знову над зоною перелітали аероплани по маршрутній повітряній лінії «від—до». І мовчав яблуневий глуш, нагадуючи анархові чомусь первісну архейську добу.

Зрідка до анарха підходила сестра Катря і в сотий раз говорила йому про тупик санаторійного будня і скаржилась, що їй досі не дали командировки.

«Взагалі вересень на всіх вплинув—писала в своєму щоденникові хвора —Унікум—і та стала нервовіш. Принаймні прийшов і такий випадок, коли й Унікум упала в істерику. Це було на початку вересня. До Унікум прийшов знайомий з гóрода, і вони пішли в ліс. Далеко вони зайшли—невідомо. Але їх на санаторійній зоні не було з півгодини. — Раптом в палатах почули істеричні ридання. Коли хворі вибігли на веранду, то побачили заплакану Унікум.—«Що там? Що з вами?»—питали її.—Тоді Унікум розказала крізь сльози це: пішла вона

з знайомим за конторський плац. Відтіля вони пішли на ріжу і сіли відпочити. Унікум буде прямо казати: вона любить цього знайомого. І от коли вони... ну, її, звичайно, всі розуміють...—тріснула гілка. Вона скочила і побігла в кущі. А в кущах—щоб ви думали?—мерзавець—дідок! Він стежив за нею і підглядав.—Унікум заспокоювали. Вона не могла заспокоїтись, бо ж знайомий знервований пішов, не попрощавшись з нею. Це ж чорт знає що!—Де-хто хіхікав. Але де-хто й обурювався: це вже справді хамство!—Тоді до дідка підскочив Хлоня і зо всього розмаху вдарив його по фізіономії:—«Хам!»—Дідок зблід і розгублено дивився на хворих. Він щось лепетав, що він нічого не думав, що він «просто так». — «Я не тього, не тумав, — казав він, — я йшов прото так!» — «Брешеш!» — знову істерично закричав Хлоня.—«Тетне тлово!»—Тоді Хлоня раптом схопився за голову і з криком «піду утоплюся» вискочив із дверей. За ним вибігли хворі і де-кілька сестер.

Анарх, між иншим, був в цей час у своїй палаті. Коли йому розказали про цю історію, він навіть не поворухнувся. Анарх раптом відчув і тут якусь безвихідність, що проти неї смішно боротись. Він згадав миле Хлоніне обличчя і подумав: «так треба!»—Коли Хлоню зловили і з криками і галасом привели в санаторій, анарх і тоді спокійно лежав на своєму ліжку.

XI

Йшов, проходив осінній місяць.—Але ранки стояли прозорі й голубі. Повітря було легке, духмяне і хвилювало, як чисте виноградне вино. Ріка спокійно відходила вдаль, і була в ній тиха задушевність і сторожка жура. За експериментальною фермою стояла блідо-сиза далечинь невідомих обріїв. Вже зникла спека, і вже не чути було гуркоту громів.

Але в той день, коли анарх вийшов із санаторійної зони і пішов на путівець, на просьолочну дорогу,— до вечора неможливо палило сонце і в повітрі наростала тривога. З гóрода, з індустріальних кварталів насувалась темна, мало не таємна гроза. Літо, згадавши, що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулось назад і готувало свій останній вибух.

Праворуч і ліворуч маячили копи зрізаного жита. Було так тихо, ніби-то кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлась. Зрізані хліба розливали духмяність, і вона проливалась на межі, текла потоками і заливала всі квартали.

Анарх зійшов на путівець. Він зараз, як ніколи, відчував самотність. Анарх був певний тепер, що і Майя, і Хлоня, і весь санаторій,—все це не що інше, як фантоми його психичного зворушення. І коли він помиляється, коли все це вигадки, що їх він здобув за час паталогічного процесу, коли навкруги його найреальніші особи,—все-таки, далі так жити не можна. Нестримна руйнація його психіки набирає з кожним днем все більшої актуальності. Якась брудна повинь затоплює його. І нема йому виходу. Так можна дійти до будинку божевільних. Треба негайно вжити якихось заходів.

І тоді раптом він згадував, що заходів не може бути і ламав пальці.

«Але в чому річ?»—і він зупинявся. «Де причина такого стану?» І як раніш він не находив відповіді, так і тепер все перед ним мовчало. Тоді анарх з острахом запевняв себе, що він цілком нормальна людина, що він, можливо, зійшов тільки на грань. Він же знає, що те, що він говорить, що він робить—все це єсть те, що єсть. Коли він береться, припустім, за ручку палатських дверей, то він знає, що він береться за ручку палатських дверей. Єсть тільки сумніви і проти них треба вжити якихось заходів.

«Але яких?»—і анарх зупинявся.

Насувалась гроза. Як дальні гармати, глухо грохотали громи. Тоді зникли, пропали, розсіялись, мов передранковий туман, мов кінематографічна ілюзія його мислі. Анарх зиркнув на чорну гамулу хмар і його обхопив страх. Він подивився навкруги і побачив: хутко спадає темрява. Тоді анарх несподівано рванувся, ніби-то його, велетня, хтось міцно держав, і кинувся до санаторія. Він буквально летів, розкидаючи поли свого халату. Над пустельним путівцем здійснювалась курява.

І в ту ж мить стьожка голубого неба пропала і темний масив розрізала блискавиця. Потім спалахнув удар. Ще удар— і—хмарний—не втечеш!—потоп.

Як наляканий вовк, біг анарх до лісу, до санаторійної зони. Він почував лишень, що волосся йому шелестить. Більш він нічого не пізнав в ті хвилини. І тільки, коли він натикнувся на групу зарослі, зупинився і пішов поволі.

Коли анарх біг—миготіли санаторійні огні. Тепер загубив дорогу і брів навманці, як йому здавалось,—на захід. Він знав, що скоро мусить ударити розбитий черепок міді, і він прислухався. Але нічого не чути. «Котра година?»— не можна сказати: наче так давно і наче так недавно він вийшов із санаторія.

А удари грому шалено громили ліс, і не знати, як шуміли дерева. Блискавиці мчалися в ніч і з тріском розкидали клоччями бенгальський вогонь. Дощу не було. Іноді в електричних фейерверках виростали над лісом темні силуети: то, мабуть, в тривозі підводились у стихію орли.

Але не чути було розбитого черепка міді і не видно було санаторійної зони. Наче зачарована пропала в глибинах тьми.

І коли б хто-небудь спитав анарха, як довго блукав він у лісі тієї ночі—він безперечно не міг би сказати. Це було так довго, як біг стихії тоді.

Але, нарешті, закрапало. Із зарослі потягло вохким запахом трав.

Гроза стихала, віддалялась і тягла за собою шмаття розстріляного неба. Вже йшов проливний дощ.

Анарх довго плутався між дерев і, нарешті, побачив будівлю: перед ним раптово виріс її темний силует.

«Санаторійна зона?... Чому ж тоді вогні немає?»... І догадався: вже за дванадцять, бо не чути мотора електричної станції. Анарх стояв біля будівлі і не знав, куди йому йти. Кликати сестру йому не хотілось. І в ці хвилини йому було просто неприємно. Він навіть подумав з іронією: «а людина — людиною, це — філософія сіренького дня: навіть великий біль стихає, коли підходить маленький, але ближче. Це філософія світової «кобилки»: навіть геній, коли його вкусить несподівано блоха, враз забуває світові проблеми і думає тільки про маленьку блоху. Саме така людина».

Нарешті анарх розібрав, де він стояв. Це було біля сіновалу, що праворуч від центрального будинку. І скільки він простояв би тут — невідомо. Та раптом зареготав санаторійний дурень.

— Ги-ги!

Анарх підвів голову, і тоді ж згадав, що саме тут і ноче дурень.

— Хомо, чуєш? — покликав він.

Але відповіді не було. — Стихав дощ.

— Хомо, чуєш?

— А хто там такий? — обізвався, нарешті, дурень.

— Та це я, з шостої палати! — сказав анарх і почув шамотіння: дурень, очевидно, вилазив на повітря.

І тоді ж анарх побачив над своєю головою невиразне обличчя і почув голос:

— О! Відкіля це вас понаносило!.. Та ще й на дощі! Оце!

Анарх розповів: так-то й так-то, мовляв: те-то й те-то! мовляв.

— Ну, то лізьте сюди! — сказав дурень. — Підсохнете, Гм... Оце!

Дурень стояв на виступі і також, як і в просвітянських драмах і комедіях забутих архивних авторів,—також «чухав» традиційну потилицю, «чухав» під пахвою і патлату голову, також архивно, до болю безглуздо усміхався.

З дверей пахнуло сіном.

Анарх зліз на сіновал і, коли ліг, почув млосний запах чебрецю: він був глибокий, мов мисль, і сухий. Так пахнуть і степові могили і буйний травневий цвіт. «Так, мабуть, пахне і смерть», чомусь подумав анарх: «бо й вона глибока, як мисль».

А духмяні потоки чебрецю текли й текли.

— Котра зараз година?—спитав анарх.

Замість відповіді біля дурня хтось заворушився.—І тоді ж анарх здригнув.

— Хто це там з тобою?—спитав він, і раптом знову почув свій голос чужим.

— Я!—чітко відповіло з темного закутку.

І одразу анарх пізнав його: так, це був Карно. Звичайно, вони не будуть розпитувати один одного, як попали сюди. Але метранпаж скоро заворушився і сказав невимушено, ніби кудись у простір, і без всякої інтонації.

— Зараз перша. Тільки-но погасили. Душно в палаті. Виліз у вікно на повітря.

Потім помовчав і звернувся до дурня, очевидно, продовжуючи розмову:

— Ну, Хомо невірний, тепер віриш?

— Ги... Ги...

Метранпаж наче забув про анарха. Він стільки наговорив тієї ночі, скільки він не сказав за весь час свого промешкання у санаторію. І анарх знав: це тому, що він тут. В кожному його слові почувався виклик і образа. І після кожного монологу анарх нервово підсмикував плече. І це дурневе «ги-ги» нагадало йому дідків смішок на луках.

— Ну, Хомо невірний,—казав Карно далі.—Ти думаєш, що ти живеш? Ні! Ти не живеш, а тільки жеврієш. Тебе, Хомо, нема. От нарочито полапай себе. Почуваєш тіло, чи ні?

— Ги! ги,—сміявся дурень.

— Смієшся?.. Ну й смійся!.. А все-таки тебе, Хомо, нема! І от що цікаво: станеш ти, скажемо, в отару коров та коней, і хіба тебе можна відрізнити від них?.. Ні! Бо ти, Хомо, не Хома, а—віл.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Ну да,—казав далі Карно.—А от як я стану серед своїх машин, то я, Хомо, все таки—я. Ти не скажеш, що мене немає. Словом я—метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки і таке-то моє ім'я, і таке-то моє прізвище... Розумієш?

Тут, безперечно, була нещирість. Тут анарх зловив інтонацію сарказму. Це був справжній санаторійний метранпаж.

А потоки чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер.—І тоді ж раптом санаторійну зону розстріляв залп. То лісовики лякали бандитів.

— А тепер візьмемо ще!—говорив Карно.—Ти гадаєш, що тільки тебе нема? Ні! Те ж саме, скажемо, і з нашим санаторієм. Його теж нема. Віриш?

— Ги! Ги!

— Знову смієшся?.. Ну й смійся, Хомо невірний! А я тобі все-таки кажу—нема! Єсть тільки я, Карно (як хтось тут сміється: миша з одрубаним хвостом). Це, Хомо, як каже сестра Катря—велика філософія. Треба тільки її зрозуміти... От, скажемо, утворюють люди собі якісь ідеали, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того не знають, що...

Метранпаж зупинився.

— Да... про що я?—казав він далі.—Про ідеали... От!.. Це дуже проста філософія. Її треба тільки зрозуміти.—Образився тут на мене недавно Хлоня. Знаєш його?

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— І образився, щоб ти знав, за те, що я його назвав Онаном. І слід було образитись, бо й справді він не Онан, а невидимий шахер-махер. Ти розумієш, яка тут різниця?.. Ну?

Анарх хотів було щось сказати, але несподівано пізнав, що язик йому паралізовано, і він покійно слухав Карно.

— Це зовсім не погромні промови, як мені сказали недавно,—говорив далі Карно.—Але не в цім річ: під шахером-махером я розумію не тільки сконденсоване шахрайство з чорної біржі (ти спостерігав, як воно лякає наших м'якотілих інтелігешок?), але й типів подібних до Хлоні. Це ж мініатюрні чирячки на здоровому тілі. Це ж шапочки-невидимки.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Смієшся? Ну, й смійся, Хомо невірний! Колись, через десять-двадцять років я тобі й про Хлоню розкажу... А тепер ще про сконденсоване шахрайство з чорної біржі. Бо ж подумай: це ж воно розбиває так звані, «святі ідеали» відомих тобі осіб. Скажемо, утворюють люди собі якісь химери, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають (тут я тобі договорю), що... це, можливо, все-таке не даремно. Віриш, Хомо невірний?.. Це велика філософія і її треба тільки зрозуміти.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Так, можливо, не даремно,—сухо говорив метранпаж.—Треба тільки на мент пригадати де-що. Це ж «де-що» дає непереможні закони, і я гадаю,—розумні. Бо нічого в природі, як в природі, дурного нема. Ти розумієш? Це велика філософія. І я, Карно, пізнав інтуїтивно мудрість цієї філософії. Я, наприклад, нічого не маю проти того,

щоб перескочити ці непереможні закони. Але невдача на мене, скажу тобі, не впливає. Я просто чекаю тоді чергової надбавки до свого жалування, або оголошую страйк, коли мене притиснуть. Я, власне, думаю про одне: мені треба жити і тим, що навкруги мене, теж треба жити. А поскільки життя є тваринна сутичка певних груп, я, звичайно, не забуваю і про революцію. Так-то, Хомо невірний! Це дуже проста філософія...

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— І я нікого не хочу чіпати,—говорив Карно.—За мою філософією життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити так, щоб у ній була канарейка і самовар... Ти не лякайся цього аксесуару. Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетний симфонічний оркестр... коли грошей нема. Це, Хомо, дуже проста філософія.

Анарх довго й уважно слухав Карно, і тільки, коли той зупинився на де-кільки хвилин, він підвівся і вийшов із сіновалу.

Анарх почував себе безсилим і розбитим. Він потребував зараз тихого закутку, де міг би лягти на койку, заплющити очі і завмерти.

Монологи Карно тепер не тільки не стривожили його, але й не заділи, хоч він і знав, що всю цю тираду спеціально для нього призначено.

Не здивувала його й шляхетна, хоч і росхристана будівля мови Карно.

Він і це прийняв, як щось звичайне.

За кілька кроків від ганку анарх скинувся:—над санаторійною зоною ще ростявся постріл. Луна від нього пішла до ріки, зійшла на поверхню, піднялася вище і заглухла в лахміттях розстріляного неба.

На захід тяглися хмари.

XII

Коли анарх підійшов до центрального будинку, він знову згадав, що, власне, не розбуркавши сестер, він не попаде в свою палату. Це його трохи збентежило. Але скоро анархів погляд упав на Катрине вікно. Там горів огонь. Отже він піде до неї. Анарх відпочине у сестри Катрі до ранку, а там перейде і в свою палату.

Він підійшов до вікна і подивився: сестра Катря, як і завжди, сиділа в стосах книжок і щось уважно перечитувала. Її тихі очі зараз здивовано стежили за рядками. Вона сиділа в легкій капоті, і була в ній, як дівчинка. Анархові шкода було її тривожити, але безвихідне становище, в яке його поставила гроза, примусило потурбувати сестру Катрю. Він постукав у вікно і зараз же направився до Катриних дверей.

Сестра Катря зустріла анарха, як і завжди, ласкаво, хоч і здивувалась цьому візиту. Але, коли анарх їй розказав, в чому справа, вона, не довго думаючи, положила на канапу подушку і запропонувала відпочити. Сестра Катря сказала, що анарх їй зовсім не пошкодить своєю присутністю, лиш би вона не помішала йому світлом своєї нафтової лампочки: вона думає ще почитати години з дві.

Анарх скинув пантофлі і ліг на канапу.

Сестра Катря зрідка поверталась до нього і говорила (вона, очевидно, читала в цей час щось із Гегеля), що їй, хоч і зрозуміла різниця між діалектикою Маркса й Гегеля, але їй страшенно дивує: як міг Гегель говорити й доказувати, що все, що існує в абстракції і в матерії є прояв і розвиток вічного абсолютного духу. Все ж вона рекомендує анархові прочитати його «Філософію релігії». Вона вважає це найкращою із його праць.

Бажаючи перевести розмову на іншу тему, анарх сказав:
— Так коли ж ви уїзджаєте?

— Скоро! Скоро вже! — скинулась сестра Катря. — Знаєте, товаришу, я вірю, що там, десь, на іншому місці, я, нарешті, найду заспокоєння.

Потім сестра Катря говорила, запалюючись, все на ту ж тему: про землю і людей. Вона мусить знайти заспокоєння, бо вона хоче любити і землю, і людей. Вона поправляла свій чорненький бантик і малювала прекрасні картини майбутнього, бо вона вся в майбутньому. Але, з другого боку, вона не хоче залишати землю і її хрестні муки.

І, можливо, під впливом її гарячих слів і останньої грози анарх за півгодини до світанку підвівся з канапи і сів до столу. Очі йому горіли хворобливим блиском. Сестра Катря вже спала на своєму ліжку, схрестивши руки, наче і ві сні вона віддавала себе на муку. За вікном стояла предранкова тиша. Тільки зрідка лісовики лякали бандитів та дзвенів лікарів сетер, ніби за тисячу верстов. Анарх взяв перо і написав:

«Люба сестро! Запахло снопами. Пам'ятаєш той шлях, де проходила наша юність? Пам'ятаєш той запашний посьолок, де тополі летять до горизонту, до цукроварні. Але й тут запахло снопами. Скоро неспокійна Катря і метелик Майя відлетять відцїля у вирій (далебі, здається, що вони на моїй невеселій зоні пернаті гості з синіх країн). Скоро відлетять у вирій. І тоді я буду самотній тут, серед степу, без людей.—Люба сестро! Та коли ж його зрізали? Що це: біль, чи радість? І здається, що його зрізали так давно, ніби сто літ.—А втім, я мабуть не про жито,—про юність на далеких зрізаних полях, про димок молоді інсуреції, про далекі вози, які так риплять, наче знову стоїш біля історичного посьолку. — Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не зрозуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махновські тачанки по степах, цю куряву, що мчить по східній азійській магістралі.

Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку і тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва зі своїм геніальним полководцем Чингіз-Ханом. — Я писав тобі: «Дивіться на схід»! І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не знайде відгоску. Його не зрозуміють. Одні побачуть в нім рупор Івана Каліти, другі — заклик до дикої азійщини. — Але ж це не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рукою шовінізму, другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми і забобонів. — Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західна цивілізація гніє, і в ній гніє людскість. І ми знаємо: скоро прийде новий спаситель і предтечею йому буде — Аттіла. Предтеча пройде з огнем і мечем, мятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді!) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу — Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю! — «Дивіться на схід»! — І вся трагедія Лівобережжя і полягає в тім, що воно сміливо кинуло цей міжнародній клич... Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму, — ти їх, звичайно, найдеш. — Але, ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калуцької матушки або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію, і ім'я йому — майбутній анархізм. — Люба сестро! Колись на шведських могилах, там, де тікає прекрасне Ворскло, де Полтава, де цукроварні й одрізи, — там полки Петра розбили Мазепу. Але майбутній Аттіла (а він не за горами) повісить на гиляці двох; і то буде не тільки Мазепа, але й Петро. — Я згадую зараз своє дитинство і свою юність. І все переплелось: і заводський гудок, і Донеччина, і цигарки з кізяків, і голубоока мати, і Кузька халамидник. Я згадую цю милу копійку на рейку, щоб росплескало, і «Невеселе» за рікою, і потяг, що гремить в нетрах Слобожанських борів. Я згадую

столітні сосни, і дороги, і квартали, і межі по степах, і повстанчі загони... І я думаю: «що це»?—Люба сестро! запахло снопами. Я знаю і в тебе—теж. І на тебе наступають осінні дні. Ти будеш сидіти десь, там, у глухому закутку республіки, в розруйнованій школі біля традиційної грубки, і слухати, як у бовдурі шаленіють вітри. Біля тебе буде—теж традиційний—сторож, і він буде запевняти тебе, що це не вітри виють, а домовик. Я знаю! — Ранком ти накинеш на свої плечі полатану хустку, підеш у нетоплений клас і будеш учить дітей. Діти: «Хо-о-олодно!» А ти почуваш, що тобі трохи мутить, бо я знаю: ти вчора нічого не їла. Де ж там: вже цілий рік тобі не платили грошей! Але як і заплатять, то невеликі ці гроші. Правда, твої карапети принесуть тобі того жита, яке зараз так пахне. Та я ж знаю: не дуже воно пахуче, коли його їси. І ще знаю: до жита треба й соли, а в тебе вже й жита нема. — І от, любя сестро, мені хочеться впасти перед тобою на коліна і заридати. Так заридати, щоб гремів цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був геніальним маляром, то кожна рисочка, кожний мазок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, потопив в цій крові цю фатальну неминучу осінь.—Люба сестро! Я часто вихожу в степ і дивлюся: навкруги мене дикі поля і дика даль. Тоді я думаю про невеселе життя світової «кобилки», про її темні промерзлі закутки. І думаю: і все це—на просторах надзвичайної земної кулі. Тоді я хочу крикнути, як наш санаторійний дурень, задушеним криком: «О-о-о!» Тоді, сестро, я, безперечно, фанатик. Моя мисль летить. Я простягаю свої руки д'гори і падаю, умираю:—*Sic transit gloria mundi!* Так. Не рушу! Я хочу бачити Месію світової «кобилки»! Я омию його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І

побачу — надходить невідома голуба гроза.—*Sic transit gloria mundi!* — І в цей мент, люба сестро, я шаленію. Я забуваю все: і тебе, і Майю, і Катрю, і санаторійного дурня. Все це сплилося в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилену голову і йду на Голгофу. — Але, сестро,—книжники й фарисеї знову наздоганяють мій надзвичайний патос. Я чую удари глуму і падаю, стікаючи кровю. Це бачу мов крізь сон...—Але уперто і неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голгофу!

Анарх положив перо на стіл і підвівся. В його очах стояв хоробливий блиск і якесь дитяче натхнення. Сестра Катря, все також схрестивши руки, лежала на ліжковій і рівномірно дихала. Повз вікна проходила густа темрява. І тільки легкий і сторожкий шелест тополі, що шамотів крізь відчинене вікно, порушував тишу. Зрідка з дальніх міських перевалів долітали якісь неясні згуки і нагадували глухий ростощений дзвін. Саме до них анарх і прислухався.

Зиркнувши на Катрине обличчя, анарх одчинив двері і вийшов на ганок.

Після грози ходили по санаторійній зоні легкі вітерці. Але не було вже в них тієї теплоти, яка обгортала їх в кінці літа. Це вже були сіверкі вітерці, і вони нагадували осінь. Ясно було, що пройшла остання гроза, що літо проспівало вже свою лебедину пісню. По небу і тепер тяглися розірвані хмари, і була в них та невимовна жура, яка завжди нагадує провінціяльний глуш і пустельні базарні майдани під одноманітною мжичкою. Саме це і відчув анарх, зійшовши з ганку. Він так переповнений був враженнями, що забув навіть зачинити двері і залишив сестру Катрю під наступом сіверких вітерців. І досі стояв в його очах хоробливий блиск і досі йому стукало в скронях.— Анарх йшов по доріжці саду, і сам не счувся, як перейшов грані санаторійної зони. Він виходив на перелісок.

Ще ростялося кілька пострілів. Але анарх навіть не здригнув. Навкруги його було тільки одно: запах снопів, і цей запах стояв чимсь невимовним і печальним. Крім цього запаху, навкруги нічого не було: ні звуків, ні коліру, ні річей. І тільки, коли він вийшов на поляну,—згадав, що залишив Катрину квартиру відчиненою. Тоді анарх поспішно повернув до головного будинку.

Дерева розступались перед ним, ніби-то самі спішили дати йому дорогу. Зрідка налітав сіверкий вітерець, і тоді віти здригалися, і падали з них холодні росинки. Падали рясно, поспішно, раптово. Іноді крізь дерева пробиралась голуба пляма неба. Але в ту ж мить зникала: її знову обгортали сірі полотна розірваних хмар.

Коли анарх зійшов на бокову доріжку, він побачив у вікні сестри Катрі тінь.—«Трохи некрасиво»,—подумав він:—«потривожив дівчину».—Але, згадавши про свій лист, який залишив незапечатаним на столі, покритився. Йому неприємно було, що сестра Катря може прочитати його рядки. Тоді ж анарх побачив, що тінь стояла, зігнувшись над столом. І він ще скоріш пішов до будинку.

Так, він уже знав, хто там.

Коли анарх зійшов на ганок, з дверей показався метранпаж.

— Карно?—подивився анарх на метранпажа.

— Я!—просто сказав Карно й додав:—Треба зачиняти двері: так можна дівчину простудити.

Першої хвилини анарх навіть не найшов і слів.

— Як ви сюди попали?—нарешті сказав він.

— Як?—і метранпаж усміхнувся.—Просто: йшов в свою палату, а по дорозі, як бачите, хотів зробити добре діло: двері зачинити дівчині.

Потім Карно попросив дати йому дорогу і зник у темряві.

Анарх вскочив в кімнату.—Лист лежав на столі тако ж, як він його залишив. Сестра Катря і тепер рівно дихала,

як і тоді, коли анарх виходив із кімнати. Очевидно, сестра Катря не прокидалась.

Анарх взяв листа положив його в конверт і тремтячими руками заховав у кишеню.

XIII

Прокинувшись другого дня, анарх був дуже здивований: фотелі, ліжко, канапа, на якій він лежав, — все це з першого погляду здалося йому через міру надзвичайним. І тільки коли він побачив на цвяшку одну із Катриних блузок, яку сестра Катря, виходячи з кімнати, очевидно, не встигла сховати в корзину, згадав вчорашню ніч.

Вчора, положивши в кишеню листа до своєї сестри, він приліг на канапу і непомітно для себе заснув. Він це добре пам'ятає. Але все-таки: невже вчорашня ніч була?.. Тоді він, щоб остаточно перевірити себе, дістав написаний ним лист і навіть хутко пробіг по його рядках. Виходить, що все те, що він згадує,—все це було. Тоді анарх поспішно вийшов із кімнати і пішов до поштової скриньки. Він так нервувався, вкидаючи туди свого листа, ніби-то боявся, що щось пошкодить йому і це зробити.

З півночі біг холодний вітерець. Енергійно наступав осінній день. Не вірилось навіть, що тільки-но, де-кілька годин тому, над санатарійною зоною пройшла гроза. Ртуть падала. Стояла холодна ріка і холодні води. Зрідка накрапав дощ. Койки сьогодні не винесли в садок,—росташували їх на веранді.

Коли анарх ліг на свою койку і подивився на хворих,—побачив: обличчя всім були якісь сірі і скучні. Очевидно, нікого й ніщо сьогодні не цікавило. Навіть ніде не видно було книжок, які протягом цілого літа відігравали роль застрільщика в суперечках між хворими і сестрами.

— Слухайте!—почув анарх позаді себе сухий голос.

Він повернувся і побачив Майю.—Коли анарх лягав на своє ліжко, він не помітив її, бо Майя, хоч і лежала побіч його, але була затушкована з головою в ковдру.

— Що таке?—спитав анарх, і подивився на Майю. В ній вже зовсім пропала колишня бадьорість, і тільки зрідка проривався тихий негарний смішок. Між иншим, вона тепер зверталася до нього на «ви».

— Пам'ятаєте,—сказала Майя,—той веселий день, коли я з вами в-останнє зустрілася на командній висоті?

— Пам'ятаю... А що?—в'яло спитав анарх.

— От що: ви сказали тоді мені, що ви—хворий. Я вам не повірила. Тепер вірю.

— Дуже радий!—промовив анарх, і подивився навкруги: навкруги було так сіро і скучно, що в нім в ці хвилини не прокинулось жодної мислі. Навіть зиркнувши якось на дальню койку і побачивши на ній Карно, він тільки й подумав, що метранпаж сьогодні зовсім не такий, яким він бачив його вчора. Що ж до того, чи справді Карно був учора з ним, чи це просто була примара, гра його хворої психіки, то він навіть не поцікавився. Не цікавив його і той стан, в якому він зараз був. Це знову наступив момент повної апатії. Анарх і справді попав в якесь зачароване коло: приходила апатія, за нею тривога і манія пересліду, причини якої він і досі не міг розгадати, і нарешті проривалось життя. Останній момент знову змінювала апатія, і так без кінця.

— Вашій хворобі я тепер вірю,—знову повторила Майя.—Бо не тільки я,—можливо, й багато з нас захворіло на цю хворобу. Але нашої хворобі ім'я не істерія, а... Як би це м'якше сказати... А... *entre chien et loup*. Бо-ж подивіться. Я завжди погоджувалась з тим твердженням, що ми уявляємо собою надто гнучке тіло. Я знаю, що ми служимо тільки тому класу, який—влада. Але...

— Але ви, мабуть, трохи не погоджуєтесь?

— Ні!—різко сказала Майя.—Я цілком погоджуюсь. Я сама належу до тих, про кого говорю зараз, і добре знаю породу цих людей. Але я мушу признатись, що починаю зневажати цей крам. І не на словах, як це часто буває з нами, а щиро, на ділі. Ви подумайте: все ж такі ми колись давали достойних поваги людей. Був час, коли з нашої среди виходили буквально безгрішні апостоли і святі проповідники. Варт пригадати хоч би минуле століття й початок нашого. Бути членом цієї групи суспільства вважалось за велике щастя... А тепер?.. Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без якої тепер не може жити названа порода. Подивіться хоч би на всіх тих, що тікали за кордон і відтіля паплюжили республіку. З якою солоденькою усмішкою повзуть вони сюди на задніх лапках. Де їхнє почуття своєї людської гідності? Це ж кошмар!..—Але не одні ці. Хіба ті, що живуть тут, хіба вони не являються крамом? Тепер кожний бувший велетень не більше, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпу і ще нахабніш заявляє «ми». Себ-то «ми» не ті, що пахали (це між іншим), а «ми» — власть!.. Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-о артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить «ми», що ви ніколи не подумаете інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому і полягає повний розклад і повна капітуляція цієї групи суспільства.

— Я чув, що це — не погано, — знову в'яло сказав анарх.
— Або подивіться, — продовжувала Майя не беручи на увагу репліки. — Загляньте в магазини, де продається марксівська література... Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо. Але ж гидко дивитись, коли вся ця продажня сволоч навалюється на нашу книгу й пожирає її, майже давиться, пожираючи її. А для чого це? Щоб скоріше сказати — «ми».

Анарх слухав ці ідкі слова й несподівано почув, як в нім заворушилось щось подібне до злоби. Він повернувся й сказав:

— Це закон Дарвіна: боротьба за існування!

Майя зневажливо подивилась на анарха і знову перевела свій погляд на койки.

— І це розумію,—сказала вона.—Але все таки людина повинна чимось різнитись від гадини. І та бореться за існування.—Де ж людська чистоплотність?.. І коли хочете щирого признання, я скажу: мені буває соромно до сліз за цей продажний крам.

Майя змовкла і одвернулась.

Але в цю хвилину прозвучав і дзвоник.—Анарх байдуже подивився на Майю, прикрив ковдрою подушку й, одмовившись від сніданку, пішов на просьолочну дорогу.—Проходячи через їдальню, він побачив за невеличким столом нервову хвору, що кожного дня заносила щось у свій щоденник.

Їдкі розмови входять в систему,—писала, між иншим в своєму щоденникові хвора.—Навіть Унікум і психопат—і ті відчувають потребу висловити свою незадоволеність. «Знову лікарський смотр?»—говорить Унікум. «Тнову лікаткий тмот»,—подає дідок. — І тоді ж вияснялося: це просто комедія! Головний лікар запише зарані, кого треба виписати, а консилиум лікарів, просто так, для блізіру. В цім певні і Унікум, і психопат, і инші. І вони перекидаються отруйними фразами. Як же, мовляв, відціля треба зробити висновок: залицяйся до гсловного лікаря. Відціля, безперечно, і так званний протекціонізм. І Унікум певна, що тут мусить все змішатися: і партійні, і безпартійні, і анархи, і радбури, і комбури. А коли змішається, тоді виясниться: нас давить протекціонізм, ми загрузли в протекціонізмі. І тому завтра треба обов'язково побачити головного лікаря й зробити йому «глазки».—Але що ж буде робити другий пол?—питав психопат.—«Це залежить від його таланту,—ядовито кидала Унікум і продовжувала, вивертаючи гладкий торс:—А завтра не головний лікар, а прийдуть черевички з Губздраву. Подивляться вони на санаторій, покуштують мороженого,

покрутять носом і скажуть: «Нам ця санаторія не подобається. Значить ми поїдемо в Крим. Будь ласка передайте цю записку секретарю Губздрава». І улетить. Тоді санаторій, коли він не дурень, мусить зробити так: написати записку, і до першої записки, приложивши цю записку, приложити й камінь, що ним чистять нігті, який теж залишили черевички. А в записці оце: «посилаємо секретарю Губздрава манікюрний камінь і записку, яку залишили черевички. Просимо від себе послати її в Крим. Гадаємо, що це для держави не буде накладно, бо одна людина все одно багато не з'їсть». Оце і все. І це буде сучасна притча про камінь для нігтів, про секретаря Губздрава і про черевички, які поїхали в Крим. «Буде», — кричить хтось зі своєї койки». «Чи не в Карно ти навчилася так язвити?» — «У нього, друже, у нього!» — відповідала Унікум. — «Воно то так, та»... — «Чого ж ти не договориєш?» — каже Майя: — «Я за тебе договорию. Воно то так, та треба тобі Унікум не забувати й тієї байки, де говориться: «чем кумушек считать»... Ну словом, ти знаєш!» — І тоді вияснилося, що Майя — хамка. Унікум підбігала до неї й дробила: — «Я не розумію, що ти із себе корчиш! В тебе мабуть ущекнене самолюбство? Да?.. Кажи!» — Майя не відповідала і виходила з палати.

За кілька хвилин анарх зійшов на путівець. Він йшов по просьолочній дорозі, опустивши голову, й уважно розглядав стеблину, зі зрізаного німого поля, що на ній завмер мініатюрний шашель. Із-за ріки й тепер гулом темної міді крокували дзвіниці. Будинки то вибігали зі змарнілої зелени, то виринали, то знову потопали в ній. Дороги, роздоріжжя відходили по кварталах в німу даль. Було зовсім сіро й скучно. І не вірилось, що колись тут, на цій доріжці, видно було, як боковий шлях вилітав з багряної тирси (клекотіло сонце), а другий шлях від Г'ралтайських Меж. Шляхи злітались, зливались і йшли до лісової будки. На ці шляхи часто виходив анарх і дивився на місто. Але місто завжди було таке ж незрозуміле, як і корейський божок. Саме на цей боковий шлях, що біля експериментальної ферми, увечері дівчата виходили з оранжерей і співали пісень в бузковий захід. Це були пісні журні й починалися вони

з «гори високої» і кінчалися тим, що «молодість не вернеться». Тоді експериментальна ферма одлітала від санаторійної зони на неможливі гони.—Але зате вранці кипіла тут радість. Коли падали рбси і шумів ядерно світловій, тоді на дахи експериментальної ферми падали каміння всіх спектральних віт. То розсипалася корона землі: сонце. І тільки на неможливих гонах знову маячила дика даль.

Анарх ішов навманці, опустивши голову, і тільки тоді зупинився, коли з-за перевалу прозвучало соковите контральто. Він підвів голову й побачив: повз його, направляючись з гóроду, пролетів фаєстон. Тоді анарх раптом схопився: куди й чого він іде?

Анарх круто повернув і пішов до санаторійної зони.

XIV

Надходив листяний шум. Хилились жовті безсилі дерева. Падало листя, а на десятинах міської в'язниці мертво лежала осіння прозора далечінь.

Находила осінь. І всюди, і на кождім із хворих почувалась вона. Майї ніхто вже не наважився б назвати легковажною дівчиною. Її не пізнавали. Вона схудла, змарніла, і за черговий тиждень не тільки нічого не взяла, але й загубила де-кілька фунтів. Годинами вона лежала в своїй палаті, і вже не виносила своєї койки на веранду.—Але й метранпаж ніби-то забув свій сарказм і ходив, опустивши голову.

Анарх теж не виходив з палати і годинами дивився то на одну, то на другу із чотирьох стін. Але частіш він спирався поглядом у стелю: вона чомусь нагадувала йому туманний день і його перший сніг. Сірий колір проточувався крізь вікно і похмурів, як сам присмерк. В цім була не то розгубленість, не то тоска, не то просто скучна мовчанка. Це, нарешті, була не кімната, а якась сувора пустеля.

Тільки ординатор і досі ходив у травневім костюмі. Але коли й він заходив в анархову кімнату і зупинявся біля порогу—суворий і холодний,—анарх і від нього відвертався, бо і в цім травневім костюмі стояла осінь.

Що ж до Хлоні, то він остаточно поринув у меланхолію. За ним з призначення ординатора стежили тепер, не відходячи, дві сестри. Тим же сестрам, між иншим, наказано було звертати увагу й на Майю. Одного дня вона підійшла до ординатора з проханням відпустити її в гóрод на декілька годин, і коли їй той не дозволив, Майя «закатала» істерику. Доктор так розгубився, що забув навіть зміряти їй температуру. Сестра Катря мусіла розбуркати Майю вночі і поставити їй термометр.

Проте й сестра Катря була сама не своя: вона напружено чекала відкомандировки. Щоб трохи забутись сестра Катря просиджувала буквально цілі ночі за книгою, і, заснувши вранці, раптом прокидалась і перелякано дивилась навкруги себе. Перед нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали. Саме квартали, як щось абстрактне і непереможне. І ці квартали полюсували невідомі лінії на безкраїх полях і відходили в сірий дим безвісти.

Находила осінь. В гóроді її ще не бачили. Мотори й димарі випускали натовпи диму і закривали небо. На вулицях пахло бензолом. А тут в кождім, ледви помітнім, шелесті мініятюрного листочка відчувався осінній перельот. Дереву все глибше вгрузали в червоне золото і стояли в надмірній задумі. На перевалі рипів ясен: його підрізали бандити. Надходили листяні симфонії і затоплювали ліс. Надходив золотий потоп.

Зрідка вибігали з поляни кучеряві дерева, перелякано озирались і зупинялися. Але не було виходу із цього золотого потоку: і експериментальна ферма і санаторійна зона, і перевали, і межі—все поринало в нім.

Йшла мудрість глухого часу, а за нею плентались незрозумілі простори. І анарх знову збентежено дивився в сіру стелю. Він зрідка виходив на доріжку, там озирався навкруги і прислухався до шамотіння: то листя злітало з дерев.

А осінь все глибше й глибше заходила в колодязь часу. Вже не горів капустаник: його зрізали. Іноді поринав в багрянцях захід, і тоді чекали шалених вітрів. Але й вітри не приходили, ніби-то й вони боялись потривожити цю мовчазну осінню елегію. Санаторійна зона, її будівлі, і конторський плац, і яблуневий глуш—все чутко прислухалось до золотого потоку. І думав анарх, що от-от вибіжить з яру распатлана темна роспука, роскине руки, впаде на голу вбогу землю і істерично зариде. Іноді він бачив її:—от вона лежить, от стихає її плач, вона мовчки підводить свій стрункий стан, дивиться синіми очима вдаль, і, траурна, нечутно зникає за перевалом.

Находила осінь. В горі безперечно про неї нічого не знали, а тут вона почувалась і в миготінні сухих зорь, і в зажурі невеселих доріжок, які плутались і стурбовані відступали в нетри сторожкого лісу. Дикий малинник відлетів до ріки і самотній стояв під тихим бірюзовим небосхилом. Ріка мовчала. Зрідка над санаторійною зоною чули задушений крик пернатого царства. То по довгій і далекій лінії птиці перелітали загоризонтні межі. Ранком на порожній пустелі покинутого поля сідали важкі дрофи, стрепети. І тоді-ж ріка приймала в свої води перельотні зграї птиць. То були—крякви, чирки, нирці, шилохвости, турпани.—І ці туди, на далеку лінію, у вирій. Туди плавко линула й ріка, і сторожкий човен, і потяг, що вилтав з промислового центру і шаленно нісся в золотий потік. Місячної ночі, коли тихо коливались осінні хвилі і бреніли вохкі вітри, човен стояв самотньою забутою примарою. Але й в мовчазності ріки була та ж сама невимовна самотність.—Іноді стрепети раптом підводились з порожньої

пустелі покинутого поля і різали ріку своїм важким польотом.

Надходила осінь. Вночі пахло жовтим диким воском. І тоді простори буйної неспокійної республіки плутались по темних шляхах, убігали до моря, дивились на нього і прислухались до шелесту похилої тирси. Саме тоді й пахло незносним диким воском.—Але золотий потоп плинув далі й далі. І вже затоплював він і каганцеві закинуті оселі.— В далені миготів гірود. На оазі великого степу маячили люкси своїми холодними дальніми вогнями. І на світанку анарх бачив: до гіророду бредуть стрункі тополі. І думав: «Чи це не пілігрими з далекого краю»? І здавалось анархові, що він стоїть серед забутої Аравії. А там, де гірород,— зовсім надзвичайна крапка: там Ель-Харам, Кааба і таємний чорний камінь. Анарх несвідомо, в якомусь півсні, шепотів: «Куди пілігрими»?..

Надходила осінь. І знову незносно пахло жовтим диким воском і самотньо виглядала веранда санаторійної зони. Тільки калинники цвіли ще гарячим цвітом. І чути було, як за рікою кричить санаторійний дурень своє незрозуміле «о».

Санаторій потроху вилюднювся. Уїхав один, другий, третій, нарешті почали готуватись до від'їзду: Майя, Унікум і т. д.

Між анархом і Майєю остаточно пробігла чорна кішка. Тепер їх рідко можна було зустріти вдвох. Де-кого це почало навіть дивувати: «що таке? Чому це вони сторожаться один одного»? Зате з Хлонею анарх тепер майже не розлучався. Ті своєрідні фантоми, що над ним завжди ширяв юнак, анархові потрібні були тепер, як саме повітря.

Хлоня сідав на ліжку і говорив:

— І от я вихожу кудись у поле, і я думаю: «скучно». І я думаю, що моя епоха, як та прекрасна незнайомка, вискочила, схопила мене в обійми, затуманила мій мозок, і раптом зникла. Я метнувся: де вона?.. Але її вже нема!

— Так,—машинально повторював за Хлонею анарх.

— Так! Нема!—казав далі Хлоня, і задумувався.—А то, буває здається що цю незнайомку давить хтось своїми брудними руками. Я схоплююсь. Я горю ввесь. Я спішу їй на допомогу. Але підбігаю до проклятого місця і бачу— знову нічого нема!

— Так!—машинально повторював за Хлонею анарх.

І в таких розмовах вони часто просиживали цілі вечори. Ім ніхто не перешкоджував: два хворих виїхало, а метранпажа знову перевели на своє місце.

Проте і решта хворих проводили тепер більше часу в мовчанці. Була одна тема: розмова про тих, кого виписували. Навіть Унікум ходила темніш темної хмари.—І було зовсім несподіванкою, коли одного хмарного дня на санаторійній зоні склався енергійний гамір.

Прозгучав розбитий черепок міді: кликали на обід. Хворі мляво підводились із койок і сідали за стіл. Розмови йшли також мляво, ніби-то важко було вимовляти слова. Тільки психопат енергійно звертався до когось з якимось запитанням.

Раптом підвелась Майя і спитала:

— Хто вчора ввечері сидів за моїм столом?

Хто ж сидів? Ніхто нічого не знає! Для чого це їй? Вчора сиділа вона, а пізніш, здається, анарх.

Майя нервово підкинула плече і мало не скрикнула:

— Я питаю вас: хто сидів за моїм столом?!

Де-хто навіть підвівся: чого їй треба? Решта здивовано дивилась на Майю. Тоді Майя вискочила з-за столу і розридалась. До неї підбігли і стали її заспокоювати. Їй подавали вже стакан з водою, але Майїні ридання переходили в якісь істеричні викрики. І тільки коли набіг ординатор, хворі нарешті догадалися підійти до Майїного столу. Там вирізано було ножем це: «Майя є... (нецензурне слово)... з анархом». Літери були великі і фраза зайняла всю площину стола.

Всі занервувались. Навіть миршавий дідок не посмів ввернути цинічної фрази.

Але хто ж це міг зробити? Це ж чорт знає що! Мужчини суєтилися біля столу і радились, як найти негідника. Припущень було багато. Вчора сидів тут анарх. Але не міг же він зробити таку гидоту. Навіщо йому компрометувати і себе і Майю? Ніхто нездібний був на таку низість, крім дідка й Карно. Але ж ні того, ні другого (це всі добре знають) вчора тут не було. Дідок суєтився і клявся, що він цього ніколи б не зробив. Йому вірили. Вірили проте й тому, що й Карно не був тут (Карно, між иншим, не знав, кого взяли на підозріння). Останнього часу метранпаж вів себе досить порядно, і було-б несправедливим думати на нього. Звичайно тільки від Карно можна було чекати такого стилю. Але ж із-за цього не можна обвинувачувати людину.

Майя того ж дня не обідала, хоч і зрізали парканну фразу. Вона була так схвильована, що після того де-кільки днів не виходила з палати.

Що до анарха, то з ним з цього часу і справді скоїлось щось неладне. Коли йому говорили про цю історію (він тоді не був за столом), анарх якось розгублено дивився на оповідачів. Нарешті дійшло до цього: хворі почали перешіптуватись, і запевняти один одного, що цю похабщину саме анарх і написав. Тільки одна сестра Катря, коли їй говорили про це, хвилювалася й кидала:

— Не смійте казати так! Я не дозволю цього!

З Хлонею про це не було розмов.

XV

Звичайно, підозріння на анарха впало помилково. Причиною його розгубленості були листи, які він одержав того ж дня, коли з Майєю була істерика.

Стояло похмуре небо і мовчазні поля. Над санаторійною зоною стояв клекіт перельотних птиць: вони летіли у вирій.

Тоді з просьолочної дороги виринула постова дрижула і скоро чергова сестра розносила по палатах листи. Цією ж постою анарх і одержав кореспонденцію. Один лист був відповіддю сестри на його поетичний вибух в Катринім помешканні. Другий—анонімний Анархова сестра писала це: «Любий брате! Тільки-но одержала твою писульку і спішу відповісти. Брате! Що з тобою? Відкіля ця екзальтація? Ти ж, здається, ліквідував її? Відкіля ці Чингіз-Хани, запахи снопів, голубі грози, Голгофа та інша «дребедень»? Я боюсь за тебе: так ти скоро знову загрузнеш у болоті. Невже ти не уявляєш собі, що ця патетика і є той дурацький колпак, який носили і носять наші доморощені бунтарі—за твоїм вдалим виразом—із гопаківсько-шароваристої просвіти. Скоріш поклич свій розум, інакше буде пізно. Лист, як бачиш, попав не по адресі, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком. Не можу сказати, щоб я розлюбила свій нарід (між іншим: ця струнка, як ти її не ховаєш за красивими й туманими словами, весь час почувається, бо весь час бренть в кождім твоїм слові). Отже не можу сказати, щоб я розлюбила свій нарід. І от чому: я твердо знаю, що щастя моєї нації, її відродження можливе лишень через індустріялізацію країни. Відділя—через оптимізм. Між іншим: це зовсім не те, що ти можеш подумати. Щастя я уявляю собі не тим химерним абсолютом, що до нього прагне інша категорія оптимістів,—щастя я собі уявляю цілком реальним досягненням. Отже мій оптимізм не перейде в безпардонну тоску.—Так-то, брате! Тільки оптимізм! А на все інше я плюю з тієї командної висоти, про яку ти мені колись писав. І, в першу чергу, я плюю на слинявих нитиків та інших «символістів».—Скажу тобі щиро: те, що ти написав мені в своєму останньому листі, пишуть гімназисти п'ятого класу в своїх меланхолійних

щоденниках. Я гадала, що ти тепер серйозніш. Де ж твій європеїзм, з яким ти носився колись? Це ж, брате, так далеко від Європи, як сучасним поетам і белетрістам від літератури (між иншим:—Слюнтяї! Нахали! Порнографісти! Онанітики!—і головне—невежди! Ім би не в журналах друкуватися, а сидіти під спідницею матері і ковиряти пальцем у роті та вчитися абетки. Як будеш у горі, передай такі ж компліменти і тим ідіотам, що їх друкують і переводять на них народні гроші). Отже питаю: де твій європеїзм? Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітянщина! Хоч ти мені й пишеш про малярство, але я дуже задоволена, що ти ніякого відношення не маєш до нього. Ти був би не маляром, а — пробач за вираз — дешевим фуріозо! — Так-то, брате! пора вже знати, де раки зімують. Це цілком серйозно! І я дивуюся, як міг ти так низько впасти. Я тебе таким все-таки не уявляла. До побачення. Твоя Клавдія.»

Анарх прочитав цей лист і положив його на стіл. Різка відповідь не дуже його схвилювала. Він знав добре сестру, і міг чекати цього від неї. Лист тим тільки й відрізнявся від решти її листів, що в нім сестра вилаяла поетів і белетристів. Правда, тут більше було нетактовности.

Анарх розірвав другий конверт і витяг відтіля неохайний папір. Там було написано це:

«Ясновельможному панові анархові. — Дорогий і шановний революціонер! Я гадаю, що звернувся до вас у свій час. Добре знаючи ваше непевне становище, — спішу зі своїм слухним листом. — Дорогий товаришу і революціонер! Та пригода, що я для вас невідомий, що я для вас тільки загадкова особа, яка сховалася під анонімкою, — можливо, ця пригода на мент затуманить вам мозок, і ви подумаєте: «нісенітниця!» Але я певний: це не надовго. Ви скоро знайдете себе і зробите

те, що я вам пораджу.—Так слухайте ж, ясновельможний і дорогий революціонере! Це було, здається, на провесні нової героїчної ери. Саме в цей час, в канцелярії якогось безбарвого Губздраву, метушився якийсь каплаухий секретар. І до цього секретаря брели натовпи людей дістати авдієнції: їм треба було попасти на ремонт. Мільйони, білійони, трилійони машиністок та інших «співчуваючих» державних діячів невимушено підкреслювали геніяльного Маркса та геніяльну революцію. Проте, тоді вже поганой хуртовини не було, а була прекрасна хуртовина під соусом дикого шовінізму та порнографії. Тоді по оселях ходили трубадури і натхненно співали про педерастію, гнилу проституцію і національний месіанізм. І це м'яко називалося—утилізацією Маркса.—І от тоді метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки прийшов від консилиуму лікарів до Губздраву і підійшов до машиністки. Ця ж, остання, допіру в секретарському кабінеті розв'язала з секретарем полову проблему в світлі «співчуваючої етики», здається, на канапі. І, здається, у неї горіли не то вуха, не то шия.—Метранпаж сказав, щоб його направили в санаторій, і подав від консилиума лікарів посвідчення. Машиністка сказала, щоб він звернувся до другої машиністки, але л'ята послала до шостої. Тоді метранпаж пішов до секретаря.—«На ремонт?»—спитав його секретар.—«На ремонт!»—відважно відповів метранпаж. Тоді секретар сказав, щоб метранпаж прийшов завтра. А через місяць сказав:—«Прийдіть у четвер».—Оце поки що і все, дорогий і ясновельможний революціонере!—Тепер запитання: як рішити цей ребус: чи варт було метранпажеві домагатися санаторія, чи ні. Я гадаю, що ні, бо де ж тоді будете сидіти ви, ясновельможний анарху!—Проте, метранпаж попав таки в санаторій. І от він дивиться: санаторій стоїть над рікою. І от він бачить: це

один із тих, що там, на просьолочній дорозі, де починаються степи, де колись глушили час джентльмени з гóрода (звичайно, з проститутками, з коньяком, шампанським, з бенедиктином, з лікьором: *crème de vanille*, *crème de cafe*, *crème de the*, кюрасо і кюрасо з цитрон-меліс, шартрез) де били верцадла, щоб бити...— Але кожда держава має свою термінологію, і санаторій теж. Отже мертва лежанка — це та, що після обіду. Але для чого живуть під псевдонімом—невідомо! Наприклад: Майя. Це здається з індійських поем Рамаяна—богиня ілюзії... Ну, хіба ж таки можна назвати таким ім'ям недорізане порося?—Так то, дорогий революціонере! Коли метранпаж говорив із секретарем,—вийшла помилка. Секретар зовсім не припускав, що цей метранпаж уміє думати і зовсім не з тих: *à la bидло*. Секретар, зовсім не припускав, що метранпаж бачив, як в його канцелярії метушиться добродій, ім'я якому—натюрморт.—А в тім, цього листа пишу не я, а мій дружок, що конспіративно ходить до мене. Це, між іншим, дуже оригінальна особа: він нічим не уступає вам. Це, так би мовити, ваш двійник, і різниця між вами тільки та, що мій дружок має інший темперамент, а, можливо, його просто укусила осіння муха. Проте, він все таки — не ви. Зараз ця конспіративна особа відіграє в житті ролю провінційального мефістофеля. Я гадаю: ця тимчасова посада до де-якої міри має рацію на існування.—Але, дорогий революціонере! не подумайте, боже упаси, що цей величезний вступ (може більший від самого листа) не має ніякого відношення до того, що я вам зараз скажу. Про цей вступ ви не маєте права забувати (а ви, здається, забули, так-то, мій прекрасний революціонере!). Але раніш, ніж дати обіцяну пораду, я вам задам де-кілька нескромних запитань. Скажіть, будь ласка, хто це там у вашому

санаторію живе милостію «власність імущих»? Хто там у вас перецінює вартості ради свого прекрасного шлунку?— О, ясносельможний революціонер! Дозвольте його поздоровити! Певно, розум повинен керувати почуттями. Що толку з гарячкості, коли, припустім, проти «рожня не попрьош». Правда?—І ваш перецінець вартостей, очевидно, добре засвоїв собі мудру формулу: «проти рожня не попрьош». Це робить йому честь і показує, що він не з тих парвеню, які пильнують вискочити із свого природнього оточення. Це робить йому честь. Як же: він тепер, слава богу, живий і здоровий, чого й нам бажає від господи-бога. Він, нарешті, зрозумів, що всі його утопії є плід його недозрілого розуму. І правда, які можуть бути утопії у відсталій економічно і політично країні? Це ж тільки імпресіоніст Бакунін міг отримати про всесвітній бунт.—Так-то, шановний революціонер! Я віддаю честь вашому перецінцю вартостей за те, що він переборює авторитетів і живе своїм власним розумом. Він, нарешті, зійшов на широкий шлях і перед ним замаячили рожеві перспективи. Це вже не утопія, а те реальне, чого ми багато віків чекали. Я вітаю його від всієї душі...—Але я бачу, що знову одійшов убік. Треба ж нарешті сказати, що я вам раджу, бо ж для цього власне і лист писано. Я вам раджу: жити, читати газети, журнали «Огоньок», то-що, любитися прекрасними краєвидами з командної висоти, «кушати» борщ, котлети і т. п. От вам моя порада. Тільки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противнім разі ви щось надумаете. Що ви надумаете, я, звичайно, знаю. Але я вам про це не скажу. Цілую ваші уста і бажаю цього: хай вам присниться сьогодні запашний апельсин. Ваш і т. д. Підпису не оставляю, бо все одно догадаєтесь, хто вам пише.

Анарх ледви дочитав цей нервовий розкиданий нескладний лист. Похитуючись, він пішов до палати. І коли б хто-небудь побачив його в цей час, він безперечно здивувався-б. Анарх був блідий, якимось через міру зігнувся і йшов по коридору, мов п'яний. В цей час у нього не було ні мислі, ні бажань, ніби все це перейшло в стан атрофії. Автор анонімного листа не тільки не ховав себе, але й всюди випирав свою особу, всюди підкреслював її.—А втім, анарх про це не думав тоді. Він бачив тільки сірі стіни своєї палати, в яких стояла осінь, по яких ходили, проточившись крізь вікно, тіні сіверних вітерців з дального заріччя. Тільки це—більш нічого.

Того дня падала ртуть. І того ж дня анарх пізнав новий приступ душевної кризи. Мав бути остаточний перелом. Можливо, цей лист тільки прискорив його. До того ж і обставини складувались так, що анарх мусів то впадати в тривогу, то переходити до стану повної апатії. Крім того, за цей час анарх не почув жодного бадьорого слова. Власне, раніш його розважала одна Майя. Але цього було досить. Тепер же з Майєю творилося щось надто неладне. Тільки сестра Катря та Хлоня не покидали анарха. Але розмови з останніми ні в якому разі не могли його розважити. Хлоня остаточно поринув у зажуру. А сестра Катря хоч і заспокоювала своїми тихими жестами степової дівчини, що в них завжди була матерня ласка, але й вона була втіленою нудьгою.

Анарх був цілком самотній.

Сестра Катря де-кілька разів поривалась цього дня розпитати анарха про листи, які він одержав. Вона помітила, що саме з цього моменту анарх через міру знітився. Але сестра Катря боялась далеко залазити в анархове інтимне життя.

Того ж дня, коли падала ртуть, коли знову, ніби-то за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер, а над санаторійною

зоною проходили отари осінніх важких хмар, — анарх почув якийсь шум біля веранди, і без мислі вийшов із палати.

XVI

Стояв матовий дощовитий день. За рікою й далі брели важкі тумани. Анарх зійшов з ганку і став біля клумби. І тоді ж до веранди підійшов санаторійний комендант. Він попередив хворих, щоб вони не хвилювались, коли почують постріли. Скоро з туману виринули стрільці, які мешкали на санаторійній зоні для охорони майна.

Комендант розпитував хворих про ту людину, що стояла біля сараю і ніби-то когось вичікувала. Чи не знає хто-небудь, хто він такий? Чи нема в кого такого знайомого? Комендант бачить цю людину в кепі вже більше двох годин. Кепі то біля кухні вештається, то блукає чогось на тих доріжках, які відходять у яблуневий глуш.

— Це може váš знайомий?—звернувся комендант до Карно.

— Мій?—кинув метранпаж. — Ви, очевидно, до мого знайомого ще не придивились.

Потім Карно казав, що його знайомий цілком доросла людина, а цей — не більше, як хлоп'я. Це просто помилка приймати цього кепі за його друга.

— Так?—спитав комендант.

— Так!—кинув Карно.

Ага! Тоді буде полювання за кепі. Комендант певний, що це ракло. Злодій просто вичікує випадку, щоб зірвати з койок застилкове приладдя.

Стрільці стали наготові. І скоро почалось полювання за кепі. Ростялось де-кілька пострілів, і в тумані заметушились постаті. Санаторійну зону спалахнули тривожні крики. Але раптом все змовкло, і тільки чути

було, як по даху одноманітно одбиває дрібний дощ. Очевидно, стрільці зловили кепі і ведуть його до комендантської.

Скоро з туману виринув натовп, і люди підійшли до веранди. Кепі розгублено дивився на хворих і раз-у раз озирався. Мовляв, в чому справа? Чому за ним стежать? Він же тільки звичайний обиватель, що шпацірує за містом! Крім того, він недоросла людина: йому всього п'ятнадцять років. Його мусять негайно відпустити, бо його на дорозі чекає мама: він шпацірує з мамою!

Ніхто, звичайно, не вірив кепі, бо ж він має надто виснажений вигляд. Кепі надто обірваний, він просто хижак, ракло. Хіба не видно, як у нього очі бігають? Кепі треба негайно вирядити в міліцію: хай там виясняють, хто він такий!

Але кепі хвилювався.

— Почекайте! Яке ви маєте право?

— А таке маємо право...—і комендант смикнув кепі за руку.

— Почекайте! Ви, як бандити, напали на мене! Я обиватель з міста!

Але хто наважиться повірити цьому? Кепі безперечно злодій! Це всі бачуть, не тільки комендант. Кепі негайно треба вирядити в міліцію.

— Почекайте! — кричав той: — Нате мій паспорт! Я—обиватель Карасик!

Що таке? Паспорт? Ну, добре! Комендант візьме. Комендант прочитає голосно! Але це не міняє справи...— Ага, Абрум Карасик... Але це що?.. Відкіля це?.. З біржі?.. Кепі безробітний?.. Ну, тоді всі розуміють. Він, безперечно, злодій, і він напевне хотів зірвати застилкове приладдя.

За цей час туман розплився і над санаторієм повисла осіння бездонна голуби́нь. Раптом спалахнули мовчазні

триліони голубого неба, і тільки темна полоска стояла на обрії: туман відпливав на утопічній аеро. Анарх подивився на захід: в порожній земній атмосфері над містом стояла гігантська повітряна куля: обсерваторія. Над аеродромом повстав клекіт: то, мабуть, зірвався «Юнкерс». Зі сходу в безвість бігли пір'їні п'явки.

Анарх зійшов на доріжку і пішов туди, де стояв натовп. Кепі пручався і не хотів йти до комендантської. Мусіли взяти його під руки і тягти. Але кепі рванувся і вислизнув із рук. Тоді один стрілець підскочив до нього і розмахнувся:

— Ге-е-ех!

Удар був глухий: в спину.

Але в той же час другий удар в голову звалив стрільця з ніг:—серед натовпу стояв блідий анарх, і на обличчі йому грала якась усмішка з мало не тваринним відтінком радості, наче цю сутичку саме для нього і розіграно.

Збитий з ніг стрілець підвівся і збентежено подивився на свого несподіваного ворога. Але й всі хворі, весь натовп, також здивовано дивився на анарха. В перші хвилини всі розгубились. І тільки за якийсь час комендант зробив страшне обличчя і підскочив до кепі.

Анарх і його одкинув сильним жестом на крок.

— Ну?—і, викликаючи, подивився.

Голос анархові був надтріснутий, істеричний. Кожна його нотка згучала чимось чужим. Часто в такі моменти виривається цілий потік слів, що за них ніколи не можна взяти відповідальності. Але анархові в цю мить вирвалось тільки «ну».

Натовп мовчав, мовчав і анарх. І, тільки коли над санаторійною зоною показався «Юнкерс», який проходив в цей час по своїй маршрутній лінії на північ, анарх взяв за руку кепі і повів його через конторський

плац, на шосе. Ніхто із хворих не рухнувся. Тільки комендант крикнув анархові вслід, що він подасть рапорт на нього до головного лікаря.—Стрільці теж не наважились кинутись за анархом.

Коли анарх вивів кепі на дорогу,—побачив: недалеко стояла мініатюрна фігурка. То, очевидно, була мама кепі. Отже, кепі не збрехав.

— Живо!—кинув анарх руку кепі і зупинився.

Кепі побіг до мініатюрної фігурки, яка вже йшла йому на зустріч.—А коли кепі зійшовся з нею, мініатюрна фігурка, перекинувшись з кепі двома-трьома фразами, раптом повернулась, і поспішно пішла до анарха. Це була мама кепі. Скоро анарх побачив виснажене обличчя обірваної єврейки. Була вона в лахміттях, однією рукою держала дитину, другою розмахувала, прохаючи анарха почекати. Анарх пізнав її: цю єврейку він бачив в горіді на бульварі «Перемоги» в присмерках міських вечорів. Вона завжди стояла з простягнутою рукою.

Єврейка підбігла до анарха і хутко заговорила тим типичним акцентом, який чути в кварталах єврейської голоти:

— Каспатін, ві такой благой дело сделал. Я, каспатін, вас б'гагадаю.

І, сказавши це, єврейка вклонилась анархові сливе до поясу і мовчки пішла до горіду.

Скоро дві постаті поспішно ступали по дорозі. І тільки коли вони зникли за експериментальною фермою, анарх, обгинаючи річні заводи, пішов до веранди.

Підйом знову підупав. Йшов він поволі. Зрідка він зупинявся на пустельному березі і дивився на осоки. Ріка несла свої холодні води вдаль. Самотньо виглядали кущі зрізаного комишу. Стояла тільки одна думка із листа: «ви щось надумаете». Це саме і є те, що його мучило весь

час промешкання на санаторійній зоні. «Ви щось надумаете». Так, йому треба щось зробити. Це він давно вже знає. І автор анонімного листа, живучи з ним, не міг не підмітити цього. Так, треба, нарешті, розшифрувати цю настирливу мисль, що не дає йому покою.

Тоді анархові раптом знову приходило в голову, що ніякого метранпажа нема, що Карно лише фантом його хворої психіки. Можливо, він в стані летаргії, і все це важкі темні примари... Але як би то не було, він мусить бути консеквентним. Треба найти в собі мужність. Правда, він вже має досить сміливості бути консеквентним: недарма в його душі зараз такий спокій і така ясна прозорість.

За рікою і тепер кричав санаторійний дурень. І крик його серед пустельної осени виділявся рельєфніш, і була в нім тепер якась невимовна жура. Дерев поринали в золоте сторожкого потопу і крізь них ясно видно було далеку ескпериментальну ферму і кучугури. Стояла мертва тиша, і тільки гудок безшабашного потягу, який вилітав з промислового центру на глухі дороги республіки, порушував блідий осінній спокій. І зараз анарх відчував: пахне жовтим диким воском.

Анарх подивився на схід. Там стояла командна висота. Він згадав Майю, і йому зараз до болю захотілось почути її дзвінкий голос, її тихий негарний смішок. І коли анарх згадав, що вона тепер зовсім не та, що він, можливо, її тепер такою, як вона була на початку літа, ніколи вже не побачить,—йому здалося: він загубив щось неможливо коштовне. Бо з цією командною висотою були звязані його кращі хвилини на санаторійній зоні. І цей дикий малинник, який зараз пустельно виглядав серед німого поля, і ці тополі, і ця прозора голубінь,—все це свідки його світлих надій, що зрідка повставали в нім. Анарх згадав Хлоню і подумав: «де він?»

Але Хлоні близько не було.

На шосе маячив фаєтон і віддалявся до гóроду. В нiм, очевидно, виїзджав один iз хворих. Санаторiй з кожним днем все бiльш i бiльш вилюднявся.—«I буду я самотнiм серед степу без людей»,— згадав анарх. фразу iз свого листа до сестри. I тодi ж почув далекий клекiт. Над рiкою пролiтали гуси. Далекий клекiт стояв в бiрюзових просторах i був неясний i смутний. I тi загоризонтнi межi, що до них поспiшало пернате царство по заокеанськiй лiнiї, мовчазно стояли на неосяжних гонах. З невідомих перевалiв легкий вiтер приносив тривожний запах пожарища. Коли анарх пiдходив до конюшнi, вiн уже знав: перед ним мусить зараз вирости Карно. I так: Карно вирiс. Анарх зупинився. З мент постояли мовчки. Нарештi анарх спитав:

— Чого вам?

— Я хочу вам тиснути руку!—сказав Карно.

— Мою руку?—спитав здивовано анарх.

— Да, вашу руку!.. Це ж ви, здається, зробили сьогодня такий шляхетний поступок?

— Який це поступок,—не зрозумiв анарх.

— А як же! Я про кепi говорю! Це ж Дон-Квiзадо ще раз повоював з вiтрянками.

Анарх круто повернувся i хотiв був одiйти вiд метранпажа. Але той взяв його за руку:

— Почекайте!

— Ну?

— Я хочу тиснути вашу руку.—I Карно, знову саркастично усмiхнувся. Анарховi зашумiло в голови. Вiн ледви стримав себе, щоб не кинутись на Карно. Але в ту ж хвилину йому знову метнулося в голови, що перед ним нiякого Карно нема, що це просто примара—i тiльки. Анарх таємно усмiхнувся i озирнувся навкруги. Набачивши колоду, вiн сiв на нiй i сказав, даючи мiсце для Карно:

— Прошу!

— Що таке?—в свою чергу, не зрозумiв метранпаж.

— Прошу сісти! Хочу поговорити з вами!

— Ви хочете говорити зі мною?

— Я хочу говорити з вами!—чітко сказав анарх.

Осінні хмари закутали небо і раптом замжичило. Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо.— Збоку рипів підрізаний ясен. Біля центрального будинку було тихо, майже мертво, ніби-то санаторій зовсім спорожнів. Так буває за тих скучних днів, коли осінь заводить їх у свій безвихідний тупик.—На конторським плацу іржали коні, і десь тарахкотіла підвода.

Карно де-який час постояв напроти анарха і несподівано сів біля нього на колоді.

— Слухаю!—сказав він.

— Слушайте!—знову усміхнувся анарх і положив свою руку на метранпажеве коліно: йому прийшла думка, що перед ним безплотна істота. І навіть живе тіло Карно, яке він почув крізь матерію, не заповнило остаточно анарха.

— Ну?—знову кинув метранпаж.

— Не ну, а от що, друже!—почав фаміліярно анарх.— Як ви гадаєте: про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Не знаю!

— А може знаєте?

— Може знаю,—спокійно сказав Карно.

— Ну, без жартів,—суворо кинув анарх.—Кажіть, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Вам це дуже потрібно знати?

— Дуже!

— А коли дуже,—і Карно знову саркастично усміхнувся,—то я вам скажу: очевидно, про лист.

— От!—зрадів анарх і з полехкістю зітхнув, ніби-то боявся, що Карно цього не скаже.

— Ну, а далі що?—спокійно спитав метранпаж.

— Далі особливого нічого. Я, гадаю, що ви й тепер не відмовитесь од своєї анонімки.

— Не одмовляюсь!—сказав Карно.—І більше того: не одмовляюсь і од тієї фрази, що її написано було на Майїному столі.

— От, я так і думав!—зрадів анарх.—Я певний був, що й це саме ви зробили. Я тільки мовчав.

— А чому ж ви мовчали?—в свою чергу спитав метранпаж.

— Чому я мовчав?—і анарх задумався, наче прислухався до одноманітного тихого шуму в ринвах, по яких стікала дрібна осіння мжичка. Потім він повернув голову і подивився на скрипучий підрізаний ясен.

— Так! Чого ж ви мовчали?—ще раз спитав Карно.

Але анарх вже не міг говорити. Він і тепер пізнав якусь розгубленість перед цим маленьким чоловічком. Кожна нотка голосу Карно згучала вже гаркавим сарказмом, все-сильним, майже безсмертним.

— Тому що треба мовчати!—ледви вимовив анарх.—Пустіть мене, я піду,—тихо додав він.

— Я вас не держу!—усміхнувся Карно і підвівся з колоди.

Тоді анарх насунув на чоло капелюха і мовчки пішов у свою палату. Там він ліг на койку і уперто на протязі кількох годин дивився в якусь сіру крапку, що стояла в стіні.

XVII

Листяні симфонії чергувались з дрібними дощами. Йшла глуха пора. За конторським плацом стукала молотилка, і відтіля долітав запах молодих снопів. В прозорі дні золотий потоп поширював свої володіння і заповняв кожний глухий закуток. Але коли приходили сірі дні з дрібними дощами, тоді чути було тільки печальні мотиви ринв. Тоді сиротливо виглядала оаза закинутого гòрода. День

неохоче появлявся на санаторійній зоні, зате зникав хутко, ніби випадково забрів сюди. Як тільки смеркало, прокидалась електрична станція і одбивала свої глухі удари. Йшли тумани, і в них іноді пропадали не тільки осінні далі, але й експериментальна ферма.

Зранку готувались до виїзду із санаторія: Унікум, дідок і психопат. Санаторійний фаєтон стояв вже біля веранди. Чекали, поки скінчиться сніданок. Йшов дрібний дощ і скучно дзвенів у ринвах. Зрідка з-за ріки доносився задушений крик санаторійного дурня, і пустельні доріжки, і порожня холодна ріка, і сіверкі вітерці, і сірі далі за перевалами — все уявляло собою зараз тоскливу осінню елегію. Обличчя всім були бліді, мало не земляні. Покоївки неохоче подавали страву на стіл. З кухні доносився легкий одноманітний дзвін тарілок. І анарх почував в цьому дзвоні сторожку тривогу.

Тоді в анархову кімнату зайшов Хлоня і сів на ліжко.

— Знаєте,—сказав він,—я тільки-но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе... Скучно!

Анарх заплущив очі і сказав:

— Так...

— Чули,—знову сказав Хлоня.—Сестра Катря вже, здається, одержала командировку.

— Да?

— Да!—кинув Хлоня і спитав:—А коли ж ви думаєте виїжджати?

Коли він думає виїжджати? І справді: коли він буде виїжджати?—І тоді знову прийшла думка, що він відціля ніколи не виїде, що відціля, з санаторійної зони, нема шляхів.—«І не треба!»—подумав анарх, також хутко погасаючи, як і затривожився. І справді: йому більше нічого не треба. Це так просто, це так ясно.

— Скучно!—ще раз протягнув юний поет.—Пам'ятаєте легенду? І от я думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі

лежить геніяльний мятежник, закутий в мічні ланцюги і теж думає: «Скучно». І справді: можливо, він знову підведеться зі свого одра, можливо, він знову зійде на наш азійський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного, всесильного льоду і не виведе корабель у стихію. Мені хотілося, щоб він скоріше вмер. Так буде краще, принаймні, для нього!

Хлоня дивився у сіре вікно. За вікном стояв туман. З сусідньої палати щось виносили: очевидно, виїжджала Унікум. Кроки по коридору звучали глухо й пустельно. Санаторій вилюднявся. Тільки над чорною кухнею стояв цілий день димок. Димок то стояв стовпом, то, розірваний, танув між голих дерев: на нього налітав сіверкий вітерець.

— А інтересно, — несподівано запитав Хлоня, — ординатор не викликав вас?

— Для чого?

— А як же: пожучить за кепі!

— Ні!

— Я так і знав, — сказав Хлоня. — Але річ не в цьому. Я все на ту ж тему. Я знову думаю: десь, там, на сіверкій дикій півночі лежить геніяльний мятежник, закутий в мічні ланцюги, і в нього одна думка: «Скучно». І справді: така загибель, по-за стихією, біля тієї глухої стіни, про яку каже сестра Катря. Це ж неможливо!.. Це ж якийсь всесвітній ідіотизм! І на чорта ж тоді я існую? Щоб битися з вітряками? Смішно: учень не може бути більше за свого вчителя... А Ленін приходить через 500 літ.

— Так, — машинально кинув анарх.

— Але образливо от що, — сказав Хлоня. — Пройдуть роки: один два, десять, двадцять і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як мислі мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду і маклерського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святих, — сховається там за його ім'ям і зробить

з його брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?.. Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель.

Хлоня подивився на анарха. Той і зараз лежав, заплющивши очі, і на нім була якась прозора блідість. Хлоня навіть подумав, що анарх спить.

— Ви мене слухаєте?—спитав він.

— Я тебе, Хлоню, слухаю,—сказав анарх.—Говори, мій неспокійний юначе!

— Хорошо ви сказали: «неспокійний юначе»,—говорив Хлоня.—Я вже давно не чув таких теплих слів. І, взагалі, люди не вміють так говорити. Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимся промовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижаками, не то хижими машинами.

Хлоня взяв з тумбочки газету і мовчки пішов до вікна. В кімнаті було тихо. Змовкли кроки і в коридорі. Але анарх уже далекий був від Хлоні. В цій тиші перед анархом раптом повстав якийсь бюст, червоною плямою він різав стіну. «Чий це бюст?»—пригадував він. Художник поставив його на фоні заграви пожежу, і була в цій якась таємна символіка. І фон, і сам бюст виступали на сірій стіні суворим і незломним рельєфом.

А на дворі не переставало мжичити. Сірі шмаття набивали собою кімнату, і було сіро. З конторського плацу доносилось виття собаки: то здихав лікарів сетер. Його недавно невзначай підстрелив стрілок. Виття було темне і незрозуміле, і здавалось анархові, що це не виття, а млавохкої чвирі, і по ній простяглись сірі осінні дороги.

І знову перед анархом виріс бюст. І тут же анарх пригадав: колись він підійшов до вітрини і там побачив цю голову. Саме вона й стояла в червоній заграві.

Обиватель, який стояв біля нього, сказав: «чорний папа комуни». Анарх тоді здригнув.

Тепер йому стало дико, що він так просто слухав Хлоню, ніби й справді він давно вже зріднився з ним. Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня. Хай не про того, якого анарх бачив в вітрині, але це ж не міняє сути. Виходить, він зовсім не те, що він думає.—Але скоро анарх скинувся: так він не помиляється. Очевидно, не він, а Хлоня попав не на свій шлях. Тільки цим і з'ясовується їхня близькість.—І за асоціацією «чорний папа комуни» він пригадав якусь далеку картину. Серед буйної стихії повіні стояли на островку два коня і тоскно дивилися вдаль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали й оселі, і ліси, й кучугури. Скоро і цей острівок порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коня, що так тоскно дивляться вдаль.—І анарх не міг не порівняти себе й Хлоні з цими самотніми постатями серед буйної стихії.

Хлоня мовчки постояв де-кільки хвилин біля вікна. Потім повернувся і знову підійшов до анархового ліжка.

—От що,—сказав він тихо:—де-кілька років тому почалась нова епоха. Це були прекрасні незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот... Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха?—Отже, до побачення, товаришу,—раптом повертаючись сказав Хлоня.—Піду шукати своєї епохи!

І Хлоня вийшов із палати. Анарх подивився йому вслід: «скільки йому років?» І ніяк не міг пригадати. Потім анарх і сам підвівся. Він подумав про сестру Катрю і згадав, що вона одержала командировку. Тоді анарх пішов до неї. В коридорі він зустрів Майю. Вона йшла, опустивши голову, і навіть не привіталась до його. Анарх хотів був звернутись до Майї з якимось запитанням, але почув у всій тілі німіч, а тому й мовчки пройшов повз неї.

Мжичка не переставала йти. Над чорною кухнею і зараз стояв димок. Крізь млу видно було полоски води. Далі стояв туман. Командна висота маячила сиротливо і непривітливо, і зараз чути було, як із гóрода гулом темної міді крокували дзвіниці. І цей дзвін, долетівши до конторського плацу, зупинявся, і тоді його продовжувало виття лікаревого сетера. Пес, очевидно, здихав.

Коли анарх увійшов у кімнату сестри Катрі, вона стояла біля корзинки і складала туди білизну. По кімнаті розкидано було строкаті клапті якоїсь матерії, посередині кімнати лежав підсвічник. Зі стін сестра Катря вже познімала свої картини. На туалетнім столі вже не було статуеток. На ліжковій лежала біла подерта сорочка. В шафі було порожньо: очевидно, сестра Катря вложила вже в корзину свою бібліотеку.

В кімнаті також було непривітливо, як і на дворі. Пустелею віяло з кожного закутку. Особливо неприємно вразив анарха подертий черевик, який лежав біля корзини: на нím вже зацвів зелений хихлатий морошок. Сестра Катря, очевидно, витягла його із-за шафи і ще не встигла викинути в помийну яму. Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий, він нагадував татарські саф'янці.

Сестра Катря зустріла анарха радісною усмішкою. Як же: вона завтра уїжджає! Вона без кінця рада, що, нарешті, дочекалась цього. Анарх не може й уявити, як далеко вона поїде. А саме: вона перекинеться в Сибір, до самого Байкалу, за тисячу верстов. Вона хоче пожити ще в глухій тайзі, подалі від санаторійного життя. Сестра Катря, можливо, там скоріше розв'яже ті важкі проблеми, які тут їй ніяк не даються. До Уралу вона буде їхати почасти кур'єрським, почасти пасажирським, а коли перевалить через гірський хребет, вона пересяде в звичайну «теплушку»: їй здається, що там вона скоріше збереться з думками. Сестра Катря

добре уявляє сибірське життя і вона його ніколи не проміняє за який-небудь блискучий Париж або Лондон. Саме в Лондоні то-що, їй здається, і є справжня пустеля. Що ж до Сибіру, то не такий вже він жахний. Сестра Катря гадає, що туди не тільки їй, але й багатьом слід було б помандрувати. Де-небудь в занесеній снігом оселі і народжуються справжні мислі. Саме в глухій тайзі, на краю світа вона й найде заспокоєння. То нічого, що там виють північні вітри,—це гарно. Можливо, вони-то й принесуть їй те, чого вона так довго чекає.

— Уявіть, товаришу,—говорила сестра Катря, радісно усміхаючись і поправляючи свій чорненький бантик.— Можливо, де-небудь там, за Байкалом чи над Байкалом, і Гегель предстане в іншому освітленні. І це буде зрозуміло, бо по суті ж ви напевне не скажете мені, що я таке: дійсність, чи фантом. Навіть, коли ви візьметесь за мою руку і почуете під пальцем моє тіло, і тоді ви не маєте права сказати, що я зараз існую. Можливо, просто це ваш сон, бо і вісні ви можете теж саме почувати... Все відносно!

Анарх так звикся зі своїм химерним становищем, що й зараз подумав: і справді, можливо, ніякої Катрі нема, а є гра його хворої психіки. Можливо, нарешті, ніколи він не був на санаторійній зоні і сидить зараз десь в ізольованому помешканні для душевно-хворих.

Сестра Катря ще довго говорила про Сибір, про тайгу, про філософію і зокрема про Гегеля. Вона раз-у-раз радісно усміхалась, ніби то й справді найшла свою хрестну путь. В її кімнаті зовсім потемніло, коли анарх стиснув їй руку, і вийшов на ганок.

XVIII

Біля чорної кухні анарх зустрів санаторійного дурня. Дурень і зараз безглуздо усміхався і все поглядав в туман, туди, де тікали темні дороги крізь республіканський глуш.

В його погляді і тепер стояла незрозуміла тоска, ніби дурень думав все про ту ж пустельну степову станцію, що повз неї, не зупиняючись, пролітає експрес.

— Що, Хомо?—машинально кинув анарх.

— Ги... Ги!..—зареготав дурень і, як завжди бувало з ним, метнувся вбік і пропав у тумані.

Анарх обминув кухню і пішов до конторського плацу. Коли б хто-небудь спитав його, куди і чого він йде,—анарх напевне не міг би відповісти. І справді, він йшов без мисли автоматично. Зрідка він зупинявся, проводив рукою по чолу, ніби щось пригадував. Але мислі не приходили, і він знову брів вперед.

Мжичка не переставала поливати землю промерзлими каплями. Висіло темно-сіре небо, а по ньому поволі проходили важкі хмари, і крізь тумани зараз чути було, як вис лікарів сетер.

«Так, він тепер знає, що йому треба зробити»,—думав анарх. Це так, просто, це так ясно і, головне, це консеквентно. І в тому, і в другому випадкові він мусить саме так зробити. В тому випадкові, коли він знаходиться в ізольованому помешканні, і ця дійсність є лише натовпи примар, він нічого не загубить, зробивши те, що йому, треба зробити. Навпаки, коли він і після цього буде жити, він буде певний, що навкруги його лишень одні фанти — Але й в другому випадкові йому нічого губити. Карно, безперечно, фікція. Анарх певний, що коли й справді навкруги його дійсність, то Карно на санаторійній зоні нема. Карно, безперечно, примара і є одна частина його власного «я». Анарх мав не один випадок запевнитись у цьому. Одне те, що ніколи таких метранпажів не було, є доказом правоти даного припущення.

Виття собаки наближалось. І скоро біля підрізаного ясена анарх побачив лікарєвого сетера. Собака лежав на боку і зализував величезну рану. Проходячи повз нього,

анарх побачив, як пес тоскно подивився на нього своїми розумними очима і ще голосніш завив. І це виття таке було нудне і неприємне, що анарх інстинктивно прибавив кроку.

Обминаючи темні дерева, він йшов до командної висоти. Збоку над рікою стояв туман. Крізь нього блимали дальні міські огні. В огнях була специфічна осіння тусклість. І, зиркнувши на них, анарх згадав чомусь недавню розмову з сестрою Катрею, Байкал і Сибірські нетри. І подумав: «сестра Катря, безперечно, має рацію їхати туди». Тоді перед анархом повстали дикі азійські поля, білі хуртовини і тривожні станції на татарських прольотах.

Анарх сходив на гору. Чим далі він йшов до кульмінаційної крапки, тим легше становився туман. Здавалось, розвидняється.—І справді, скоро над ним повисло бездонне синє небо. Тільки по долині відступали тумани. Спалахнули зорі, запахло вохкістю. Перед анархом повстала оаза дальнього города, чіткі люкси і ледви помітний силует експериментальної ферми. На посолькові, що за кілька гін, брехали пси, і цей собачий концерт і тепер викликав неясні мислі.

Анарх йшов далі, до самотньої берези. Він так упевнено ступав туди, ніби-то й тепер знав, що там і найде того, кого йому треба. І тому, зупинившись, він зовсім не здивувався, побачивши Майю.

Притулившись усім тілом до білої берези, вона стояла, як різблення.

Так, інакше і не могло бути. Вона любила ходити до цього місця саме вночі. Звичайно, тепер тут не було запаху осок і прибережних трав, але не з-за цього ж вона збиралася на командну висоту!

Проте, не здивувавшись присутності Майї, анарх все-таки трохи збентежився. Він раптом почув у тілі дрібний дріж і йому прилила кров до голови. Ніби-то щось далеке загублене він найшов зараз.

Майя не рухалась.

Тоді анарх несвідомо рванувся вперед і зупинився біля дівчини. Вона стояла, заплющивши очі і закинувши голову на суху гілку. Майя так стояла, як він її бачив багато разів на цій командній висоті. Але темні овали під очима говорили, що це не та вже Майя, з якою анарх проводив літні ночі.

— Майо!—сказав анарх, чогось лякаючись свого голосу.

— Що таке?—тихо спитала вона, не розплющуючи очей, ніби-то давно вже чекала його.

Анарх подивився на неї і тут же почув, як йому здавило спазмами горло. Але він просто й природньо сказав:

— Я хочу говорити з вами.

— Зі мною?—і вона подивилась на анарха.

— Да!

— Для чого ж це?—спитала Майя, і анарх перший раз за кілька останніх тижнів почув її тихий негарний смішок.

— Просто так!

— Це цікаво,—сказала вона і додала іронічно:—Ви, очевидно, думаєте виступати десь в ролі трагіка? Да?

— Ні, Майо!—і анарх опустив голову.

— А... ідіть ви к чорту!—раптом занервувалась Майя.—Обридли мені такі розмови!

І вона знову заплющила очі і закинула голову на гілку.

Анарх не образився. Він одійшов, став над кручею і дивився на далекий гóрод. Так він простояв де-кільки хвилин в якомусь півсні і ввесь час чекаючи, що його покличе Майя.

Майя і справді покликала.

— Савонаролочко!—раптом почув анарх.

Анарх пішов до неї.

Але коли він зупинився біля Майї, побачив: її обличчя було таке ж холодне і німе, як і раніш. Першого моменту

анарх навіть подумав, що йому просто почудився оклик, бо ж і справді вона давно називала його так. Але скоро Майя заговорила, хоч і зовсім не таким тоном, якого чекав він.

— Ви хотіли говорити зі мною?—спитала Майя.

— Ну-да!

— Для чого?

— Не знаю!

— Ну, тоді слухайте!—кинула вона, і на цей раз не розплющуючи очей.—Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви й досі мрієте, що я вас коли-небудь кохала? Да?

— Да,—одгукнувся анарх.

— Даремно!—казала Майя.—А втім, мені не треба говорити вам, що в данім разі моє кохання для вас не більше, як соломинка, за яку хапається тонучий... Да?

— Да!—майже не думаючи, кинув анарх.

— Виходить,—і Майя розплющила очі, ще раз засміявшись тихим негарним смішком,—виходить, що ви мене не кохали, не кохаете і не будете кохати. Це безперечно так, бо ж я чула—кохання зовсім не таке... Да?

— Да.

— А тепер я вам скажу, що і я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою, за яку я хапалась... Але зараз я вас трохи ненавижу... Тільки, будь ласка, не зрозумійте цього, як прояву уцекнутого самолюбства... Я вас ненавижу от за що: я колись казала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до цієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Так!.. Я тайна чекістка, агент червоної охоранки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші

кола. І знаєте, тоді по-своєму я кохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму (можливо, як і ви мене) кохала тільки двох: вас і того юнака, про якого я вам уже говорила. Ви вірите, що я вас кохала?—і Майя скинула на анарха очі.

— Вірю.

— Як хочете,—і вона на хвилину зупинилась.

На санаторійній зоні електрична станція одбивала удари. Знову чути було, як на конторським плацу вив лікарів сестер. То тут, то там спалахували люкси: і на санаторійній зоні, і біля домів відпочинку, і на посьолках, і в далекім гóроді. Огні стояли в степу мовчазно і нерухомо. Повз них і далі виблискували холодні води ріки.

— Да, я вас кохала!—казала Майя.—Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте де-кілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розвяже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потрібую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти у підвалі... Бо ж подумайте: в цім вся я. Ви розумієте?

Майя похилила голову й задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узнав од неї зараз, що був її черговою офірою—і тільки; що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежучи за його кожним рухом, навіть більше,—бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми,—анарх не тільки не пізнав злоби чи то ворожнечі до Майї,—саме тепер, як ніколи, він почув близькість до неї.

— Так,—говорила Майя.—В цім вся я! Бо ж подумайте: я принесла в офіру все, що могла дати. Я порушила свій дівочий стан з випадковим самцем, я віддала свою дівственність і навіть не через звичайну тваринну злучку. Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це як ті ідіотки, які зі спокійною душею йшли на огнище...—І що

мені з того—сто чортів!—що моїх пацієнтів одправляли на той світ в «двадцять чотирі години»?

Майя зупинилась і положила свою долоню на чоло.

— Але не забувайте,—продовжувала вона.—За кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною і не з десяттю і, можливо, не з двадцяттю. Звичайно, перша гарячковість пройшла, але її місце запосіла звичка. Ви розумієте? Це вже не нетри женської душі, а це нетри взагалі. Я просто звикла висліджувати, доносити. І поскільки до інших справ була постійна індиферентність, і поскільки я завжди пам'ятала, що охранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу—я просто—сто чортів!—не можу без неї жити!

З дальніх перевалів донісся дзвін: очевидно, в горіді бив годинник. Майя здригнула й зупинилась. Анарх застиг, як різблення, і мовчав. З-за ріки знову навідав туман. Але небо було синє й спокійне.

— Да, сто чортів!—і Майя знову закинула голову і заплющила очі.—І от тепер, зустрівшись випадково з вами, я подумала: стій, чирик-пирик, я до тебе доберусь! Я стежила за кожним вашим кроком, і чого б ви од мене не вимагали—я все б зробила... Але—я помилилась... Нарешті, я бачу, що ви є просто остання соломинка, за яку я схопилась, і не вдержалась. І тепер ви розумієте мене?.. Да?

— Да,—коротко кинув анарх.

Тоді Майя несподівано підійшла до нього і обхопила руками його шию.

— Чирик-пирик!—сказала вона, і в її голосі зазвучала інша інтонація:—Що ж тепер прикажете мені робити?

— Не знаю.

— І я не знаю, — і Майя ще щільніш притулилась до анарха.

З Гралтайських Меж прилетів сіверкий вітер. Туман зійшов на ріку і наближався до командної висоти.

— От що,—помовчавши, раптом сказав анарх.—Я найшов!—і якимось хоробливо засміявся.

— Що ти найшов?—скинула Майя.

Анарх положив свою руку на Майїну голову.

— Це, власне, паліатив, але це, можливо, на де-який час дасть тобі задоволення... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не було б краще тобі, коли б я... одійшов... в 24 годині... ти знаєш, куди...

Майя здригнула.

— В 24 годині?

— Так... І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно?—спокійно спитала Майя. Але в її голосі анарх почув і легкий дріж і сховану радість.

— Як для чого? Ти підеш тоді в охранку і скажеш, що от, мовляв, була така-то людина і... Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою фіктивну провокацію, і я мусів або утікати (а куди тепер утечеш?), або зробити те, що зробив. Можна навіть знайти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш?—перебила анарха Майя.

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер єсть?—несподівано спитала вона і приставила свій погляд до анархових очей. І в її очах анарх побачив тваринну радість.

— Револьвера у мене нема,—сказав анарх.

— Так тоді,—і Майя фальшиво засміялась,—я тобі дам свій!

Але як вона не пильнувала невимушено кидатись фразами,—їй не вдавалось. Безперечно, це був не жарт: Майя тільки вдавала з себе жартівницю.

Раптом вона нахилила анархову голову до себе і кріпко її притиснула.

— Чижик-пижик! — знову фальшиво засміялась вона. — Ніколи я не дам тобі свого револьвера! Звичайно, я жартую!

Але анарх не вірив їй: вона саме тепер говорила неширо.

З Гралтайських Меж ще прилетів сіверкий вітерець. Туман дійшов до командної висоти і збирався на неї. Далекі міські люкси підбило легкою димкою. Пахло вохкістю і чути було в степу гудок потягу. — Але небо й зараз було синє й спокійне.

— Чижик-пижик! — говорила Майя і голос їй задрижав. — Все це гарно, але ти мене — сто чортів! — не розумієш! — Майя не договорила, і анарх почув як її тіло здригнуло і вона мовчазно і істерично зареготала.

І сливе в цей момент над рікою пронісся тривожний крик.

— Ей! сюди!.. Скоріш!..

— Де? Де? — обізвалось на санаторійній зоні.

— Кличте до човна рибалку!.. Хлоня утопився!

Анарх остовпів. Майя подивилась на нього сухими очима.

— Скоріш!.. Скоріш!.. Хлоня утопився!.. — знову над рікою ростявся тривожний крик.

Майя нервово відкинула голову і мовчки рванулась уперед.

XIX

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

Находив сірий осінній ранок. Ртуть падала. Над гнилими болотами, над пустельною рікою посувались сконденсовані води. Дощу не було. Ринви застигли в мовчанці. Над чорною кухнею вже стояв димок і танув у навколній вохкості. Десь по шосе рипіли підводи: то з околиці крамарі посувались на міській базар. Командна висота стояла в тумані

і ледви вирисовувався її темній силует. Зрідка на центральний будинок налітали сіверкі вітерці, і тоді билась на сході бокова віконниця. В степу довго й протяжно кричав паровик, затихаючи неясним відголоском за дальнім перевалом.

Цілу ніч на санаторійній зоні суєtilись люде. Першої години одкачували Хлоню, але потім, коли виянилось, що спасти його не можна, — обмивали труп, увільняли для мертвого палату і т. д. Але коли Хлоня й лежав уже на столі і нічого було робити — і покоївки, і сестри, і хворі, пригнічені цією подією, мовчки ходили з кутка в куток, і тільки перед світанком де-кого з них поборов сон.

Коли вчора Хлоня пішов до анарха, — сестри, які стежили за ним, сиділи спокійно в одній із палат, знаючи добре, що від анарха Хлоня уходить тоді, коли покличе дзвоник. Скинулись вони тільки приблизно за годину. Не найшовши юнака в кімнаті, — сестри побігли до Катрі шукати анарха. Вони гадали, що Хлоня і пішов з ним. Це було тоді, коли анарх сидів в Катриній кімнаті. Але й там вони, звичайно, Хлоні не найшли. Тоді сестри метнулись по санаторійній зоні. Не зважаючи на те, що Хлоня де-кілька разів обіцяв утопитися, сестрам і в голову не прийшло негайно побігти до ріки. Вони ходили в контору, на конторський плац, шукали в кухні і на шосе. І тільки, коли до них пристав санаторійний коняр, сестри згадали про ріку. Бігти туди треба було через легку трясовину, яка після дощу ще більше роскисла. По ній, звичайно, не можна було пройти в черевичках. Тому й до ріки побіг один коняр. Він ще застав Хлоню на березі, біля кручі. Але не встиг коняр перебрести невеличку заводь, як Хлоня мовчки зробив помах руками і кинувся у воду. Тоді-то й покликав коняр собі допомогу. Саме цей крик і чули Майя та анарх.

Хлоню витягли мертвим. Того ж вечора викликали міліцію, котра й зложила відповідного акту.

Анарх, прибігши з Майєю на санаторійну зону, одразу ж пішов у свою палату. Він не тільки не захотів дивитись на Хлоню, але й, лігши на койку, навалив на свою голову подушку, щоб не чути було метушні. Опівночі, коли в центральному будинкові стихло, анарх одкинув рукою збите волосся і подивився навкруги себе.

Стояла тиша і за вікном всю ніч дзвеніли осінні води в ринвах. Очевидно, всьому санаторію ця ніч здалася неможливо довгою. Але анархові вона пройшла зовсім непомітно. За де-кілька темних годин осінньої темряви перед ним пройшло стільки примар і спогадів, скільки він не бачив за все своє життя. Він остаточно вирішив, що вже не існує, що знаходиться по той бік реальності. Анарх не тільки примирився з цим, йому навіть радісно було, що він уже, нарешті, так просто, без всяких перешкод попав у цей невідомий край. Він цілком свідомо найшов тоді порівняння цьому станові. Саме так він почував себе колись у дитинстві, захворівши гарячкою. Він бачив навкруги себе цілком реальні речі, чув найреальніші розмови, але все це набирало химерних відтінків, якусь неясність і прозорість. І тепер, як і тоді, йому хотілось бачити біля себе когось надто близького, хто б держав свою руку на його гарячій голові. Це було воістину якесь царство фантомів, але тихих, задушевних, і вони не тривожили його.

Перед ним проходили і Майя, і сестра Катря, і Хлоня, і далекі сибірські сніги, і татарські прольоти на неможливих гонах. Знову виринали неясні згадки з дальніх дитячих літ, і він бачив забуті обличчя, тихий посьолок, дорогу в диких бур'янах на високу гору, де стояло кладовище і де завжди пахло чебрецем. Дорога ухиялась убік, брела через безмежні гони чорного пару, добігала до цукроварні і, нарешті, пропадала в сизій димчатій безвісті. Він чув, як риплять вози в диких степах серед гарячої тиші, обминаючи польові дзвоники. Воли йдуть вільною ходою, а з гарби

плине невесела пісня, проходить бур'янові гони і тане, завмираючи в глухім степовім повітрі. Перед ним виринав порожній майдан, хата на краю села, де він прожив своє дитинство, графський парк, що царить над всім селом, ставок, стрункі тополі, і знову бігла дорога й її неможлива безгранність. Десь в степу курів димок, і цей запах дальнього пожарища уносив анарха на своїх легких крилах у якісь казкові обрії.

І так цілу ніч фантом за фантомом,—ціле царство прозорих і задушевних примар.

І коли, нарешті, крізь вікно пробився хворий світанок і в кімнаті почало розвиднятись, анарх росплющив очі і важко зітхнув: він знову пізнав дійсність. І йому до болю шкода було цієї ночі. І тоді ж він почув дрібний дріж по всьому тілу. Він взявся за голову: вона палала. В скронях йому стукало, а коли він вдивлявся в стіну, в очі забігали голки.

Анархові прийшла думка, що він захворів. І ця думка, як тиха радість, повисла над ним. Він, безперечно, захворів гарячкою і хвороба прийшла вчасно. Він зрадів їй, бо вона могла його без всяких перешкод знову перенести в царство фантомів. Анарх пам'ятає, як вчора, переходячи болото, він нарочито, хоч і інстинктивно ступав туди, де було глибше, щоб набрати в черевики холодної води. Це була хитрість, і вона йому вдалася.

Анарх росплющив очі і подивився у вікно, що виходило в коридор: повз нього хтось пройшов, несучи в руках свічу. І тільки зараз анарх згадав про Хлоню.

Але не почув він ні жалости, ні болю, наче це було звичайне явище на санаторійній зоні, наче він давно вже вирішив, що інакше не могло бути. Однієї хвилини йому прийшла навіть думка: «чого це сестри так суєтилися вчора?». Невже вони надають так багато значіння цій події?». Він гадає, що тут нічого особливого нема. Жив

чоловік—і вмер. Можна пошкодувати тільки, що Хлоні, коли він топився, було холодно в воді.

І тут же анарх пригадав те місце, де загинув хлопчик, і він—пам'ятає—любив сидіти на цьому місці. Влітку відцвіля маячили прекрасні далі. Він пам'ятає: збоку кручі ріс комиш такий стрункий і суворий. І комиш якось надзвичайно сторожко мовчав, коли заходило сонце. Тут, біля кручі, завжди незносно пахло осокою.

Цікаво: анарх думав зараз про себе так, ніби він уже не існує. Анарх брався за своє чоло, і йому було приємно почувати під рукою гаряче тіло: воно розганяло дрібний і уїдлиий дріж.

Анарх і не помітив, як наступив глибокий ранок.

Та й трудно було помітити: на дворі також було сіро, така ж стояла півтемрява, як і тоді, коли тільки-но розвиднялось. Дощу не було. Над санаторійною зоною нависли темні масиви вод, і ніби-то застигли. На далеких бойнях знову ревів віл і рев був тягучий і тривожний.

— О-о-о-о!—крикнув раптом біля вікна санаторійний дурень, і все знову затихло.

І тоді ж почув анарх, що йому пече в горлі. Він подивився на тумбочку: графіна не було. Анарх підвівся і став на ноги. Коліна йому боліли, і все тіло було в такому стані, ніби-то його хтось недавно побив. В коридорі він зустрів двох сестер. Одна із них несла якесь шматття, і воно било в очі своєю надзвичайною білизною.

— Де вода стоїть?—спитав анарх.

— Там!—махнула кудись рукою сестра і хутко зникла в палаті.

Анарх побрів на веранду, але води там не найшов. В їдальні він теж не бачив графіна. «От ідіотський випадок!»—подумав він, бо згага вже почала тривожити його. Горло йому остаточно пересохло, і пекло тепер не тільки в ній, але й в грудях стояла неможлива спека. Йому

здавалось, що він охоплений якоюсь незносною пожежею. Дрібний дріж теж не залишав його. Все анархове грандіозне тіло здригалося в надзвичайній зімниці.

Раптом на порозі показалася Майя.

— Я вимагаю, щоб ви мене виписали! — істерично кричала вона комусь. — В противнім разі я й без вас найду дорогу!

— А я цього не маю права зробити! — донісся з надвору суворий ординаторів голос.

— Тоді я сама піду!

— Ні, ви не підете, бо ви ще хворі! — знову уперто сказав ординатор.

— Анарх зупинився: Майя стала на порозі і затулила собою вихідні двері.

— Це чорт знає що! — істерично закричала вона і повернулася до анарха.

На мент їхні очі зустрілись. І анарх побачив в Майїних зіницях стільки зневаги, що мимоволі опустил вії. Майя круто повернулася, і дала йому дорогу.

Тоді анарх знову почув неможливу згагу, і він майже кинувся до сестри Катрі.

Але коли підбіг до її дверей, — їх було замкнено. Біля ганку стояла самотня підвода: вона, очевидно, мусіла одвезти сестру Катрю на станцію. — Анарх подивився у вікно. В кімнаті був такий же розгардіяш, як і вчора. На корзині лежали роскидані книжки, а біля шафи — той же, підбитий хихлатим морошком, черевик. Сестра Катря з розпущеним волоссям сиділа на ліжкові, обхопивши руками голову. На неї, очевидно, сильно вплинула Хлоніна смерть. Вона й досі не могла прийти в себе. І анарх не ризикнув потривожити її.

Але згага не давала анархові покою. Анарх відчув, що коли він скоро не найде хоч де-кільки крапель води, він може збожеволіти. І тоді він нестримно кинувся шукати

графіна. Але ніде його не находив. Навіть в кухні йому не повезло. Хоч над нею і стояв дим,—на дверях висів замок. Кухарка в цей час вийшла кудись. Анарх кидався з одного кінця в другий, підбігав до колодязя, заглядав туди, випивав його очима, але води ніде не було.

Навкруги було тихо. На дворі жодної людини, наче-то вимерла вся санаторійна зона. На конторським плацу і зараз вив лікарів сетер. Над містом стояв туман і важке мовчазне небо. Хмари зупинились і не рухались. Зрідка з високих тополь спадали краплі води і тривожно дзвеніли у ринвах.

Але дріж не зупинявся. Анархове тіло раз-у-раз підкидало. Голова йому горіла і ніби розколювалась на дві частини. Згага давила горло і спирала дихання. Тоді анархові прийшло в голову крикнути, покликати когось на підмогу. Але він почув, що язик йому не рухається, ніби-то його одняло. Він знову озирнувся, але й тепер навкруги було порожньо. Тільки самотня підвода стояла біля Катриного ганку, і на ній не було візника.

Анарха охопив страх: «що це?»

І тоді ж він раптом згадав ріку і її холодні води. Ні, він і справді збожеволів. Як він не міг досі догадатись, де йому дістати води? Там же її так неможливо багато. Саме там він і загасить свою незносну згагу... Це так просто і це так ясно.

І тиха радість, і заспокоєння прийшли до нього. Голові стало легше, і спека погасла в грудях. Анархові здалося навіть, що в цю хвилину на нього налетів сіверкий вітерець і заграє в його волосся. Тоді він, підбравши полі свого халату, обійшов центральний будинок і поволі побрів до ріки. Інстинктивно він прямував саме до тієї кручі, де вчора утопився Хлоня.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Стояв стіною туман, і за ним не видно було ні

города, ні посьолків, ні ескпериментальної ферми. Тільки командна висота виділялась одним своїм отрогом.

Анарх перейшов уже санаторійну грань, залишивши за собою яблуневий глуш. Продираючись крізь дикий малинник, він і тепер почув задушений крик санаторійного дурня. Скоро він був на трясовині. Анарх тепер обережно переступав калюжі, ніби-то й справді боявся, що замочить ноги. Але вода все-таки попала в один ботинок, і ботинок весь час кумкав. Це навіть знервувало анарха і він, побачивши горбик, сів на нього, зняв ботинок і вилив відтіля воду.

Але анарх помилився, гадаючи, що спека в нім погасає. Дріж теж не зупинявся, і ріжниця була та, що тепер він охоплював його приступами. Голова чим далі, то більш набирала ваги, і зараз вона не тільки горіла: її буквально охоплено було нагартованим полум'ям.

Нарешті, із туману виплила круча, і анарх скоро був біля неї. Переплигнувши останню калюжу, він став на берег і озирнувся. Навкруги було тихо, з дальнього города долітали неясні згуки рострошеного дзвону.

Анарх спустився з кручі і став на пісок. Холодна вода поволі, ледви помітно пливла в темну даль.—«Але як же я води нап'юся?»—подумав анарх, ніби-то й справді не знав, як це він зробить. То говорив за нього його інстинкт.

І тоді його знову охопила згага. Анарх нагнувся, набрав в долоню води і приложив до неї свої гарячі уста. Разів з п'ять він проробив таку процедуру, але згаги не міг погасити. Тоді він сів на землю і почав роздягатись. Скинув ботинки, халат, сорочку. А коли налетів на нього сіверкий вітерець, він подумав, що тепер глибока осінь, і він може застудитись. Але згага не давала йому покою, і, крім того, він гадав, що організм його все перенесе.

Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вона була така тепла, ніби-то зараз стояв літній ранок. Анарх одійшов од берега і став по груди.

І тоді ж на другому березі він побачив крізь туман Карно. Той сидів на горбику і дивився на нього. Але анарх не звернув на це уваги, ніби-то й справді таке явище було цілком природнім. Перед ним знову повстали тихі прозорі фантоми, і анархові було легко і радісно. І знову повстала перед ним безмежна дорога, сизий димок молодії інсурекції і голубе дитинство. І знову він побачив далекі сибірські поля, азійську магістраль і занесену снігом монгольську станцію.

На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Але анарх його не чув. І вже не бачив він другого берегу, де сидів Карно і саркастично усміхався.

Упала одна крапля, друга і—раптом замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони. Зашуміли ринви. І печальну елегію осінньої чвири замкнула похоронна процесія.

Це було на третій день після події з Хлонею.

Із палати виносили двох: Хлоню й анарха. Біля Катриного ганку і тепер стояла самотня підвода, і віяло пустелею навкруги. Катря не пішла виражати подорожників у вічність. Вона й зараз сиділа на своєму ліжкові з розпущеним волоссям. Вона так дивилась у вікно, ніби-то чекала, коли-ж нарешті, здохне лікарів сестер. Пес і тепер нудно й тягуче вив.—Проте, можливо, сестра Катря тоскувала, що ніяк не попаде на холодну станцію дикої сибірської тайги. І зараз біля шафи лежав подертий черевик, і з нього витикався зелений хихлатий морошок.

Але й Майя не пішла виражати подорожників у вічність. В той час, коли процесія пересікала роздоріжжя, вона стояла з заплющеними очима на командній висоті, одкинувши

голову на гілку. Майя щось шепотіла, ніби творила якусь невідому молитву.

... І раптом знову упала одна крапля, друга і—замжи-
чило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до сана-
торійної зони.

XX

Із щоденника хворої... «і стоїть
той тихий осінній сум, що буває на одино-
мому ставку, коли не листя, а золотий
дощ злітає з печальної білоногої берези,
коли глибокою пустелею відходить голубе
небо у невідомий дальній димок...—Але я
й тут не можу поставити крапки: по-перше—
мені шкода героїв, що з ними мушу я роз-
лучитись; по-друге: я ще раз хочу ска-
зати, що повість про санаторійну
зону мені все-таки не вдалась.—
А втім, так і мусіло бути: рівне спокійне
письмо ніколи не передасть запаху епохи,
коли цю епоху пише сучасник. І мої далекі
нащадки, витягнувши з архіву ці нерівні
рядки,—я вірю!—мисленно стиснуть мою
руку і скажуть: воістину ця жінчина
уміла любити.—Але річ і не в цьому:
тепер, коли я почуваю, що мої легені
остаточно розруйновані, коли я й сама під-
хожу до процесії подорожників у вічність,—
тепер (нарешті), скінчивши свою повість
про санаторійну зону, я не можу не сказати,
як я безумно люблю життя. Отже
з тих двох початків, які борються в мені:
життя і смерті, перемагає перше.—А втім,
да не подумають мої далекі нащадки, що

XX главу я написала спеціально для цензора. Така думка образила-б пам'ять мятежних комунарів. То нічого, що я жінчина з женственною натурою,—в добу горожанських війн я—салдат революції, і моє перо—гострий багнет, який завше сторожко прислухається.—Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокійної республіки нарешті заграє голубий промінь і вона найде те, чого так довго шукає. І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бо ж подумайте: я не зробила і трильйонної частини того, що хотіла зробити, і я не розказала того, що мусіла розказати. Бо ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, анарха, Майю і сестру Катрю,—я вже бачу перед собою нових невідомих людей—сильних, як леопар прозорних, як «чека», і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?

... I стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок.

СИЛУЕТИ

Дядя Варфоломій заки-
нуту стайку, а ортешка (так був знаменитий,
теж далекий, але для робіт посылку поза чер-
гою) і чекав на потяг. На станції було порожньо,
німає нікого, тільки фігури в постовах, і
свердло протисто. В залі першого—другого
класу дванадцять буфетів—три ортешки, три—
чотири бузки. Ще в кімнаті ортешка чинила
близькозвоний самонабір, з якого й подавали чай
випадковим подорожникам, що випадково за-
стригли на закинутій станції. І от становище так
далеко вагнуло, що тішки скажеш: «адляно»
Навіть довгобий город (мазаніть візця) про-
кидається, яксторожися, а тут і досі й «муж-
ський уборий» лежить ортешка, сосиски і ручка
на кулечету «Машина».— Але іменно ця то стан-
ція і ворушила спосіб присутність почуття рин-
ного зачеплення. Тому тут було тихо, гавсно,
вищеє притиса сторож Матей збентежить своїх
перону різким довонгом на повітря: Потім
ударі одлучають—і знову тихо.— Дядя Варфо-
ломій збивав з кишені телеграму й перечитав її
ще раз: Стефан писав так: *«Приїжджайте. Зібра-
ний»*. Це, значить, Стефан поведе наступ на
Вероніку. І слава на те він і брат. Не можна-ж її
залишити в таким становищі. І тут же дядя
Варфоломій подумав: «Чухово! Божественно!
приїде—курочок розведе!» А потім ще подумав
тою традицій: «хто не був молодим, той не був
дурасом!» А тепер жамують, навчати. Ох-о-хо!

Дядя Варфоломій прийшов на далеку, закинуту станцію, в ортечека (там був знайомий, теж далекий, але він робив посадку поза чергою), і чекав на потяг. На станції було порожньо, майже нікого: дві—три фігури в постолах, і смерділо прокисло. В залі першого—другого класу лишень буфет: дві—три сосиски, три—чотири булки. Ще в кімнаті ортечека шипів блідозелений самовар, з нього й подавали чай випадковим подорожникам, що випадково застрягли на закинутій станції. І от станцію так далеко закинуло, що тільки скажеш:—«дивно!» Навіть повітовий гóрод (маячить відцїля) прокидається, насторожився, а тут і досі в «мужській уборній» лежить огризок сосиски і ручка від кулемету «Майхт».—Але іменно ця то станція і ворушила своєю присутністю почуття рішучого задоволення. Тому: тут було тихо, радісно, лишень зрідка сторож Матвій збентежить спокій перону різкими дзвонами на повістку. Потім удари одлунають—і знову тихо.—Дядя Варфоломій вийняв з кишені телеграму й перечитав її ще раз. Стефан писав так: *«Приїжджайте. Зіодний»*. Це, значить, Стефан поведе наступ на Вероніку. І слід: на то він і брат. Не можна-ж її залишити в таких становищі. І тут же дядя Варфоломій подумав: «Чудово! Божественно! приїде—курочок розведе!» А потім ще подумав (по традиції: «хто не був молодим, той не був дурнем): «А літа вгамують, навчать. Ох-о-хо!

Суета житейська».—Нарешті потяг подали. Тоді Варфоломій забрав клунок і вийшов з далеким знайомим з ортечека. Звичайно, за дорогу (вшиву, коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема: коли придавлять так, що тільки охнеш; коли одноманітний стук коліс заколисає і присниться все, що пройшло, що відходить—і жак, і грюк, і чорт знає що),—за таку дорогу остаточно розболиться тіло.—Потяг летить за гори, за ліси, на північ. Дядя Варфоломій дрімає. І сниться йому це:

Нар... Стефан. Дема. Вероніка. Вероніка кричить. Вероніка в кучеряшках (в каштанових, як каштан), і так нагадує строкатий плакат, ніби він висить на перших громах повстання.

Нар... «Ну добре! Коли тобі так плакатно, що ти забула, не хочеш знати родину, то»...

Нар... Дядя Варфоломій хвилюється:

Нар... — Добре. Добре. Так. Так. І кінчай, будь ласка, скоріш. Дай і мені сказати.

Змовкла.

Нар... — А тепер я тобі скажу. Приїжджає в наш гòрод, провінціяльний, так сказати... Ми-ж люде темні, провінціяльні, так сказати (іронія)... приїжджає, скажемо, ваш ячейківський губерніяльний секретар і кричить на всю горлянку:—Што тут розвешалі разних Мазепов да Коцюбінських!» І що ти йому на це скажеш? Ну?

Нар... Тоді Вероніка кричить, що Коцюбинський—син Михайла—живе у Відні і більшовик і, як резонно замічає Стефан, Вероніка нічого не доказує.

Дядя Варфоломій тріумфує.

Нар... І розказує ще про другого, «оні, так сказати»—

Нар... — Проехал двесті вьорст по Україне і не

нашол мови, но зато, правда, нашол українськіє настроєнія.

— Ага! Ага!

Дядя Варфоломій ще тріумфує.—А на мольберт прорвалось анемичне проміння і тускло пішло до дверей. З вулиці запахло бензолом. Стефан збирає книги: через $\frac{1}{4}$ години на лекцію. Дема натхненно дивиться на небо, відкіля прорвалось сонце.

Стефан сказав:

— І все-таки я за Вероніку.

Дядя Варфоломій розмахує руками.

Подається корпусом:

— О, безумовно. Як же: рука руку миє.

Тоді Стефан ще каже:

— Ви, дядю, учитель гімназії, і я уявляю, що є ваші учні,—мабуть, безпросвітня тупість. Ви не ображайтесь, бо я звик агітувати в фабричній аудиторії. Невже й вам казати, що треба дивитись глибше на річі? Хоч би посоромились цього-ж Коцюбинського. Як ви гадаєте: який обсяг між вашим політиканством і автором «Він іде»?

Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвістика?

Христина сіда бабуся і мудрих слів не розуміє.

Тоді, звичайно, тріумфує Вероніка. Дядя Варфоломій розмахує руками і—

— бац!

— побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову на закинуту станцію, в ортечека приїхать і випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже додому, на заняття.

... І знову кімната. Десь проходять вітри, десь стоять пругкі сніги. І от раптом за вікном димить туман. На сивім фоні, в імлі, маячить постать. Це Дема. Дема стоїть біля мольберту і з мукою дивиться на лінії. Він каже!—«Коли я нарешті, напишу картину?»... А далі проходить міська ніч, десь тривожно б'ється калатушка нічного сторожа. Потім калатушка змовкла. Йде світанок анемичний, матовий, зажурний. Дема стоїть біля вікна, здавивши голову, під очима лежать синці і погляд його блукає.— Дядя Варфоломій спитав: «Стефане, чи не збожеволів він?» А Дема підійшов і написав: «Мане, факел, фарес»...

... Десь закричала Вероніка.

.....

Дядя Варфоломій прокинувся.

Чорт знає що лізе в голову! Це ж було так давно! Хіба Вероніка та? Дядя Варфоломій каже тихо, ледви чути:—«І слава богу!..—Потяг мчить»—У дяді Варфоломія одна радість: сестричі, і він давно вже ховає теплу надію, що змовкне, нарешті, дзвін шабель: тоді—засвітить хтось своїм сміхом в цім домі, що на Тарасовій вулиці, вище од гімназії в тихім повітовім місті... Чудово! Божественно: в кімнаті музика—це співає тиша свої тихі мелодії, за дверима садок і пищить птичка: «чик-чирик! чик-чирик»! А хтось каже:—Дя—адя!—нароспів, і тьохкає солов'єм серце. Дядя Варфоломій ще згадав телеграму. Ще раз вийняв її з кишені, полапав пальцями в темряві вагону і зітхнув з полегкістю.

... Потяг мчав на північ. Стукали одноманітно колеса. Знову дрімалося. Тра-та-та-та... Тра-та-та-та... І тут смерділо прокисло, а вітер рвався в щілини.

... І сниться все, що пройшло, відходить,—і жаж, і грюк, і чорт знає що.

... Потяг мчав на північ.

Дядя Варфоломій приїхав. На порозі стрічає Стефан. Дема спить, хропить. Посередині мольберт і розкидані пензлі.

Дядя Варфоломій каже:

— Нарешті. От доріжка!

Стефан дивиться скрізь сині окуляри тихими, розумними, як у оленя, очима і мовчки розв'язує клунок. Дядя Варфоломій спитав:

— Ну, як діла?

— Нічого.

— Добре. І ми нічого, живемо—хліб жуємо. «Красную Ниву» виписую. Єсть і віршики і «техніка» — все, як полагается. А то іноді після обіду політичний огляд послушаеш, і недорого, і гарно, і промовці приличні.

... Вузлик розв'язаний. Пахне свіжим хлібом, ще чимсь смачним, солодким. Стефан каже, що це дуже до речі, бо як раз вийшли продукти і живе з Демкою на сухарях.

... — Як же Вероніка? часто буває у тебе?

— Два тижні не бачились.

— Два тижні?

— Так, і не знаю де, бо жила раніш за раднаргосом, а тепер треба шукати...

Дядя Варфоломій перебиває:

— Так ти з нею досі не говорив???

— Ні.

— Нехорошо. А викликаєш телеграмою.

— Я написав тільки про згоду...

— Нехорошо.

Дядя Варфоломій має вигляд остаточно ображеного, і це для того: завойювати Стефана. А в душі він зовсім не ображений. В його душі співають зараз Олесівські солов'ї і пахнуть там українські троянди,—знаєте: пелюстки, що в альбом провінціяльний баришні.

... В холостяцькій кімнаті поетичний розгардіяш. Наприклад, на столі: «Капітал», тараня, калоша, повідло, фарби, Мікель-Анджело і—чого тут тільки нема!

В кутку бліді плями шумного міського дня. В коридорах крики мешканців, чути кричить, гримає брук. Гóрод підвівся, щоб жити—і летять мотори і біжать тротуари. Дзвін, грюк, рев заповнили кожний заулок. Над гóродом нависли велетні південно-західніх хмар.

... От.

Значить дядя Варфоломій приїхав, скинув пальто і капелюх, поговорив з Стефаном і сів на кровать. Тоді—одхиляє ковдру і лоскоче п'ятку Демової ноги. Дема мукає. Дядя регоче. До Стефана:

— В драмі був?

— Ні, на концерті молодої філармонії.

Дядя Варфоломій ще лоскоче:

— Ах, ти, ячейко!

... — і от Республика У. С. Р. Р. Коли подивитись на південь крізь сиві масиви весняних хмар туди далі—звичайно його не видно, а він єсть, на півдні: маленький городок і біля нього закинута станція. Колись Вероніка казала:

«Це мій милий степовий край і по ньому тікають, біжать дороги на Донеччину». А Дема казав з патосом—«Ой, ти краю мій тривожний,—виконками й сум!..»

... І значить в цьому городку жила-була сім'я: папа, мама, брат, сестра і т. д. Це Стефанова родина. І от вийшло так (із драми батьки й діти) папа прокляв дітей—Стефана й Вероніку, тому що вони пішли... Потім папа й мама сіли на корабель і не пішли, а поїхали в Болгарію. Дядя Варфоломій, очевидно, не прокляв.—Між іншим: Дема іншої фамилії, просто товариш... І от городок (крізь сиві масиви весняних хмар, на півдні), закинута станція, спогади, революція. І кричить революція над ухом: Бундзз! Бундзз! І лежить в просторах ціле провалля віків і Достоевський, і Рафаель, і глибина глибин.

— а в домі за раднаргосом жила з Веронікою Христина (робітниця, бабуса). Вероніка перейшла на другу квартиру—і бабуса перейшла. Тепер Христина каже:—Що з моєю Веронікою зробили? Не знаєш, Стефане?

Стефан мовчить...

... Дядя Варфоломій ще полоскотав:

— Ах, ти, ячейко!

Потім дядя Варфоломій сказав до Стефана:

— Гляди: я чоловік не столичний, не звик до вашого грюку. Чуєш?

Тоді йшла весна.

Зачалась дико, божевільно, надзвичайно—пожарами. З далеких курганів республіки на лоні сизої безвісти палахкотіли заграви, а потім небо тануло і по вулицях проходив сторожкий, запашний шум. Ночі клекотіли, кипіли і зачаровано блукали по кварталах. Іноді проходили

неясні сні. На прозорій чистій блакиті зорі
твори́ли нечувану загірню симфонію.

... І от сидить Вероніка і робітниця Христина.

Це з тих Христин про яких кажуть: «без
хреста на груді і—з чим у грудях?... Це з книги
дум народніх:

прийде, гряде час: забармашать посьолки,
машини, заводи, оселі. Забармашить земля. І як
музика польових просторів ллється ця надзви-
чайна агітація. Ходять бояни невідомих комун
і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча
загірного сонця:

— ... Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

... Отже сидить Вероніка, а Христина підбирає своє
сиве волосся. І каже Христина:

— ... Так, прийшла я в призидум. Що ж ти, кажу, за
призидум, що в тебе, нема нікаторої правди? Буржуй ти—
і больш нічого. А що я безпартейна, то я на тебе плюю,
потому как ресефесер не призидум, а делегацкое собрання.
Должон за правду стоять.

... Вероніка сидить, нахиливши голову.

На каланчі горить огонь, відтіля чути неясний
клекіт із Слобожанських степів, що оточили ѓород.
Весна.

І лине сторожкий клекіт по туманних шляхах.
І співає боян вечірню молитву, і каже слово «о
полку» людяности:—за морями, за лісами, за
широкими тривожними ланами лежать золоті
піски і блукають там отари здійснених бажань,
і чути вже шум— то зграями лину́ть на захід.
І кажуть з тоскою:—Чи скоро, горлице? І розбі-
гаються мислі по древу, по степах, далеко, за
невідомість.

— Боян змовк...

... Вероніка сказала:

— Бабусю, мені хочеться ласкати ваше сиве волосся.

Христина сказала:

— Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім. Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину! Не дарма весна плыве.

Вероніка сіла біля Христини і перебірала її сиве волосся.

... — Знаєте, колись в дитинстві у моєї мами були обмороки. І от я бігала за доктором. Так бігала, що аж вітер свистів. Я, знаєте, дуже кохала маму. І мені хотілось її закохати, зовсім, щоб мене не було. Ляжеш біля мами, притулишся до неї і так щільно, що хочеться влізти в її тіло, злитись як одне тіло... І от приходив доктор, мама була мартва, бліда як смерть, і її одкачували. А я тоді йшла терпіти. Підходила до дверей, закладала свою лапку в щілину і потім давила дверима дуже, аж сльози капали, щоб боліло. І тоді, знаєте, мені було легше. Це радість терпіння, бабусю!

Змовкла, і ще сказала:

— Це радість терпіння, бабусю.

... На Поярних Посьолках темрява. Зрідка виють пси, зрідка прокинеться брук.—В кімнаті вохко, жевріє каганець.

... І в цей час на другому кінці гóрода, за рікою Дема стоїть біля мольберту, потім підходить до вікна і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Гори важких мовчазних хмар стоять мовчазно над покрівлями. Напроти в кабачку «Дайош» раз-у-раз одчиняються двері і випускають і впускають (як це в Горького?)—«безпокойних і інших».

Дема знову підходить до мольберту і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Дядя Варфоломій спитав: «Де тут у вас політичний огляд кажуть?

Думаю завтра піти». Стефан сказав:—«Не знаю. Я, дядю, в політичних ділах не фаховець».—
«А хто ж ти?» Стефан мовчав. Дядя Варфоломій розгнівався і ліг спати.—Спить.

... Стефан, як і завше після роботи, спокійно читає газети і щось заносить у щоденник.—Повернувся. Тихі розумні очі, як у оленя, уважно дивляться крізь окуляри.

... — Демо, покинь! Лягай спати.

— Ні, Стефано, ти надто просто дивишся на життя. Я так не можу. І от—мої пензлі лежать.

Стефан усміхнувся:

— Знову за своє. Чудний ти, Демо.

Тоді Дема кидається до столу і жагуче говорить:

— Образливо оце: от ти такий собі Стефан, маєш такий же світогляд, як і я. І чого-ж твоє життя так тихо, лагідно йде? Чому моє не так? Ти не хам, ти не дурень, ти не ідіот, ти не віл...

— Дякую за комплімент!

— Дякуй не дякуй, а це правда. І от виходиш ранком спокійно на роботу, потім спокійно йдеш читати лекцію, потім читаєш газети. Що це?

Стефан ще усміхається, підводиться і дивиться на гори важких хмар, що мовчазно стоять над покрівлями.

... — Я, Демо, бувший математик, фізик, і я знаю, скажемо, ціну Декартовій системі координатів... Лягай спати. Я теж втомився.

... Проходили шумно по вулиці натовпи—з опери,—і зникали по-одинці у вохких масивах весняної ночі.

... — Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

... Гряде весна. І повинь так шумить, що на серці надзвичайний божевільний пожеж.

Дядя Варфоломій пішов у гóрод.

... Було свято. Були вдвох: грали в шахи. Дема розказував щось з індійського, що занесено в епоху хрестових походів, про шахи: королю мат! про смерті! Іще розказував з Кіплінга, з індійського життя чудову казку: «Рікі-Тікі-Таві». Дема пішов. За стіною хтось уїдливо, одноманітно повторював:

— Суб'єкт в об'єкті.

Стефан подумав, чогось згадав старого єврея-ортодокса з Полісся. *Ad literam*.

... А вчора прийшов з Поярних Посьолків, був на заводі Стругаль і Ко. Тоді тихо конав синій міський вечір. Але гули — трамваї, собор, брук.

... — Вероніка не приходила?

— Ні!—це Дема.

— Варфоломій казав, що бачив її.

... Дема стоїть біля мольберту і знову подає тоскний погляд на мольберт. «Тільки лінії». Більш нічого. «Тільки лінії».

... Трамвай, собор, брук.

А дядя Варфоломій дійсно бачив Вероніку. Бачив, як виглядає, але Стефану про це не сказав. Обіцяла завтра зайти. Тоді похилилась на старе серце радість. Вероніка йшла з паркома. По вулиці мчали автомобілі. Небо співало блакитну весняну пісню. Радість так лоскотала, що прямо—чорт! Вероніка розказала, що живе тепер на Поярних Посьолках. Перебралась з квартири, що за рад-наргосом. Дядя Варфоломій легенько натякнув. Не сказала...

— «Ну, не кажи». І тут же згадав телеграму. Дядя Варфоломій навіть ужалив:—«Чого-ж ти така неплакатна?» Вероніка сказала:—«Не вік дивитись плакатно, треба, Стефан каже, подивитись і глибше. Виросла досить з того часу. Не мала дівчина». Дядя Варфоломій глянув на неї і раптом зрозумів: «Вероніка жона». І згадав якийсь портрет з Трет'яківської галереї...

... Це було вчора...

... А зараз пахло свіжим хлібом, а з вулиці пахло бензолом. Стефан подивився у вікно:

— йшла в калошах на босу ногу, без хустки, в якомсь архаїчного покрою пальто. Йшла похиливши голову, біля бюсту Артема по пустельній дорожці сада. Покликав:

— Вероніко!

— Я.

Коли увійшла, обняв, довго держав у обіймах і довго не говорили. Гладив її каштанове волосся, матове обличчя і сувору складку на чолі.—Синій весняний вечір танув.

... — Чого не ходиш, Вероніко? Що за фокуси?

Сказала, хворобливо усміхнувшись: — По твоїй проповіді живу, брате: треба дивитись глибше на життя.

Стефан спитав про поїздку: — Ну, як говорила з ним?

— Знаю.

— Що ж ти?

— Нічого!

Стефан сказав: — Ну, ми ще з тобою поговоримо.

Потім нахилився під кровать і дістав чоботи.

— Надягай.

Вона одхилила його руку.

Стефан незадоволено подивився:

— В ролі страдниці?

— Так.

Хотів переконати, говорив переконуючи, агітаційно:

— Глупо. Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого у робітників антагонізм—до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять в чоботях? Помилка. От до кого: до тих що ниють, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: «я—інтелігент»,—працєю щиро,—і маса буде поважати тебе.

Вероніка зітхнула і сказала: — Стефане! Це риторика, фразерство. — І тут же скинула: — Проте, я кажу неправду.

Не так. У нас, брате, одна путь, але різні доріжки. Я йду по цій, ти по тій—десь зійдуться.

— Вероніко...

— Ні, Стефане, ти мене не переконаєш... У тебе єсть чай?

... Стефан вийшов.—Вероніка сіла й дивилась на портрет Мікель-Анджело. Прийшов Дема.—І чути було, як ростуть дні і хотілось слухати вітра.

... А вітер на арфі грав:—як у книзі «Золотий гомін». За горо́дом шуміли слобожанські степи. Степи творили буйну весну, і щастям їм, як вагітній матері, що рожає в перший раз.

... Дема сказав:—Коли я намалюю цю велику річ, в якій відчую «сьогодня?» Як легко було писати картину на тему «повстання».

Стефан сказав:

— Ясно. Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято.

Вероніка сказала:

— Демо! Ти митець революції, а от «сьогодня» ти й не напишеш, тому що «сьогодня» є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння. Зрозумієш—напишеш.

Стефан сказав:

— Це патетика.. Це твої босі ноги в калошах, Вероніко!

— Може.

... Розмову кинули—увійшов дядя Варфоломій. Він прийшов з Донецького вокзалу, з синього шуму. Він остаточно був радий, що нарешті і Вероніка тут, бо завтра як раз йде потяг на закинуту станцію. Дядя Варфоломій був певний, що Стефан умовить Вероніку, і він жартував

... Дядя Варфоломій говорив:

— Послухайте старого. Треба їхати. Боятись нічого: у нас все «благонадъожно». Більше. Скажу по щирості—матеріялізм. Як у свій час носили винниченківські сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріялізмі. Якась пошесть. Підеш у гімназію—матеріялізм. Підеш у просвіту—матеріялізм. Навіть в автокефалії про матеріялізм чуєш. Словом, цілком «благонадъожно»... А наша, так сказати, генерація старих зубрів, що ведуть свою родословну від Грушевських, Петлюр та інших,—цих, знаєте, елегантних панів та панночок з орієнтацією на першу паризьку моду, цих скоро не буде. Де дінуться—бог його знає. Напевне тільки це: незабаром станем їхтіозаврами, матеріялом для археологів... Ідемо, Вероніко—цілком «благонадъожно».

І тут же дядя Варфоломій подумав про курочок: «гарно-б завести!... І вся ця суєта житейська... Охо-хо!» Позіхнув і ретельно перехрестив уста.

Тоді Вероніка сказала:

— Демо, сюди не заходила Христина?

— Ні.

— Ну, так мені треба йти. Сьогодні на Поярних Посьолках спектакль.

Дядя Варфоломій скинувся:—щось закричав, заверещав.

Вероніка мовчала. Дядя Варфоломій покликав у сніи Стефана. Як же так? Завтра ж потяг? І рішили йти з нею.

... Вийшли всі на ганок. Небо відходило вдаль. Зорі творили нечувану загірню симфонію.—Пішли до ріки. Дядя Варфоломій проводив до берега, останні—з Веронікою на спектакль. Коли виходили за гóрод, дядя Варфоломій, що йшов позаду всіх, покликав Стефана. Розмахував руками, хвилювався.

... З гóроду сунулись вози. Перекликались у вохкій весняній імлі. На сході стояла чітка зоря. Пахло (Дема

казав) цедрою з лимона. В далені густо розкидані були заводські огні. Дема творив сантименти:

— Це не від Луки, а від повстання. З нього одна глава на мотив: «гей, долиною, гей, широкою козаки ідуть». І це тому, що я чую далекий тупіт фантастичних коней. Тому що положила на моє серце свою голівку малюсенька дівчинка, і я бачу народження нового життя.

... Вероніка мовчала.

Тоді промовив Стефан:

— Вероніко, тобі холодно в калосах. Ти хоч би чулки наділа.

Близько підійшла, подивилась в очі і тихо, але чітко і суворо сказала:

— Брате! не глузуй. Я з тобою не буду стрічатись.

Стефан подумав і кинув:

— Добре. Але скажи мені: ти чула що-небудь про аристократизм духу?

Вероніка сказала:

— Чула.

... Підійшов Дема.

— Про що ви говорите?

Стефан:

— Про цінності: Евклідову на площині і Лобачевського на сферичній поверхні.

— Ну, це не про мене писано.

... Нарешті й ріка. Підійшов і дядя Варфоломій.—Десь чиркнув сірник—у весняній ночі стояли два цигаркових огники. Далеко на Поярних Посьолках співали дівчата.

Поїдуть туди, до Христини. ... З тих Христин. Це з книги дум народніх: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

— «Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

І чути ще боянову молитву під тихий акомпанімент земного хору—весняного шуму. Стоїть

чітка віфліємська зоря. Боян дивиться в даль і тихо каже:—...твое життя, ти, твої рухи, твій кожний день—це агітація невідомих комун. Чого ж вони хочуть від мене? Невже я вирву своє чингальне серце, неville я зможу погасити цей надзвичайний ранковий пожар»? І пише дівка—жіночий ватажок—наказ. І звичайно вона добре знає, що Христина і без неї це знає і мабуть у неї теж горить серце, коли бачить Христину, і вона не може погасити пожар своєї творчости.

— «Слава в верхів'ях революції і на землі радість!

Боян сказав:—«Можна згоріти, як свічка перед образом моєї мадони Христини». Але не втихала боянова молитва під тихий акомпанімент земного хору—весняного шуму.

... Сказав дядя Варфоломій:

— Стефано, йди сюди.

Підійшов.

— Ну, говори по правді: вламав?

Стефан нічого не відповів, одійшов і сів на кайору.

... Сплеснули весла.

... Стояла тиха, вохка темрява, і вабили поярські огні, і брів зелений запах із Слобожанських безкраїх степів.

... Сплеснули весла.

Дядя Варфоломій подумав не то з іронією, не то так:

— Ячейка!

Потім подумав про потяг, про закинуту станцію, ортечека і про далекого знайомого з ортечека.

Потім дядя Варфоломій уважно дивився в синяву запашної ночі. Туди, де стояли поярські огні, де маячила кайора і силуети цих чудних, невідомих людей.

Ѓород.

Я безумно люблю ѓород. Я люблю виходити ввечері зі своєї кімнати, йти на шумні бульвари, випивати шум, вбирати запах бензолу, і тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські лихтарики—так здається—в троєкутниках цифр: будинок, на розі, №: горить. Я люблю, коли далеко, на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб повстали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні ліденці (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Іспанію, тому що вона далеко, тому що я фантаст, тому що я пізнаю і кохаю ѓород не так, як інші, тому що ѓород—це Сервантес Сааведра Магуель де, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжирських пиратів. Тому що підходить до мене Марія і каже: — Nicolas! Я читала сьогодні іспанські новели, і я скажу: Мартинес С'єра—моя радість, бо в його новелах маленька музика, мелодія слів, як оркестр моєї душі, коли в вишневих садках моєї чумацької країни жевріють зорі: падають на ягоди крізь темну темряву літньої синєблузої ночі і падають на ставки, щоб прозвучать. Мартинес С'єра—маленька флейта, веснянка дум про далеку Іспанію.

Ми зупинились на мосту. Гремить повінь. Над рікою важкі весняні хмари.—Тоді Марія дивиться на далекий огонь, що горить на костьолі і творить поему.—Гремить повінь. Над рікою важкі весняні хмари.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

О, Мартинес С'єра! Тобі музичному музикантові, твоїм новелам, де звучить така широка і радісна весна, де міріади міріадів голубих метеликів над гармонією моєї душі, — тобі шлю зі своєї чумацької країни привіт.—О, Мартинес С'єра! Не тільки ти закоханий в звуки, фарби і запах слова,— я теж естет. Я вірю, що наші душі зійдуться десь у міріадах міріадів голубих метеликів, у цій голубій хуртовині, коли серце так енергійно стисне, наче таємна мавка розказує океанну казку, коли в океанах горять жемчуги, як горить сонце на шляхах моєї чумацької надзвичайної країни.—О, Мартинес С'єра! Про що розповім тобі? Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніальний Леонтович в бур'янах мого степового краю? Чи розкажу тобі, як повільною ходою бредуть круторогі воли з молочної ферми? Чи сплету тобі вінок з польових дзвоників,—з подій: як була, як пройшла, як греміла, як народжувалась молода епоха?—Йшла мятежна епоха. Йшла духмяна романтика і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри зі сходу—сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул. Через перевали, з азійського степу, з глухої тайги, летіли: депеша за депешою.

— О, Мартинес С'єра!..

Ніч. Весна. Гремить повинь. На дальньому костюлі горить огонь і теж творить поему. Я мовчу. Марія мовчить.

На мосту тихо, і тільки мутні води клеочуть і тікають у невідому даль.—Тоді я знову пізнаю, як я безумно люблю гóрод. Уранці, в гóроді, де незнайомі вулиці, а по них проходиш,—якось невідомо й задумано: проходять і зникають давно забуті тіни іхтіозаврів і розчиняється рожеве вікно в майбуття. Гарно приїхати в гóрод із села, коли в кварталах дримає тиша, дримають візники, а по вулицях метуть дворники, коли в гóроді прокидається ранок і гулко процокотить фаетон, а потім—

— змовкне.

— Слухай, Nicolas! Коли я думаю про міські квартали, я думаю, що я—чула юнка з голубими прозорими віями, що я амазонка і джигитую десь у заозерних краях... Слухай, Nicolas!

Ніч. Весна. Гремить повінь. І тікають мутні води у невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Але так можна збожеволіти: коли ранок почне рундуки: за мягкою зеленою дерев стоять рундуки. І плентаються сюди люди—білі, незнайомі, забуті, як далека Іспанія, як троглодитний вік, коли люди ловили за хвіст леопарда і тут же роздирали його на двоє, щоб їсти. І починає ще ранок—битий шлях, а за ним плентаються фургони селянської городини.

— Marie! Я безумно люблю гóрод! Я люблю робітничі квартали і квартали єврейської голоти, коли дивишся відтіля на костьол, коли на костьолі в діадемі ночі горить казковим огнем циферблат. Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які як потоки, як жемчуг протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить

і японські лихтарики (коли гоголівській ярмарок) біля прозоро-фантастичних ліденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки і молюся, щоб «боженька» зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських лихтариків: будинок, на розі, №: горить.

— Я безумно люблю місто.

Деталь із моєї біографії—

Народився я (Сойрейль, припустім, бо для мене просвітянський реалізм—«к чорту»... навіть в призвищах, бо я його органічно «органонами» не виношу),— народився я, Сойрейль, котрого не треба плутати з Карейлем, автором «французької революції», поскільки в Англії нема просвітництва такого, як у нас, але може є й покраще: я маю на увазі Ірландію і англійський бокс, після якого і після літургії (підмаслені очі дгорі) навіть соітус за «росписанням»,—народився я в однім із тих городків, саме—в степовім краю, саме—в полковій залозі, де колись—так давно!—слобожанські полки, а потім недалеко Диканька з Мазепою на шведських могилах перед полтавським побоїщем.—Я був сином якогось чиновника, який від мене одмовився: звичайна історія: чиновник спокусив горнячку однієї прекрасної травневої ночі, коли зацвіли яблуні,—під яблунями. А коли я народився, чиновник, котрий мене народив, щоб не годувати Сойрейля, утік із провінціального городка. Таким чином у країні покриток стало одною покриткою більше. Але моя мати не пішла дорогою—на Сагайдак—шевченківської Катерини і моєї Оксани із «життя»,—з тієї книги, що «сині етюди», яких, етюдів, я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу

— роман.

Моя мати не пішла цією дорогою, бо на другий день у мерла.—Тоді другий чиновник, гадаючи, що його жінка—

безплідна і не здібна родити, взяв мене за сина.—Чиновник помилився. Прийшла друга травнева ніч, коли небо було в яблуневій завірюсі і пахло горизонтом (а небо може пахнути горизонтом наперекір всякій міщанській логіці), коли степовий городок дрімав під голубим крилом весняної ночі,—безплідна чиновникова жінка родила майбутнього колежського регистратора. Чиновник цикнув і сказав:

— Помилка-с!

Але мене вже не можна було викинути, бо формальності, що до закріплення, було пророблено. Таким чином, не гляючи на те, що чиновникова жінка була не безплідною, що в травневу ніч, коли стояла яблунева завірюха родила колежського регистратора,—не зважаючи на все це я залишився в чиновника на його хлібах.

Я не буду описувати те, інше, що може когось і цікавить, але мене навпаки і ніскільки; не буду описувати так, як писали наші шановні корифеї,—я буду писати так, щоб зрідка почути кармазинові дзвони з глухого заріччя, коли серце так стисне, ніби погляд стрункої юнки, коли вона на моє буйне бажання каже крізь яблуневу завірюху, здригнувши:

— Да!

Тоді я знову молюсь, щоб «боженька» зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських лихтариків, біля прозоро-фантастичних ліденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі.

— Слухай Nicolas! А як же далі? Як же з твоїм чиновником?

— Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.

Ніч. Весна. Гремить повінь. І тікають мутні води у невідому даль.

Ніч.

Бесна.

Міст.

Марія.

... .. А сьогодні вітри насідають з півночі. Цілий день шаленіє хуртовина і ростуть на дорозі замети. Йде грудень—року від народження легендарного Христа тисяча девятьсот двадесят третього, від народження епохи горожанських війн—шостого. Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі—біль. Бо-ж подумай, Маріє:

— Я читаю кожного дня книжки, але я ні разу не зустрів справжньої книжки (поєми) про нашу—в віки—революцію. Тоді я знову молюся, щоб «боженька» зробив мене генієм, щоб розказати, як йшла, як пройшла, як греміла молода епоха.

Йшла мятежна епоха. Йшла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри зі сходу: сторожкі й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул.

Ще деталь.—

Мені пророкують велике майбуття: одні кажуть, що я буду командором нової художньої школи; на погляд других я «прорублю вікно в Європу» куди і буде (біс!) виглядати мій чумацький надзвичайний край; треті заповняють мене, що я в потенції...

... Мені навіть неловко писати...

Єсть правда й четверті, які вважають мене графоманом, дилетантом, парвеню и т. д. Але—на радість—я цим не хочу вірити: я гадаю, що я все таки напишу гарний твір, бо-ж яблуні тільки-но зацвітають у садах моєї духмяної фантазії, бо-ж переді мною і за мною гори поетичного матеріалу.

Словом, коли-б я хотів загубити свою індивідуальність, я б давно її загубив. А коли-б я був черезміру шанобливою людиною (зовсім без шанобливості—ні риба ні м'ясо), я міг би використати своє становище.

Але я дуже тиха, лагідна людина. І тому, коли мені, як літераторові, що подає надії, запропонували взяти посаду командора одного чималого, правда, видавництва,—я навіть з охотою взяв її.

Отже там, де я працюю, де все так імпозантно,—там, ви знайдете всіх, кого вам треба. Тут і Пульхерія Івановна Жоха, тут і тов. Крутик (мій заступник, прекрасний «зам»), тут і ціла академія різнобарвної професури.

Але більш за все мені подобаються ті весняні дні, коли потоки ласкавого сонця заливають усі кімнати моєї установи, коли з мого імпозантного будинку падає весняна «капель», коли за моїм кабінетом шум ділового будня.

Я розвалююсь у кріслі, закурюю гаванську сигару (недавно прислав із Германії дипломатичний кур'єр) і кричу:

— Антошка!

Антошка тут-як-тут. Цей бородатий симпатяга до 4 годин сидить за моїми дверима і тиче—автоматично—пальцем у напис:

— «без докладу не входити».

— Що прикажете, товаришу?

Що-ж я йому прикажу? Власне мені нічого приказувати, бо за мене приказали мої підручні,—мої прекрасні підручні, які зараз шумлять, як музика, за дверима мого кабінету.

Тоді я кажу:

— Антошка!—і потираю руки:—Альянс?

Антошка:

— Альянс!

— Ах, ти моя карапуля,—млію я від гарного настрою.—
Ах ти, моя дурашка.

— Так точно!—каже Антошка і підходить до мого столу:—Дозвольте прикурити?

Ця фаміл'ярність мене зовсім не нервує: по перше: в кабінеті нікого нема, по друге: я радий ще раз доказати свою демократичність, свій комунальний лібералізм.

— Прикурюй, канал'я! Прикурюй!—і я галантно підношу йому свою гаванську сигару.

За моїм вікном грає голубе небо. Десь, очевидно, гомонять жайворонки; десь, очевидно, такий простір, така легкокрила даль, що я не можу не мріяти. З мого імпозантного будинку летить весняна «капель». Її не може заглушити навіть шум шумного міста.

— Антошка!—і я потираю руки:—Альянс?

Антошка:

— Альянс!

... ... А Пульхерія Івановна завідує у мене редвидатом. Це славетна людина. Коли я приймав цю посаду мені стільки про неї наговорили, що я і справді думав її викинути з установи. Але тепер я бачу, що це була робота злих язиків. І справді: Пульхерія Івановна така прекрасна жінчина: у неї таке прекрасне волосся: золотом, що я прямо дивуюсь. І потім вона така енергійна, така розбитна

— Пульхеріє Івановно!—питаю я:—Ви заключили договір з професором Чам?

— Як же! Давно заключила. Він такий хороший чоловік: у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'єр здох, і потім він такі прекрасні роботи пише... Я гадаю, що йому треба дати найвищу ставку.

О, Пульхерія Івановна не проморгне. Це я добре знаю. Вона не підірве авторитету нашого видавництва. Вона викине на ринок, так би мовити, сливки наукової мислі.

— Обов'язково! Обов'язково! — кажу я. — Найвищу ставку.

І щоб завше бути в курсі справ, виймаю з бокової кишені порожній блокнот і беру олівець.

— Дозвольте, Пульхеріє Івановно, записати ці прекрасні роботи, які незабаром випустить наше видавництво.

Вона:

— Ах, Миколо Григоровичу, я й забула... От память... Я зараз принесу їх.

— Що ви! Що ви, Пульхеріє Івановно! Не турбуйтеся. Дозвольте тоді мені просто написати: в якому це буде відділі?

Вона:

— Відділі?... Ах, боже мій... от память... Це ж відомий професор Чам... по... по... неврогеології, здається... Професор Чам.

Професор Чам.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гремить повинь. І тікають мутні води у невідому даль.

— Nicolas! Про що ти думаєш? Милий мій!.. Ти думаєш про осінь? Невже ти думаєш про осінь? Милий мій! Похили свою голову на моє плече, розкажи мені голубу поему.

— Маріє!—і я чую, як гремить повинь, як біжать мутні води у невідому даль, і моя радісна Марія кладе на моє чоло свої духмяні кучеряшки і пахне, як юність, як безмежні дороги у прекрасний невідомий край.

... .. Уранці прийшла весна. І цілий день тануть сніги. Біжать по дорогах потоки і чути: десь хропуть коні. Стоїть таке неможливе небо, ніби то воно тільки-но народилось.

Вчора опівночі, коли за гóродом урочисто скликав гудок нічну зміну, — над костьолом, із західного боку, повис теплий

туман. Вчора я думав про Тургенєва і про вальдшнепів, тому що це в крові, тому що мій батько був стрільцем,—думав про заводи на Ворсклі про свій степовий край, про його самотні озера, що стоять там, де пересікаються чумацькі шляхи.— Сьогодні мої думки про інше. Це знає й Марія. Я думаю зараз про жінку революції

— Nicolas,—і Марія виймає хустку, що пахне конвалією і підбирає волосики під капелюшок, що їх розкидає весняний вітер.—Nicolas! Ти скажи мені: невже жінка так міцно зв'язана з революцією, що без неї новелистові не можна обійтись.

— Да, Маріє! Без жінки не можна обійтись. Бо жінка це—круг наших емоцій.

— А я от тобі не вірю!—говорить Марія і підставляє весняному вітрові своє обличчя.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гремить весняна повінь. І тікають мутні води у невідому даль.—Ми стоїмо на мосту. Перед нами і за нами—гріб. Ми чуємо, як глухо б'ється крига. Над костьолом горить огонь.

— Nicolas! Я тобі не вірю, тому що ти й досі не показав жінки в революції.

— Да, Маріє! Я ще не показав, але я покажу.

— Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самочка.

— Маріє!

— Да, Nicolas! Так.

Гремить повінь.

І тікають мутні води у невідому даль.

Кводлибет.

У Дикенса, здається, в «записках Пиквикського клубу» герой скрикнув:—

— Іхать — так іхать, як говорив попуга, коли кішка потягла його за хвіст.—

У Дикенса, здається, з тих же «записок Пиквикського клубу» єсть і такий радісний вираз:—

— А от і я!—як сказав хтось, падаючи з десятиповерхового будинку.

.

Студент жив у підвалі, в кімнаті з одним тусклим вікном, що виходило на глуху брудну вулицю. Але й тут він жив милостію якоїсь грузної баби, що знімала весь підвал і одводила йому цю кімнату виключно за його прекрасні очі: кожної суботи баба тягла студента до себе на кухню, напоювала його там жовтим (якась примісь) самогоном, і коли студент часто починав хилити голову на бік, коли повз вікна проходив із калатушкою сторож,— грузна баба брала енергійним жестом свою жертву за плече, роздягала її до-гола і клала на своє ліжко. Після т. з. суботньої ночі студент завше почував у роті якийсь неприємний запах і потім цілий день спльовував.

Це теж деталь, і поскільки вона з життя—я й її пишу.

— Маріє! Не будь наївною. Я даю тобі запах слова.

... .. І знову переді мною легко-синя даль надзвичайного минулого. І знову я чую далекий загірний голос:—«пройдуть віки, найдуть свою змужнілість, пізнають радість і журу твоєї прекрасної землі, відійдуть по древній дорозі у небуття, але ніколи не повториться народження твоєї м'ятежної нареченої».

— Тільки один раз!

— Тільки один раз!

Так б'є годинник над ратушею глибокої ночі, коли тривожно горить циферблат.

... .. І я, романтик, закоханий в свою наречену, знову бачу її сіроокою гарячою юнкою з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю і мчить по ланах часу в безсмертя.

— Чи наздожену її,—свою сірооку м'ятежну наречену?

Гремить повинь. І тікають мутні води у невідому даль.

Я безумно люблю гóрод. Але я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться у моїй душі, які виникають образи, які як потоки, як жемчуг протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські лихтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних ліденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки і молюся, щоб «боженька» зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських лихтариків: будинок на розі, №: горить. — Я безумно люблю гóрод!

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

— Маріє! Ти пам'ятаєш той день, коли я перший раз побачив тебе?

— Да, Nicolas! Ходім!—і вона енергійно переступає калюжі весняної води.—Да, Nicolas, пам'ятаю.

— Маріє!—і я зупинився.

Вона—теж.

Тоді я беру кінчик її солдатської блузки і кладу на нього свої гарячі уста. Марія мовчить. Я мовчу. Пахне конвалією. Весняний вітерець б'ється в кучеряшки моєї нареченої.

— Nicolas! Милий мій! Не треба думати про осінь.

— Маріє!—і я тисну їй руку.

Вона мовчить. Я мовчу. На костюлі горить циферблат і далеко гремить повінь.—Марія оправляє блузку і раптом зникає в темряву, в глухій міській заулочок.

P. S. Я говорю не про чарівну мандрагору,—я говорю про адамову голову: про метелик що з черепом на голові. Мені навіть сні якісь химерні. З під канапи вискочив звичайний пацюк з перебитим задом. Мені кажуть, щоб я його добив. Тоді я беру чималий молоток, і коли пацюк йде на передніх лапках повз мене, я з гидливістю опускаю—з силою—молоток на його голову. Але диво: після мого удару пацюк раптом виріс, став розміром з болонку, і пішов на задніх лапках, а на його голові я бачу череп: я говорю не про чарівну мандрагору,—я говорю про адамову голову, про метелик. Тоді мені зупиняються мислі і стоїть переді мною якась настирлива пляма, що може довести до божевілля. Я знову підвожу чималий молоток і з гидливістю опускаю—з силою—на пацюкову голову. Але диво: пацюк знову виріс і став розміром з фокстер'єра.—Пацюк—з перебитим задом—іде—на задніх лапках. В кімнаті тихо, за вікном тихо, і тільки на костюлі горить циферблат. Я мовчу.

[illegible]

Е Т Ю Д И 1 9 2 2—1 9 2 3 Р О К І В

	стор.
На глухім шляху	1
Я	9
Пудель.	33
«Лілюлі»	57
Заулок	87
Елегія	99
Санаторійна зона	109
Силуети	245
Слово	263

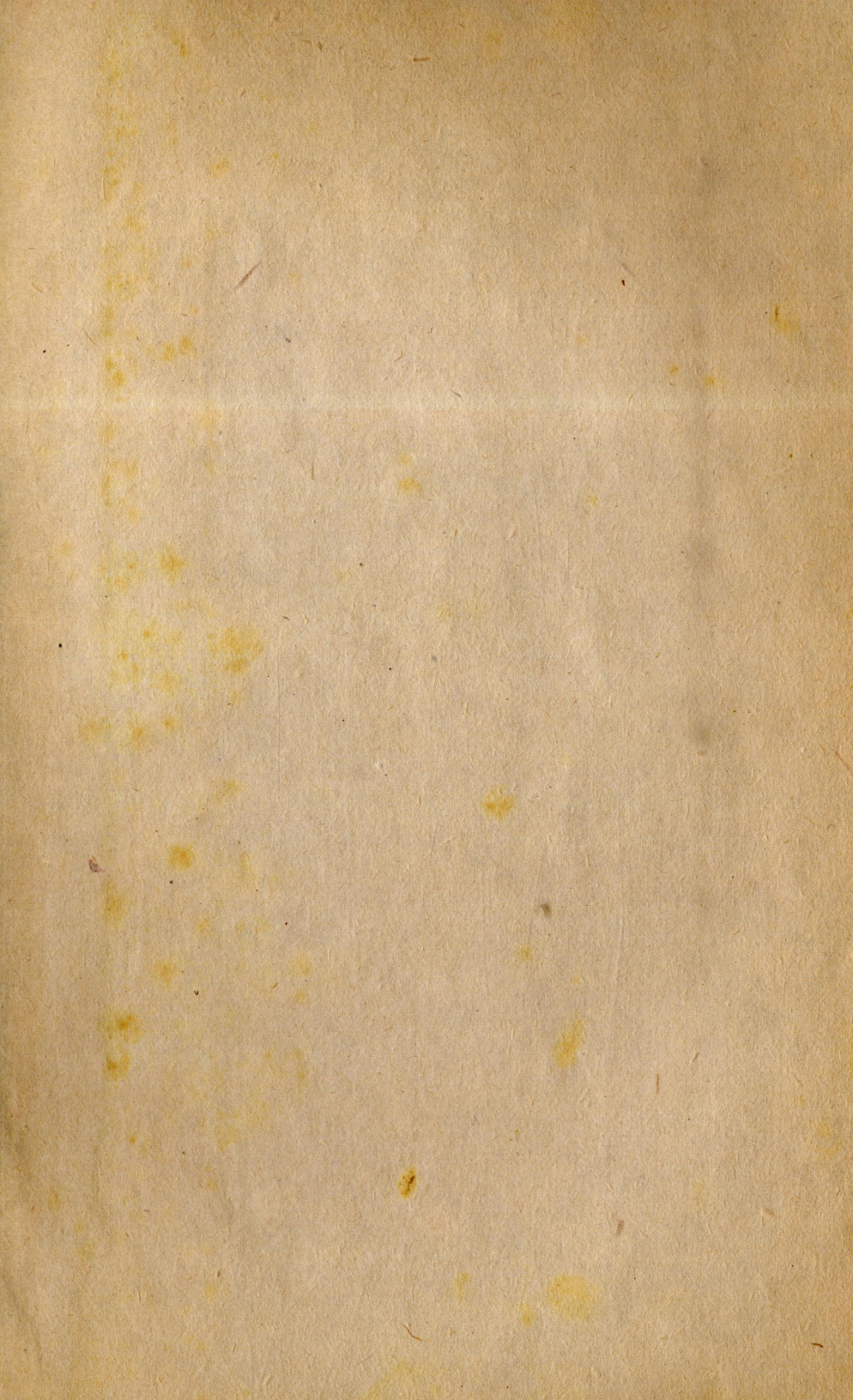
Крім етюда „Слово“, друкувалися в журналах і альманахах: „Шляхи Мистецтва“, „Гарт“. „Червоний Шлях“, „Квартали“ і в бібліотеці „Гарту“.

Е Т Ю Д Н 1 9 2 2 - 1 9 2 3 Р О К І В

МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО:

Молодість, поезії — — — 1921 р.
В електричний вік, поема—1921 р.
Досвітні симфонії, поезії—1922 р.
Сині етюди, новели — — 1923 р.
Заулок, оповідання — — 1923 р.
В очереті, 2 оповідань — 1921 р.
Злочин, 3 оповідань — — 1924 р.
Кіт у чоботях, оповідання—1924 р.
Осінь, новели — — — 1924 р.

PA 5385
8p46 31kdp (19862)

8531

32917